

LOOMING

4

1975

ALO HOIDRE

Vabastatud rannal (Autolito) 1960

LOOMING

4

1975

KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄÄLEKANDJA

Mats Traat

KARU TÄNAV 1922

Mis tähendab Eesti Pesuköök kahe uksega Kevadtuul kõigutab
vaiguseid pungi Sõiduteel sammuvad töölised kõnniteel
saadab neid politsei pilgus teras Rohkem siit aknast ei näe
Kuressaare lossipargis kraaksuvad varesed Tveris
mis on seal se e a l Eesti lapike maad üks lüli üks ahelik lahingus
Kõrvaline tänav üleni lukus ja krambis Kui see on tõsi et
Aga rongkäik läheb edasi Rohkem siit aknast ei näe
Tuleb silmapilk minema hakata Uni murrab tiivad ja tahte
Kellele Kristus kellele Kingissepp Üks uks teine aadress kolmas aken
Neljas aasta Kuid lossipargis punuvad linnud pesi
Kas see on tõsi Ka see Üks väike tänav üleni lukus ja krambis
Kus on revolver

JOHANNES BOBROWSKI

Sarmaatia välkude valgusel
vaikivad iseteadvad veed
sügaval valge voo all
kulgeb haugi ja kogre tee

Perkūnas Światowid ja Taara
teie silmad ühtviisi sinihallid
teie juured ja näod
on söestunud puust

Rahutuse pärast saad haugutada
valu pärast võtta
tõe pärast murtakse su luud
ole jumal või inimene

Läänemere tuules
kollaserohusel Balti sügisel
ümisevad surnute hinged
kooris:

Võõras tuleb haugi ja kogre teed
suure rahva juurest
väikeste rahvaste juurde
ning saab omaks

MÄRTS

Märtsilaotus on lubadusekarva
oma otsatu sinaga
läbi paneelide kostab klaver
kaugelt korruselt
tuba sukeldub valgusse
nelja seinaga
südamega

Üksik luik lehvitab tiibu
kalendris
Nils Holgersson asub teele
isahane turjal

Äkitselt on nii selge
kui ei kunagi
maailma otstarve

KIRI

1

Kui Laine Nuut hakkas oma korteri ust avama, taipas ta, et see on ainult ülemises snepris, alumine on lahti. Ent ta ju ometi keeras hommikul mõlemad lukud kinni? Või unustas? Või on Kalev... Ei, kuidas oleks Kalev nii ette teatamata ja enne õiget aega koju saanud... Kas tõesti...

Aga ei, vargad polnud neil külas käinud; hoopiski Hille, tütar, Tartu ülikooli esimese kursuse tudeng, oli ootamatult koju sõitnud. Kuulnud luku lõksatust, tuli ta esikusse ja üllatas ema, kes küll mõtles sealsamas, mis häda ajas Hille äkki Tallinna. Kuid ta hoidus otsesõnu pärimast, piirdus üleriideid ära võttes tavaliste küsimustega: mis Tartus uudist, kuidas õppimine on hakanud minema, kas ta juba on «Vanemuises» käinud. Hille vastas napilt ja kuidagi kärsitult ja kui Laine Nuut siis vargsi oli tütart hoolsamalt silmitsenud, sai ta aru, et Hille ei olnud sõitnud tööpoolest niisama, ajaviiteks, et tal on midagi südamel. Mida siis? Juhtus tal ülikoolis mingi pahandus? Aga mis pahandus ometi sai juhtuda nii korraliku ja kohusetundliku tüdrukuga...

Kuid targu tegi Laine Nuut näo, et pole tütre olekus midagi ebaharilikku märganud, ja läks kööki, ise valjusti arutades, kas ta neile midagi söödavat sealt ikka leiab.

«Ma olen üksipäini elades nii laisaks jäänud, et ei viitsi endale enam süüagi teha,» heitis ta üle öla tütrele, kes ikka veel esikus seisis, otsekui kõheldes, kas tasub tal emale järgneda või ei. Aga nagu Laine Nuut oli kööki jõudnud, oli Hille järel ja ütles:

«Ah jah, ma unustasin. Näe, sulle oli postkastis kiri.»

«Kalevilt?» küsis Laine Nuut kirja vastu võttes. Tütrega isekeskis olles nimetas ta oma teist meest juba ammust aega ikka eesnime järgi. Kalev oli parajasti Ameerikas teaduslikul komanderingul ja kirjutas tihti.

«Ei,» ütles Hille, «see on kelleltki teiselt. Mitte Ameerikast.»

Laine Nuut sulges külmkapi, mille sisu ta oli üle vaadanud, uuris lahjasinist ümbriku, kuhu oli suure selge õpetajakäekirjaga maalitud tema nimi ja aadress.

«Kes see siis on?» imestas ta veidike, rebis ümbriku lahti ja hakkas sealsamas külmkapi ees seistes lugema. Ta oli õigesti ära arvanud, et

kirja on kirjutanud kooliõpetaja. Täpsemalt, endine kooliõpetaja, nüüdne pensionär nimega Juhan Laagus. Pärast seda, kui oli ennast tutvustanud, palus see Juhan Laagus temalt, Laine Nuudilt, mõningaid andmeid tema isa kohta, kes oli sõja algul kadunuks jäänud.

Laine Nuut ei hakanud Juhan Laaguse saadetist sõnahaaval läbi lugema, laskis vaid silmad sellest kiiresti üle käia, pistis siis ümbriku tagasi ja pani köögikappi, kus neil hoiti kviitungiraamatuid ja muid majapidamisega seotud pabereid.

«Ah, see on niisama...» lausus Laine Nuut teda ootavalt silmitsevale tütrele. Polnuks seda Hille kärsitult-ärevat olekut, ei oleks Laine Nuut hakanud salapäratsema, kuid praegu ta kartis, et kirja ootamatu sisu võib Hillet takistada talle rääkimast, miks ta Tallinna sõitis, mis on juhtunud.

Hille oli sedaaegu köögilaua ääres istet võtnud ja vahtis enese ette.

«Tahad, ma keedan kohvi?» küsis ema. «Võileivale mul ikka üht-teist leidub.»

Hille hingas äkki sügavalt sisse ja ütles sõnu selgelt hääldades:

«Ema, ma otsustasin, et talvisel vaheajal lähen mehele.»

Laine Nuut oli valmis olnud kuulma oma tütrelt kõike muud, kuid mitte seda. Ja ta suust lipsasid sõnad, mis tal esimestena pähe tulid:

«Mis naljajuttu sa nüüd ajad.»

Ta taipas küll otsekohe oma taktitust, vakatas, aga oli juba hilja. Hille vaatas talle mõne hetke tõsiselt otsa, tõusis siis, pöördus kannapeal ringi ja läks köögist välja. Ehmunud ema kuulis veel, kuidas ta valju hoobiga sulges oma toa ukse. Siis jäi nende ruumikas korteris vaikseks. Ja selles vaikuses adus Laine Nuut, et kui tütar Tartust neid sõnu talle ütleva sõitis, on lugu naljast kaugel, ja kui nõnda, siis on Hille loomulikult hingepõhjani solvunud, et ema kohtles teda nagu last, jah, nagu arutat last, kes ei tea veel õieti, mida räägib või teeb.

Laine Nuut istus sellelesamale taburetile, millel äsja oli istunud Hille, lükkas pöidla ja nimetissõrmega silmade alt ja püüdis järele mõelda, mida ta peaks nüüd otsekohe tegema, et oma taipamatust heastada, ilma et tema vanemlik autoriteet ülemäära kannatada saaks. Aga kõigepealt — miks ta niiviisi ütles? Kas sellepärast, et see peaaegu et ametlikus toonis kuuldavale toodud teadaandmine tuli talle täiesti ootamatult? Polnud Hille ju varem mitte vihjanudki meheleminekule ja liiati ei teadnud ema tal olevat... noh, kuidas seda öelda... kindlamat kavaleri. Või pidas ta tõesti Hillet endamisi siinamaale lapseks, lihtsalt suureks kasvanud lapseks, kelle suus abiellumisjutt pidigi naljakas tunduma? Aga ta polnud ju ometi Hillet kohelnud nagu plika-kest, vastupidi, oli juba õige varakult andnud tütrele mõista, et too on

omaette isiksus, kellel võivad ja peavadki olema oma seisukohad ja tahtmised, mis ei pruugi ilmtingimata ema omadega kokku langeda ja et ema ei kavatses neid oma seisukohti ning tahtmise peale suruda. Oli isegi püüdnud õhutada tütart suuremale iseseisvusele, jätnud aasta-aastalt talle aina rohkem vabadust ja voli. Kuid selles asi seisneski, et Hille ei mõistnud või ei tahtnud seda talle jäetud vabadust kuigi suurel määral kasutada. Temalt ei nõutud varast kojutulekut, aga Hille ometi tuli, tuli ise. Tal oli täielik voli sõbrustada kellega tahab, aga Hillel oli kogu keskkoolis õppimise ajal olnud üksainus, olgu küll püsiv ja truu sõbranna. Kui Hille alles hakkas neiuks saama, oli ema talle moepärast lausunud noormeeste suhtes mõned manitsevalt selgitavad sõnad. Hille oli siis veidi puudutatult ja põlastavalt öelnud: «Arvad, et ma nii loll olen või?» Andis mõista, et teab poiste-tüdrukute ja naiste-meeste vahekordadest nii palju kui tarvis. Aga need teadmised olid ilmselt peaaegult teoreetilist laadi. Sest noormeestega ei teinud ta suuremat tegemist, üksnes paar korda oli ema juhtumisi näinud, et tema tütart koju saadetakse. Hille käis küll meelsasti kooli- pidudel või mujal, kus sai tantsida ning teistviisi lõbusalt aega veeta. Ei, ta polnud tukunui, kuid temas oli kuidagi seletamatult segamini küpsus ja lapselikkus ja see ei olnud lasknudki emal oma tütresse suhtuda kui tõeliselt täiskasvanusse. Ta pidi ennast selleks sundima, ennast selleks peaaegu kohustama. Kuid see kohustaminegi oli tema poolt pigem alateadlik kui läbikaalutud, ja just sellepärast, arvas Laine Nuut, ütleski ta Hillele nii kohatult.

Ent kas meheleminek polnud äkki hädaabinõu? Sageli just Hille-sugused, vastassugupoole suhtes kaua ülearu tagasihoidlikult käitunud tütarlapsed kaotavad äkitselt ja küllap endalegi ootamatult armudes niivõrd pea, et ei hooli millestki ega karda mingeid tagajärgi. Ei kartnud varemaltki, mis siis nüüdsest vabameelsest ajast rääkida. Alles tund aega tagasi oleks Laine Nuut kindel olnud, et tema tütar oskab ennast hoida, ei lase endal pead segi ajada, aga nüüd oli ta jõudnud veenduda, et ei tunne oma tütart siiski nii hästi, kui arvas. Või kas Hille isegi ennast õieti tundis? Muidugi, otsesõnu minna ja pärida, kas asi niikaugel, ei tohtinud, sellest võinuks uus haavumine sigineda. Temal aga oli vaja kõigepealt Hille solvumisest võitu saada, esialgu seda vähemasti leevendada ja siis tasapisi ning ettevaatlikult normaalne vahekord taastada.

Ühte ei tohtinud ta praegu igatahes unustada: ta tütar oli korralik, kohusetundlik, aga mitte alandlik. Korralikkus ja kohusetundlikkus olid lihtsalt ta loomuomadused, aga ta oskas ka isekas ning koguni jonnakas olla. Ta ei olnud plika, kes kõigelega lepib ja kõigile järele annab. Sellepärast, arvas Laine Nuut, oleks kõige parem minna ja puhtsüdam-

likult öelda, et tema, ema, käitus nii, nagu ei tohi käituda, ja ärgu tütar...

Kuid see kõlanuks jälle liialt patukahetsuse moodi, mis talle üldsegi ei meeldinud. Aga missugused need õiged sõnad oleksid?...

Noh, küllalt! Nagunii ei aitaks see sõnade ette valmismõtlemine midagi, võib asja veel halvemaks teha, sest niisugused ukse taga sobivaks ümardatud sõnad ei taha kuigi veenvalt kõlada ning Hille tabaks selle kohe ära ja läheks veel rohkem jonna täis. Peaasi on julge pealehakkamine! Laine Nuut tõusis otsustavalt ja suundus tütre toa poole. Ukse ees hetkeks peatudes mõtles ta kõhklevalt, kas koputada või mitte, kuid koputas siiski, kuulatas, ei saanud mingit vastust, ja kui Hille toas ka teistkordse koputamise peale vaikseks jäi, lükkas ukse lahti.

Toas polnud hingelistki. Kõik oli seal nagu tavaliselt ilusti korras, iga asi omal paigal, aga Hillet polnud. Ja kui Laine Nuut ruttu esikusse vaatas, nägi ta, et ka Hille reisikott ning üleriided ja saapad olid kadunud. Hille oli ära läinud, aga kuhu? Ja kuidas sai ta nii vaikselt korterist lahkuda, et tema vähimatki ei kuulnud? Tõsi, kõõgi ja esiku vahele jäi veel üks uks, mille Hille nähtavasti nimme oli samuti kinni tõmmanud, aga helikindel polnud see ometi. Seda, kuidas Hille oma tuppä minnes ust paugutas, kuulis ta ju ülihästi. Hille pidi olema minema hiilinud. Aga kuhu siis? Laine Nuut püüdis arutleda rahulikult ja kainelt. Reisikoti võttis Hille kaasa. Järelikult... Järelikult Hille kas otsustas Tartusse tagasi sõita või siis minna kuhugi siinsamas Tallinnas rettu, oma solvumist üle elama. Viimasel puhul võis kõne alla tulla Hille ainus sõbranna Aive, kes oli Polütehnilisse astunud ja Tallinna jäänud. Aga mis jutuga Hille Aive juurde läheks? Peaks ju sõbrannale oma ootamatut väljailmumist kuidagi seletama, valetada Hille ei armasta, seda teeb ta vaid äärmise häda sunnil, kuid tõtt soovib ta praegusel juhul Aivele vaevalt et tunnistada. Võib-olla just sellepärast, et talle oli vastumeelt südamepuistamine ja veelgi rohkem tagarääkimine, seltsiski ta teiste tüdrukutega nii raskesti. Aga kuidas ta saaks oma häda kurta, ilma et ema taga räägiks... Olgu peale, seda pole praegu mõtet pikalt arutada, liiati on Aivel kodus telefon, sinna võib vajaduse korral hiljem helistada ja järele kuulata. Kõigepealt aga peab püüdma tabada Hille sealt, kuhu ta kõige tõenäolisemalt läks — bussijaamast. Ronge polnud sellel kellaajal Tartusse minemas, busse aga väljus iga natukese aja tagant. Laine Nuut kiskus juba saapaid jalga. Kui ta kiiresti teeb, jõuab ta Hillele sinna järele enne, kui tüdruk mõne bussi peale saab.

Alles mõne päeva eest kõõsneri juurest toodud laiaservaline naaritsamüts käis kärmesti pähe, polnud isegi aega seda kõige sobivamasse

asendisse seada. Kahmas kindad ja käekoti ja jooksis trepist alla. Ikka peaaegu joostes tõttas ta Vilde tee poole, kus olid üheskoos trolli-, bussi- ja taksopeatus. Praegu pidi taksosid võtta olema, oli ju õhtune aeg. Ja neid seisis seal tõesti päris mitu. Kui Laine Nuut oli äärmiselt istunud ja sihtkoha nimetanud, arutles ta, et Hillel sai tema ees olla kõige rohkem veerandtunnine edumaa ja isegi taksoga bussijaama sõites ei jõuaks Hille enne tema päralejõudmist minema kihutada — pileti ostmine võtab ju aega ja ega busse ometi iga minut ka välju. See arutlus rahustas Laine Nuuti, ta oli nüüd peaaegu veendunud, et leiab tütre eest just sealt, kust ta kõigepealt otsustas teda otsida, ja hakkas muud mõtlema — hakkas mõtlema, missugune see nii ootamatult esilekerkinud väimehekandidaat võiks olla, ning enda hämmelduseks ei suutnud teda ligilähedaseltki ette kujutada. Ei suutnud, sest tal polnud aimu, missugused noormehed Hillele kõige rohkem meeldivad. Aga või see alati loebki, leidis ta sealsamas. Temale endale meeldisid plikapolves pikad poisid, kuid esimest korda armus ta — ja pealegi kõrvuni — ennemini lühikese- kui pikakasvulisse. Ühes võis vist siiski enam-vähem kindel olla: Hille väljavalitu pole mõni kergats, vaid on tõsine noormees. Ainult et kuidas võivad tõsine noormees ja neiu nii tähtsat asja nii rutakalt, lausa ülepeakaela otsustada ja üldsegi mitte mõelda sellele, et abiellumine ülikoolitee hakul nõuab peaaegu paratamatult üht kahest — kas tuleb perekond tuua ohvriks õpingutele või õpingud perekonnale. Ning viimasel juhul on ohvritooja ikka ja alati see võrdõiguslik ja võrdvõimeline naine. Tema ise abiellus esimest korda teisel kursusel ja äärepealt oleks tal ülikool pärast Hille sündimist pooleli jäänud. Ta pääses aastase akadeemilise puhkusega, ja ometi oli tal lapsehoidjaid võtta. Aga kui mitmed tema ülikoolikaaslased, temast palju võimekamad, jäidki abiellumise tõttu diplomist ilma. Hille on muidugi endas kindel ega taha lasta ennast ühestki raskusest kohutada. Ja ta on tööpoolest visa. Aga või need tema arvukad eelkäijad endas vähem kindlad olid. Tõsi, nende hulgas leidis hea hulk niisuguseidki, kellele mehelepääsemine oligi see kõige tähtsam eesmärk ja kes ülikooli olid trüginud lootuses, et nõndaviisi oma šansse suurendavad. Oli see temale endale olnud tähtsusetu? Seda just mitte, aga tal ei olnud vaja karta kuivalejäämist, ta teadis, et saab mehele nagunii. Enamikuga tüdrukutest olid lood teisiti, ja vähegi pasliku peigmehe ettesattumisel ei lasknud nad juhust mööda. Sest see võinuks vägagi kergeti esimeseks ja viimaseks osutada.

Kuid äkki, mõtles Laine Nuut, arutab ka Hille täpselt niisamuti? Võib-olla polnud asi hoopiski nõnda, nagu tema varem oli arvanud — et Hillel noormehed üldse ei huvita; võib-olla olid lood just vastupidi — poisid ei huvitunud Hillest, Hille aga oma praktilise ja kaine tai-

buga adus selle õigel ajal ära ja enesekaitseks tõmbas ette tõrjuva ning ükskõikse maski? Selle varjus oli rahulikum elada ning oodata. Ja kui ilmus noormees, kes ta vastu tõsisemat huvi ilmutas, haaras temagi sellest oma võimalusest kõvasti kinni? Väheusutav, aga mida siin enam oskad uskuda või mitte uskuda... See oli üks võimalikke variante. Ja kui variante on liialt palju, siis tähendab see, et õiget ja kindlat vastust pole käepärast. Parem mõelda praktilisele, näiteks sellele, mida siis teha, kui Hillel kõigi ootuste vastaselt ometi bussijaamas pole? Siis tuleb sõita raudteejaama, teda seal otsida, ja kui teda ka seal ei peaks olema, siis ei jää üle muud kui koju tagasi pöörduda ja igaks juhuks Aivele helistada.

Kuid stopp! — on ju veel vähemasti üks koht, kuhu tütar võis minna. Oma isa juurde, Meriväljale, majja, kus peale isa elasid ta mõistvad ja heasoovlikud vanavanemad ning ootasid ta enda lapsepõlvemälestused. Kas Hille ei võinud siis solvumistuhinas seda teekonda ette võtta? Miks see võimalus talle varem üldse polnud pähe tulnud?

Ja Laine Nuut vastas endale seekord täiesti kindlalt: sellepärast, et Hillel paistis oma isaga kokkusaamise järele veel vähem vajadust olevat, kui oli isal Hillega. Neil kodus käis tema esimene mees, Maido, kellest ta oli juba hulk aastaid lahutatud, üksnes Hille sünnipäeval. Hille omakorda oli oma pärisisa kodu külasthanud mõne kuu tagant. Ta ei rääkinud kunagi sõnagi sellest, mida oli seal näinud, millest oli seal juttu olnud ja mida ta seal tegi. Aga Laine Nuut aias, et Hille tunneb ennast seal aina võõramana ja need ta külaskäigud olid talle muutunud viimasel ajal peaaegu et koormaks, ning oli salamisi rahul. Ta ei kartnud, et Meriväljal asuv kunagine kodu võiks tema tüdarta hakata enda poole kiskuma. Ei, seda ta ei kartnud. Aga tema meelest oli parem, kui tütre ja neist lahus elava isa vahekord püsib säärane jahedavõitu, ja parem oli see just Hillele endale, sest nõnda ei käristatud ilmaasjata noort inimest kahele poole.

Ja isegi praegu tundus Laine Nuudile niisama hästi kui võimatuna, et Hille, leidmata emalt silmapilkselt mõistmist, tormas seda otsima isalt ja vanavanematelt, kellega tal puudus vähingi hingeline side. Aga kui Laine Nuut püüdis kujutleda Hillel oma isale neidsamu sõnu kordamas, mis ütles temale, ja seda, kuidas Maido selle uudise vastu võtab, siis oli miskipärast täiesti uskumatu, et tema esimene mees, ta lapse isa võiks vastata nii, nagu vastas tema. Maido oleks kõigepealt järele mõtelnud. Tema mõtles ikka kõige üle enne järele, mõtles vahel nii kaua, et mingit arvamist temalt ei tulnudki kuuldavale. Küllap Hillele ta oleks oma arvamise lõpuks siiski öelnud. Oleks tüdrukule mõtlikult otsa vaadanud ja lausunud: «Ah või nõnda. Mis siis ikka. Kui nii, siis nii. Väga armas sinust, et tulid ja ütlesid.» Ilma vaimus-

tuset, aga ka ilma pahakspanuta või, jumal hoidku, pilketa. Ta kons-
tateeriks läbikaalutud ja arvessevõetud fakti.

Kuid Laine Nuut oli kindel, et Maidol polnud vaja oma pead vae-
vata ja neid sõnu lausuda. Sest Hille ei sõitnud Meriväljale.

Noh, aga kui viimseni kõik võimalused arvesse võtta, siis jäi veel
tema enda ema. Hille võis ka sinna sõita. Ainult esiteks pidanuks ta
ka selleks kõigepealt bussijaama minema, teiseks... Seda teist õigu-
pooldest polnudki. Kui ta ema elanuks Tallinnas, oleks Hille kindlasti
sealt peavarju otsinud, kuid poleks seal kukkunud kurtma ega kae-
bama. Ta oleks lihtsalt uksest sisse läinud, vastanud lühidalt paarile
vanaema tavakohasele küsimusele ja siis oleksid nad vastastikku vai-
kinud.

2

Laine Nuudile meenus, et ta polnud emale enam paar kuud kirja
saatnud, kuigi ise oli hiljuti ühe emalt saanud, milles küll midagi eri-
list lugeda polnud. Ema teatas, et elab vanaviisi, mingi häda ega õnne-
tus pole teda tabanud, ja päris, kuidas Hillel ülikoolis on hakanud
minema. Too nädalapäevade eest tulnud kiri meenutas omakorda seda
teist, täna kätte tulnud kirja. Ja meenusid ka sealsed otsati veidra-
võitu pärimised tema isa kohta; näiteks et kas tal oli enne sõda pruun
palitu. Õigupooldest, mõtles Laine Nuut, peaks niisuguseid asju ema
käest küsima, tema oli ju sõja puhkedes alles pisike plika, paljuke
tema isast üldse mäletab, rääkimata siis sellistest tühiasjadest nagu
palitu värv. Ja tõsi, miks see Juhan Laagus just temale oli kirjutanud,
mitte aga emale? Kirjas polnud emast sõnakestki. Või ei teadnud ta,
et ema on elus? Aga kuidas ta siis teda oskas üles otsida, ema jälge-
dele oleks pidanud ometi hõlpsamini sattuma, liiati kandis ema ju ka
uuesti abiellu astudes edasi tema isalt saadud perekonnanime? Või
äkki kirjutas too Laagus emale ja temale üheaegselt? Võis nimme
nõnda talitada, et saada kaks vastust ja neid omavahel võrrelda. Tõe
huvides... Tõe huvides tehakse hullematki. Kui Juhan Laagus tõesti
nõnda tegi, vastaks ema talle pikalt ja kohusetundlikult. Sest ema
tunneb ennast isa ees süüdlasena. See süütunne tekkis emal ilmselt
sellal, kui selgus, et kaugeltki mitte kõik sakslaste eest nii või teisiti
Eestist läinud mehed ei olnud teisel pool rinnet surnud, nagu Käärmi-
kul, ema vanematekodus, räägiti ja mida ema oli uskuma hakanud.
Võib-olla oli tahtnud uskuma hakata... Ja kui neid surnukskuuluta-
tuid siis äkki tuhandetena tagasi tuli, tundis ema kindlasti südame-
tunnistuspiinu, et polnud suutnud isa ootama jääda, polnud leidnud
selleks endas usku ega püsivust. Aga et kord oli nii läinud, siis vaevalt

oleks midagi muutnud ka isa tagasitulek teadmatusest, kuhu ta kadus neljakümne esimese aasta suvel. Ema mõistagi ei tahtnud, et tema lapse isa oleks hukkunud, küllap ta lihtsalt lootis mingile teistsugusele, mitte nii julmale lahendusele. Ta oleks rahul olnud, kui oleks näiteks teada saanud, et isa on elus, kuid endale vahepeal samuti uue elukaaslase leidnud. Seda juhtus ju tollal tihti. Ema kangesti ei tahtnud ennast süüdlasena, veel vähem ainusüüdlasena tunda. Küllap sellepärast ta venitas ja kõhkles onu Arturiga ametlikku abiellu astumast, kuigi see oleks tähendanud vaid sündinud tööga vormistamist. Eks elanud ema onu Arturiga juba ammu, neljakümne kolmandast aastast peale, nagu naine elab seadusliku mehega, ja nõnda oli ema ülalpidamine tol ajal isegi kuidagi silmakirjalik. Aga ema ise ei paistnud seda tähele panevat, tema koguni otsis oma seaduslikku meest taga — saatis mõned järelepärimised ja kirjutas paar kirja neile, keda ta sõjaeelsest ajast peale tundis ja kes oleksid võinud isast midagi teada. Isa parim sõber, tema kooli- ja aatekaaslane Georg Altberg, kellele ema samuti kirjutas, tuli isegi neile külla ning temalt saidki nad isa kohta kõige viimased teated. Altberg oli isaga koos olnud Tallinna töölispolgus ja pärast üht lahingut augusti keskpaigas oli isa taganemisel kadunuks jäänud. Haavata ega surma polnud ta selles lahingus igatahes saanud, sest Altberg oli päev hiljem rääkinud mehega, kellega isa oli koos metsa taganenud, kuid sealt peale isa kadus. Emal pidi isa vana sõbra ees, kes enne sõda alatihti nende pool käis, kindlasti väga piinlik olema, sest Altberg küll lonkas, kuid ta polnud pime, ta pidi nägema, et ema pole end hoopiski pühendanud isa ootamisele. Jah, ema küllap kannatas sellise kahemõttelise olukorra all. Ning kui saatus aja kuludes ühemõtteliselt selle raske umb-sõlme lahendas, teda milleski osaliseks tegemata, siis kindlasti tundis kergendust. Ja süütunne läks üle. Ent vananedes ja eriti üksi jäädes hakkas talle taas tunduma, et ta pole oma tütre isa vastu olnud aus ja on teda petnud, peaaegu et reetnud. Lõpuks ei suutnud ema oma hingevaeva enda teada hoida, jagas seda tütreaga. Küllap tütre kained vastuargumendid mõjusid aegapidi sellele kaasa, et ema süümepiinad taas järele andsid. Ja kui Laine Nuut oli nüüd seda kõike meenutanud ja mõtles, kuidas mõjuks emale niisuguse sisuga kiri, siis lahvatas temas pahameel tundmatu vanamehe vastu. Kindlam kui kindel, et selline kiri kutsuks taas vanad vaimud esile, ja kes teab, kas ema neist seekord enam jagu saakski... Sest muidugi mõtleks ta kohe: keegi võihvõõras tunneb tema kadunuksjäänud mehe saatuse vastu praegugi huvi, aga tema piirdus pärast sõda mõneainukese pärimisega ja leidis sedaviisi oma kohuse alatiseks täidetud olevat...

Hakkavad jälle need tarbetud enesesüüdistamised peale!

Oma südames polnud Laine Nuut kunagi osanud emale selles asjas mingit erilist süüd omistada. Ta oli küllalt kuulnud naistest, kes oma sõjas hukkunud või kaduma läinud meest aina ootasid, aina ootasid, sageli mingi väljakutsuva ja etteheitva truudusega. Mis mõtet sellel pidi küll olema! Surnuid ei tohi unustada, aga nendele ei maksa kogu oma elu või osagi sellest pühendada. Elavad on elavad ja surnud on surnud. Tõsi see, et ajal, mil ema onu Arturiga hakkas kokku elama, polnud isa saatusest midagi vähegi kindlat teada, olid vaid jutud. Kuid polnud selleski teab mis pattu. Ema teadis, et sakslased (mis sakslased — needsamad kallid kaasmaalased!) võtsid kinni ja panid laagrisse paljusid nõukogude-aasta aktivistide naise, lihtsalt sellepärast, et nad olid nende aktivistide naised. Ja lisaks see vanaema näägutamine — kas ma ei öelnud, miks sa ei tulnud minu käest enne nõu küsima, kui sellele tuulepeale läksid, miks sa mind ei kuulunud, nagu sul tõsisel tahtjaid poleks olnud, — sinul, korraliku talu ainsal ja haritud tütre! Laine Nuut mäletas ülihästi, kuidas ema niisuguste etteheidete peale huuli pures, et nutust hoiduda. Artur Virkus polnud Käärniku kohamõnikes vaatevinklist küll kah mitte see päris, oli ju temagi, nende naabertalu perepoeg, linna kergema ameti peale pugunud, viinavabrikus ennast mingiks paberimäärijaks seadnud ja alles siis, kui linnas sõja ajal kibedaks läks, rohkem kodumail liikuma hakanud. Kuid poliitikaga ta ei õiendanud, ainult täiesti usaldusväärsete kõrvade kuuldes armastas ilmaasju arutada ja oma tahtmise järgi paika seada. See käis tal teistviisi, kui parajasti lehtedes kirjutati. Vaielda ta ei armastanud, õigemini, ei osanud, tahtis lihtsalt, et oleks, kes teda ilusti kuulaks, ja ema sobis sellesse osasse paremini kui keegi teine. Ning aegapidi sai sellest külaskäijast naaberperepojast emale lähedane inimene, kes ei teinud talle etteheiteid, ei vaadanud tema peale viltu, vaid austas ja ihaldas teda. Kui Artur Virkus tollel esimesel sõjasügisel uuesti linna pidi sõitma (viinavabrik läks kähku täie võimsusega käiku, seda kraami vajati igal ajal ja igas olukorras), käis ta sealt tihti kodumail ja ikka astus ka Käärmikule sisse. Ning järgmisel sügisel ütles ema tütrele, et nad kolivad linna, onu Artur annab neile oma korteris ulualust ja tema saab hakata linnas koolis käima. Onu Arturil oli väike kahetoaline, aga ilus korter. Nemad emaga elasid ühes, onu Artur teises toas. Ja vähemalt esialgu polnud see ainult silmakirjaks nii. Aga siis pidid nad kõik ühte tuppa kolima, sest teise pandi elama keegi saksa allohvitser, elatanud kiilaspäine mees, kes teenis sõjaväehaiglas ja lehkas arstirohtudest. Onu Artur mõistis ladusalt saksa keelt ja püüdis tolle allohvitseriga alatihti juttu alustada. Aga sakslane vaatas talle vaid imelikult otsa ning ei vastanud kordagi. Onu Artur seletas sakslase ülalpidamist nõnda, et too peab ennast kõrgema

tõu esindajaks, kellel ei kõlba alama rassiga suhelda. Sedamoodi seletas onu Artur muidugi eesti keeles ja — küllap igaks juhuks — siis, kui sakslast kodus polnud. Kuid allohvitser ei pidanud ennast kõrgilt ülal, oli vaid kuidagi mõtlik ja omaette. Ta elas neil mõned kuud, ilma et ta vähemalt tema kuuldes oleks ainsatki sõna kuuldavale toonud. Aga siis ta käsutati vist kuhugi mujale ja tema asemele ei pandud kedagi. Ju peeti korterit aaria rassi jaoks liiga kehvaks. Kuid igaks juhuks ei kolinud nemad emaga allohvitseri käes olnud tupp enam päriselt tagasi, see jäeti esialgu ainult tema toaks, et ta saaks rahulikult õppida. Kuid tema pärast oli seda kometimängu tarbetu etendada, sest tema meelest oli see, et ema hakkas onu Arturiga elama niisamuti, kui elas varem isaga, päris enesestmõistetav. Mees ja naine peavadki koos elama, seda ta teadis. Olnuks mõistagi parem, kui pärisisa oleks alles olnud, aga teda enam ei olnud, teda ei pidanud enam eluski olema. Isast oli muidugi kahju. Lapsepõlves lähevad aastad aegamööda, seevastu mälestustes kaugenevad nad ruttu ja nõnda muutus ka mälestus isast peatselt kaugeks, millekski ilusaks, aga ammuolnuks. Osalt kindlasti tänu onu Arturile. Sest onu Artur hoidis teda, aitas tal õppetükke teha, käis temaga jalutamas. Kui onu Arturit poleks olnud, oleks isast jäänud tema lapseellu hoopis suurem tühik. Nüüd täitis selle vähemalt osaliselt onu Artur. Mõnes mõttes rohkemgi kui osaliselt. Sest isa oli alatihi kodust ära olnud, suvekuudel, kui nemad emaga Käärmikul elasid, ei näinud nad isa üldse, aga nüüd oli onu Artur peaaegu alati, peaaegu iga päev käeulatuses.

Laine Nuut jõudis oma mõtlemiste-meenutamistega uuesti küsimiseni, mis õigupoolest ajendas toda Laagust tema isa kohta igasuguseid andmeid pärima. Isa oli küll olnud esimese nõukogude-aasta aktivist, aga ta polnud mingi tähtis tegelane, vaid keskastme töötaja, nagu nüüd öeldaks. Sõja alguskuude segaduses kadus ju hoopis tähtsamaid mehi. Tema isal polnud ei kõrget ametit ega revolutsioonilist minevikku. Pahempoolsest sotsialistist polnud ta noorpõlves kaugemale läinud, vanglas polnud istunud, kommunistlikku parteisse astus alles pärast juunipööret. Esialgu, kohe pärast sõja lõppu, vilksas isa nimi paaril korral trükisõnas, aga siis kadus. Hea seegi. Sest mitmed neist, kes isaga enam-vähem ühte teed olid käinud, ainult sõjas ellu jäänud, said sellal oma nime ette mitmeid ebameeldivaid epiteete. Sai neid ka Georg Altberg. Tema isa aga ei olnud enam, tema jäeti rahule. Hiljem tõusid tema isa kunagised sõbrad ja mõttekaaslased taas au sisse, aga sedapuhku oli aeg selekteerinud isa nende hulka, keda lokaalne aja-lugu personaalselt enam ei vajanud. Laine Nuudi meelest oli see paratamatu asjakäik. Ning nüüd äkki selline kiri isale võhivõõralt inimeselt, pealegi linnast, millega isal polnud vähimatki tegemist olnud.

Aga nii või teisiti, kuskilt oli Juhan Laagus nähtavasti tema isa kohta mingeid andmeid saanud. Küllap oli Laaguse kiri niisugune ebamäärane sellepärast, et vanamees ei tahtnud mingeid enneaegseid lootusi virgutada, vaid püüdis ettevaatlikult temale ei tea milleks vajalikke üksikasju välja selgitada. Aga äkki on Juhan Laagus ikka tõepoolest sattunud tema isa jälgedele? Laine Nuut ei rutanud sellesse uskumisega. Sest parem oli olla ette skeptiline kui pärast pettuda.

3

Hille oli bussijaamas. Ta istus ooteruumis pingil, reisikott jalge ees, ja paistis eemalt vaadates näost nii harilik, nagu seisaks tal ees kõige tavalisem sõit. Ta hoidis pilku maas ja sellepärast ei märganud ukse kõrval seisatanud ema. Laine Nuut seisis seal ja tundis ennast äkki nõutuna. Nagu ennist kodus, ei teadnud ta, mida Hillele öelda ja kuidas ennast ülal pidada. Liitati olid pingid tihedalt inimesi täis; Hille istus kellegi vanaldase maanaise ja hooletus poosis laiutava karvapea vahel — ei saanud ju ometi minna ning võõraste inimeste kuuldes perekonnaasju klaarima hakata. See jutt polnud teiste jaoks. Aga ka niimoodi ukse kõrvale vahtima jääda ei võinud, sest Hille võis teda silmata ja siis sattunuks ta kaunis rumalasse olukorda. Ning Laine Nuut astus otsustunult saali, peatus tütre ees, võttis tal käest ja ütles tasakesi:

«Tule, Hille.»

Hille tõstis silmad. Tõrksust ta pilgus polnud, imestust küll. Ju ei olnud ta oodanud, et ema talle järele tõttab. Võib-olla just selle imestuse, selle ootamatuse mõjul tõusis tütar tõrkumata, võttis oma reisi-koti ja hakkas ema kõrval välisukse poole liikuma.

«Kunas sa pead tagasi olema?» küsis ema igapäevaselt.

«Homme, õhtupoolsetel loengutel...»

«Noh, siis on sul paras mõne hommikuse bussiga sõita. Lähme nüüd kõigepealt koju ja hakkame jutuga otsast peale. Sellest minu tobedusest ära hooli. Ei tea, mis mul sisse läks.»

Laine Nuut jäi vait, kartes, et äkki lisab jälle midagi ülearust, midagi niisugust, mis võib tüdrit riivata ja teda uuesti tõrksaks muuta. Ja et Hille talle sõnakestki ei vastanud, sammusid nad tummalt kõrvu, ema ja tütar, ühepikkused, tütar ainult õige veidi emast saledam. Hille ei suvatsenud küll midagi vastata ja ka näost jäi muutumatuks, aga kõndis tema kõrval ja see oli kõige tähtsam. Kui Laine Nuut tänaval lausus, et taksosappa ei maksa neil ootama jääda, parem sõita tram-miga Anveldi tänavale ja sealt ekspressbussiga edasi, Hille üksnes noogutas nõusoleku märgiks. Noogutas ometi kuidagi innukalt, nagu

püüdes alateadlikult ema meele järgi olla. Kas Hille nüüd hoopiski ei häbenenud oma äkilist ärajooksmist ja kas tema poolt peaaegu et andekspalumine polnud liiaks? Aga olgu peale. Targem annab järele, ja need teised tarkusesõnad. Nad mõlemad on saanud oma tahtmise.

Vaikimine kestis ka trammi oodates, kestis bussipeatuses. Olulisest ei saanud rääkida, tühjast-tähjast ei tahtnud neist kumbki. Bussis pääsesid nad istuma teineteise taha, Hille ees-, ema tagapool. Hille vahtis poolviltu aknasse, nii et ema nägi poolprofiilis ta nägu, ta suunurka, mis vahetevahel tuksatas. Laine Nuut võis tüdart jälgida, kartmata, et Hille seda tähele paneb. Jah, pidi ema taas nentima, paraku ei saanud Hillet välimuselt just ilusaks pidada. Tema ise oli Hille eas iludus, oli oma aastate kohta praegugi kena ja teadis sellepärast ülihästi, mida välimus naise elus tähendab. Ning tal hakkas tüdrest hetkeks kahju. Jagagu loodus naisele mis tahes andeid ja voorusi, aga ilust ilmajätuna on ta väga paljust, kui mitte peamisest ilma jäetud. Nii see paraku on ja nõnda see jääb. Hille aga oli välimuselt üsna harilik neiu. Kuid ta polnud kunagi selle pärast ahastanud. Või kes teab... Ta võis ka osata oma tõelisi tundeid varjata.

Ent ühte, mõtles Laine Nuut sealsamas, poleks Hille ometi tema ees varjata suutnud — seda, kui ta oleks mõnesse noormehesse tõsiselt armunud. Kerge armumine ei tulnud Hille puhul aga kõne alla, see tema iseloomuga poleks sobinud. Järelikult oli tal ka abiellumisega tõsi taga, see ei saanud olla tuju ega seiklus. Järelikult pidi ta olema tõsiselt armunud.

Kojusõiduks kulus tublisti pool tundi, ja see oli hea. Selle aja kestes andis ema ja tütre vaheline pinge veelgi järele.

Laine Nuut otsustas, et kõnelusega ei maksa viivitada. Ja niipea kui nad üleriided olid maha võtnud, kutsus ta tütre elutuppa, ei hakanud kohvigi keetma, istus tugitooli, Hille vastu, kes seadis end diivanile, ja tegi algust:

«Tähendab, nagu sa ütlesid, sul on plaanis abielluda talvisel õppevaheajal?»

Hille noogutas, aga suud lahti ei teinud.

«Ja kus? Siin või Tartus?»

«Tartus.»

«Aga kuidas seal järjekorraga on? Äkki on selleks ajaks kõik päevad juba kinni pandud.»

«Meil on avaldused sees ja päev teada.»

«Ah vaat kuidas...»

Avaldused sees... Nii et asi otsustati ja pandi käima enne, kui suvatseti temale ütlema tulla. Mis veel nõuküsimisest rääkida. Laine

Nuut tundis endas pahameelt tõusvat, kuid surus selle maha, säilitas kiretu näo. Jah, nii ongi kõige õigem, otsustas ta. Nõnda tulebki Hillega praegu rääkida — just kiretult, ainult praktilise poole vastu huvi üles näidates...

Ning ta küsis peaaegu nagu ametnik, kes on kohustatud korrakohaselt asjaolusid välja selgitama:

«Võib-olla sa räägid mõne sõna, kes ta on... see sinu väljavalitu. Õpib ta sinuga koos?»

«Ta ei õpi. Tähendab, enam ei õpi. Ta on tehnikumi ja Polütehnilise kaugõppe lõpetanud ja on tehases insener.»

Hille pidas vahet, laskis ilmselt emal kuuldu läbi seedida, siis jätkas:

«Ta on minust seitse aastat vanem.»

«Ah nõnda.» Muud ei mõistnud Laine Nuut otsekohe vastuseks öelda. Aga kui Hille ootavalt vaikis, küsis:

«Sa siis armastad teda?»

«Ta meeldib mulle. Ta pole niisugune kehkenpüks, nagu need mu kaastudengid enamaltjaolt. Ta on tõsine inimene ja me sobime teineteisega. Ta oskab minust aru saada.»

Oskab sinust aru saada... Aga mina, sinu ema, ei oska sinust kuigi hästi aru saada...

«Ja tema armastab sind? Ütle mulle vähemasti ta nimigi.»

«Aivar on ta nimi. Mis sa küsisid? Ah kas armastab. Ma ei tea, ma ei ole pärinud ja tema pole öelnud.»

«Teil on siis küll väga paljust olnud rääkida, kui sellest tühiasjast pole mahti leidnud juttu teha.»

Vägisi kiskus norimise poole...

Kuid Hille vastas rahulikult toonil:

«Minu arvates on asju, millest rääkida ei maksagi, mida peab lihtsalt tundma.»

«On ta enne juba abielus olnud?» nihutas Laine Nuut jututeemat veidi teisale.

«Ei ole. Aga miks sa seda küsid?»

«Vabanda, kui see sulle ei meeldi. Aga kui Aivar on sinust seitse aastat vanem, siis on ta järelikult kahekümne viiene. Ja nagu sa ise ütlesid, tõsine inimene. Siiani ta ei kiirustanud naisevõtuga, teadis, et see pole naljaasi. Miks tal siis nüüd äkki sellega nii kiire taga on?»

«Kuid milleks enam viivitada, kui oleme mõlemad kindlad, et oleme teineteises õige leidnud? Mingit muud põhjust pole, aga kas siis sellest ei piisa? Ei, ma ei ole rase, ole mureta. Kui sa seda mõtlesid.»

«Ei salga, ma mõtlesin ka seda. Kuid mitte ainult seda. Püüame ettepoole pilku heita. Kui te abielus olete, juhtub see tõenäoliselt nagunii. Aga sina alles läksid ülikooli. Ja sa ju tead, et esimesed aastad on

need kõige raskemad ja kriitilisemad. Ka ilma perekondlike muredeta.»

«Meil on sellest Aivariga päris palju juttu olnud. Oleme kõik põhjalikult läbi kaalunud. Aivari ema on pensionil, tema hakkab vajaduse korral last hoidma. Korter on Aivaril väike, aga me mahume ära.»

Ja vaatas sealjuures justkui etteheitvalt ringi nende avaras, eriprojekti järgi ehitatud kooperatiivkorterite elutoas.

«Nii et Aivari ema juba teab?»

«Jah, kõik on räägitud ja ternaga läbi arutatud.»

Muidugi, Aivari emaga oli vaja rääkida ja läbi arutada, tema lepidi lihtsalt ütlema tulema, sest mis kasu temast muud, kui annab raha pulmade korraldamiseks ja kaasavaraks, ja seda annab ta nagunii. Lapsehoidjat ja kodust õiendajat pole temast loota...

«Noh, hea küll,» püüdis Laine Nuut rahu säilitada. «Ma näen, et teil on tööpoolest kõik põhjalikult läbi kaalutud ja ära otsustatud. Ega midagi. Räägime siis nüüd veidi mõnest praktilisest asjast. Kui suurelt te pulmi kavatsete pidada?»

«Me ei kavatse neid üldse pidada. Tulevad ainult Aivari ema, sina ja isa.»

«Isa...» Laine Nuut ei taibanud kohe, kas Hille pidas silmas pärisvõi kasuisa, kas Maidot või Kalevit. Ent Hille täpsustas otsemaid:

«Otsustasime kutsuda ainult kõige ligemad omaksed, ja oma lihast isa ei saa ju ometi nende hulgast välja jätta.»

«Ja kas sa sellele ei ole mõelnud, et tahes või tahtmata solvad niimoodi Kalevit. Ta on ju selleks ajaks ammu Ameerikast tagasi. Ja... vabanda, aga ta on olnud sulle rohkem isa eest kui see su lihane.»

Hille kehtas õlgu.

«Mis teha. Mõlemaid ju ometi ka ei kõlba kutsuda. Siis tuleks ringi üldse laiendada, aga seda ei taha meist kumbki. Aga kui juba isast juttu tuli... Sa pärisid, kas ma Aivarit armastan. Ütle mulle nüüd, kui sa sellele mu lihasele isale läksid, kas sa siis teda armastasid?»

«Aga enesest mõista!» hüüatas Laine Nuut peaaegu solvunult.

«Noh, ja mis sellest tuli,» lausus Hille vaikselt ja Laine Nuudile tundus, et võidurõõmsalt. Kuid see kõlas ometi liialt lapselikult, et pahaseks saada. Laine Nuut vastas peaaegu lõbusalt:

«Ja sina otsustasid oma vanemate vigu vältida ning targem olla. Soovin, et see sul korda läheks.»

«Kui nii võtta, siis pigem küll võib rääkida oma ema kogemustest õppimisest,» ütles Hille ja ema arusaamatu pilgu peale seletas: «Sest Kalevit pole sa ju kunagi armastanud, aga te olete sellele vaatamata hästi elanud.»

Jah, nii see on, käis Laine Nuudil kiirelt läbi pea, aga ta ei suutnud seda otsekoheselt tunnistada, ta lausus põiklevalt:

«Kallis laps, küpses eas näeb armastus teistviisi välja kui sinu aastates.»

«Sul ei maksa mu peale pahane olla, et nõnda sulle ütlesin, ema, ma ei mõelnud midagi halba,» lisas Hille.

«Millest sa seda võtad, et ma pahane olen,» ütles Laine Nuut kuidagi hajameelselt, sest ta mõte riivas minevikku, üht ammust hilisügist, ja tal hakkas äkki kuum, ta oleks tahtnud sel hetkel öelda oma tütrele, et too ilmaasjata nii varavanalt alahindab armastust. Kuid need jääksid õõnsateks sõnadeks, mõistis ta kohe. Kust Hille aga oskas aimata, et Kalevit pole ta küll üldse armastanud? On tütrele siis tõesti mingi eriline vaist niisuguste asjade peale? Küllap on tal õigus, küllap on abielus armastusest tõepoolest tähtsamat, ainult seda ei söandata avalikult tunnistada ja korrutatakse aina üht ning sama.

«Ma veel Aivariga räägin, kas siiski ei peaks Kalevi ka kutsuma,» lausus Hille veidi ebalevalt.

«See oleks teist tore,» õhutas Laine Nuut teda tagant. «Ja olge mureta, ei kumbki, ei su isa ega Kalev ole niisugused, keda teineteisele ligi ei tohi lasta. Kui su isa on meil käinud, kas siis on tema ja Kalevi vahel mingitki arusaamatust olnud? Su isa on väga mõistlik ja pealegi, lihtlabaselt öeldes, ei löönud Kalev mind sinu isalt üle, me lihtsalt läksime lahku. Kalev tuli alles hiljem.»

«See pole päris õige, ema,» lausus Hille vaikselt. «See, mis sa lahku minekust ütlesid. Sina jätsid isa maha.»

«Olgu, nimeta seda siis nii. Ma jätsin ta maha. Sellepärast, et eksisin temas. Olgugi et olin armunud. Mingu sinul paremini. Soovin sulle, et sina oma õnne leiaksid kohe esimesel katsel. Aga noh, ilma selle minu eksimiseta poleks jälle sind, nii et kokkuvõttes on kõik kõige paremini.»

4

Öösel üksinda laias abieluvoodis lebedes ja asjatult und oodates meenus Laine Nuudile see, mille ta vahepealsetel aastatel oli peaaegu unustanud, aga mis viimasel ajal oli miskipärast hakanud küll ühes, küll teises seoses või hoopiski ilma nähtava põhjuseta tema mälus elustuma — tema enda esimene armastus, esimene tõeline. Ainult seekord tuli talle see meelde üksikasjadeni ja nii valusselgelt, nagu toimunuks kõik alles hiljaaegu.

Ta armus esimest korda — ime küll! — alles keskkooli lõpuklassis, kui oli juba kaheksateistkümnenda-aastane. Jah, just niisama vana kui praegu Hille.

Oli hilisügis (jälle kokkusattumus!), pidid toimuma kohalike nõu-

kogude valimised, selleks oli igasugustesse komisjonidesse liikmeid vaja, ja tema, äsja valimisõiguslikuks saanud abiturient, kommunistlik noor, sattus samuti ühe valimisringkonnakomisjoni liikmeks. Õige peatselt kutsuti ta õhtuks valimisjaoskonda koosolekule, ja ta läks, ja seal oli palju rahvast koos. Rääkima hakkas pruunis laiade triipudega ülikonnas noormees, kes pidi olema valimisjaoskonnakomisjoni esimees seltsimees Endel Veski. Seltsimees esimees teatas, et kavatseb rääkida neist ülesannetest, mis neil ühiselt lahendada tuleb, et valimised organiseeritult ja kõrgel tasemel läbi viia. Ta siis rääkiski neist ülesannetest. Äsja valimisõiguslikuks saanud abiturient jättis meelde vaid nii palju, et peab mõnel koosolekul käima ja kui valijate nimekirjad kontrollimiseks välja pannakse, siis ka valvekorras istuma. See kõik ei tundunud kuigi huvitav ega meeltülendav, aga koduteel hakkas ta tagantjärele mõtlema, paljast uudishimust, kuidas säärane poisiohtu, temast välimuse järgi võttes vaevalt mõned aastad vanem noormees niisugusesse ametisse valitud, kes ta õige niisugune on. Polnud raske välja uurida, et seltsimees Endel Veski ei ole keegi muu kui direktor, tellisetease direktor. Ta teadis seda tehist, see paiknes linna veeres ja oli päris suur. Ega nende linnas tehaseid kuigi mitut polnud ja järelikult polnud ka tehasedirektoreid teab kui palju. Ning ta huvi noormehe vastu tõusis otsemaid. Ta oli selleks ajaks juba mitme oma koolikaaslasega kurameerinud. Talle meeldis endal algatajaks, õigemini, tõukeandjaks olla, sest nõnda säilitas ta veendumuse, et kõik käib tema ja ainuüksi tema tahtmise järgi. Kuid ta seekordne huvialune polnud koolipoiss, omasugune ja omavanune, vaid direktor ja ka muudviisi väga hõivatud seltsimees. Igatahes nende järgmistel (küll õige põgusatel) kokkupuutumistel ei paistnud Endel Veski teda tähele panevat, kuigi tema omalt poolt ei vaevunud eriti oma huvi noormehe vastu varjama. Või kuulus seesinane direktor nende hulka, kes tüdrukuid pelgavad? Ei, ei kuulunud. Ja oli tähele pannud. Ja tegutses, nagu peatselt selgus, sugugi mitte ara nooruki kombel.

Sel õhtul oli ta valimisjaoskonnas valvekorras — kella seitsmest üheksani. Ja ka Endel Veski oli seal. Jaoskonnakomisjoni esimehel polnud tegemisest puudu, mis ime, et ta kauaks kohale jäi. Aga kui tema valvekord lõpule sai ja võis koju asutada, oli Endel Veski äkki ta kõrval, laiade õlgadega mantel seljas ja tumeroheline veluurkaabu peas.

«Mis te sellest arvate, kui ma teid koju saadan?» küsis ta tuttavlikult. «Õhtu on pime ja teil pikk tee minna.»

«Kust teie teate, kui pikk tee mul on,» lõi tema pea selga.

«Miks ma ei peaks teadma, mul ju aadress kirjas,» vastas Endel Veski naeratades. «Kas läheme?»

Ilm oli pime, nagu hilissügisel peabki olema. Ja kui põlevad tänavalambid seljataha jäid ning ees seisis ühtlase tumeda seinana linna park, millest tuli läbi minna ja mis oli ka ainus koht, kus ta vahel oli ennast pimedas kõhedalt tundnud, võttis Endel Veski ilma mingi kõhklemiseta tal käe alt kinni, ise öeldes: «Muidu kaote pimedas mul veel ära.»

«Kui tahan, kaon ikkagi.»

«Aga te ju ei taha, eks?» Küsimuse vorm oli sellele ütlemisele antud vaid moepärast. Ja hetkeks süttis temas soov nimme jooksu pista, puude vahele kaduda. Aga ta ei pistnud jooksu, kõndis ilusti noormehe käevangus ja ootas, mis edasi tuleb. See oli temasuguse iseteadva plika kohta ebaharilik sõnakuulelikkus. Ta adus seda, aga ei osanud äkki enam tema ise olla. Ta oli siiani kurameerideski säilitanud alati mingi enesestmõistetava üleoleva hoiaku (ega koolivennad teda ilmaasjata poolpilkamisi, poolimetlevalt Printsessiks polnud ristinud), aga nüüd äkki tundis ennast abituna. Ei lugenud mitte üksi see, et praegune kojusaatja oli neist varasematest ja temast endast mõned aastad vanem, ei tähendanud otseselt ka noormehe tähtis amet. Seda enam, et Endel Veski käitus hoopiski mitte üleolevalt, vaid loomulikult. Aga see loomikkus oli kuidagi võimukas, see surus teda esimest korda juhitava seisundisse.

Endel Veski ei püüdnud oma jutuski kuidagi tähtis või tark paista. Rääkis algul päris harilikku noore inimese juttu. Küsis temalt üht-teist, rääkis lühidalt endast. Oli, nagu selgus, mitte siit linnast, vaid alevist pärit. Nüüd asus seal rajoonikeskus. Oli Tallinnas tehnikumi lõpetanud, siia tellisettehasesse tööle saadetud ja kohe aasta pärast direktoriks pandud.

«Kas on väga raske direktor olla?» küsis ta siira uudishimuga.

«Kui oleks väga raske, siis tähendaks see, et ma direktoriks ei kõlbaks,» kõlas vastus. «Kui on väga raske, siis tähendab see, et amet käib mehel üle jõu. Minul vähemalt siiaamaale ei käi.» Lisas hetke pärast: «Ja ei paista sedamoodi, et hakkaks käima.»

«Siis, tähendab, olete üks õige direktor,» suskas tema.

«Ega ma vale ole,» vastas Endel Veski rahulikult.

Park jäi seljataha, pikk ja sirge tänav, mille lõppu neil tuli minna, oli pime ja libedavõitu.

«Mina igatahes teisi käsutama ei kõlba, seda tean ma juba ette,» ütles tema.

«Millekski kõlbab iga inimene,» vastas Endel Veski elutargalt ja seekord tõesti veidi üleolevalt.

«Aga äkki olete teie ka oma võimetest eksiarvamusel?» Ta ei tahtnud aina kuulata ja kõigega nõustuda.

«Päris täpselt ei tunne oma võimeid muidugi keegi, aga mis minusse puutub, siis ligikaudu tunnen neid siiski,» ei lasknud Endel Veski ennast niisama hõlpsasti segadusse viia. «Kas ma just ministriks kõlbaksin, seda ma ei tea, aga noh, tellisetehasega tulen igal juhul toime.» Viivitas hetke, lisas siis: «Kui aastaid juurde tuleb ja Polütehnilise läbi teen, siis rohkemaga ka.»

«Te tahate ka veel Polütehnilisse minna?» tundis tema huvi.

«Mis mul minna, ma juba käin seal. Kaugõppes, esimesel kursusel.»

«Isver! Kuidas te küll kõike jõuate! Direktor, nüüd veel need valimised, ja Polütehniline...»

Endel Veski naeris.

«See pole sugugi kõik. Ma juhatan veel oma tehases poliitringi, käin igasugustes asjades volinikuks... Kõike ei tule meeldegi.»

«Ja nüüd raiskate ühe plika kojusaatmisega oma niiväga kallist aega.»

«Olge mureta. Ma, olgu tähendatud, ei tunne sellest ajast nii hirmus puudu olevat. Jõuan kõigeaga hakkama saada. Noh, ja mis siin ikka keerutada, ma ei oleks niisuguse ajaraiskamise vastu ka edaspidi.»

«Aga see oli minu viimane valvekord!» hüüdis tema õrritava võidurõõmuga.

Endel Veski jättis selle argumendi tähelepanuta.

««Tarzanit» olete vaatamas käinud?» Nende linna ainsas kinos näidati parajasti vana, sõjasaagiks saadud «Tarzanit» ja selle peale joosti tormi.

«Ei ole. Aga...»

«Noh, siis... Ülehomme, ei ülehomme ei tule välja... järelikult läheme üleülehomme. Ma muretsen piletid. Pool seitse ootan teid kino ees.»

«Poole seitsme ajal ei alga mingit seanssi.» Ta oli koos teiste tüdrukutega pileteid luuramas käinud ja teadis täpselt, mis kellaajal seansid algasid.

«Mis sellest. Vahepeal võib ju natuke jalutada. Oleme rääkinud?»

«Minugi poolest,» ei hakanud ta vastu ajama. Ta tahtis «Tarzanit» näha ja tahtis selle noormehega koos kinno minna.

Sel õhtul aga saatis Endel Veski ta ilusti koduukse ette, surus kätt, tänas meeldiva õhtu eest ja hakkas otsekohe tagasi kesklinna poole sammuma. Läks kiiresti, kadus peatselt pimedusse, kuid tema ei avanud ikka veel ust, kuulatas neid kellalöökidena täpseid ja energilisi samme, mis aegamööda vaibusid. Kurameerimisrituaal nägi ette, et enne lahkuminekut sosistatakse, kihistatakse, üritatakse emmata ja suudelda, puigeldakse ja antakse mõõdukalt järele. See direktor aga, sah sulle, ulatas lihtsalt käe ja hakkas kohe astuma. Kuid ta polnud

pettunud, vastupidi, selline algus töötas midagi sootuks erinevat ja tõsisemat kõigest, mis tal noormeestega siiani olnud. See polnud enam mängu ja vallatuse moodi.

Ja nõnda see tõesti läks.

Nad ei saanud just tihti kokku, enamasti pühapäeviti ja heal juhul ka kord nädala sees, Endlil polnud rohkem aega. Kuid ei möödunud kuudki tollest esimesest kojusaatmisest, kui ta elas eeskätt nende kokkusaamiste ootuses. See ei tähendanud, nagu ei oleks teda miski muu enam huvitanud. Pigem tegi ta nüüd kõike mingi iversevarki kõikevõitva tarmuga. Ta tundis ennast Endli kõrval väga kiiresti sisemiselt kasvavat, täisealiseks muutuvat, ta jäi eluröömsaks, aga sai ka tõsi-seks. Ja selsamal ajal ei sarnanenud nende kohtumised põrmugi kasvatustundidega, mitte sinnapoolegi. Kuni lumi maas püsis, käisid nad pühapäeviti enamasti suusatamas, õhtuti vahel liuväljal, vahel teatris või kinos, vahel niisama hulkumas. Oleksid läinud ka kuhugi tantsupeole, aga tema kui koolitüdruk seda ei tohtinud ja nad leppisid sellega, et siiberdasid mõned korrad tema kodus raadiost tuleva muusika saatel. Ja Endli ägedad sülelused ja suudlused — kui need algasid, kaotas ta kõigest arusaamise. Aga Endel ei kaotanud. Endel oleks võinud kõike, ta vahel lausa ootas, et Endel läheks kaugemale, läheks lõpuni, kuid Endel oli kui mingi piiri seadnud ja sellest ta üle ei astunud. Ja ema ettevaatlikud manitsussõnad olid sellepärast täiesti tarbetud. Mis aga puutus sõbrannade ja klassikaaslaste nokkimisse ja mõistaandmisse, siis tundusid need nüüd korraga nii lapsikud, et neid eirata ei nõudnud mingit vaeva. Sest see oli armastus, tõeline. See ei saanud muud olla. See kestis juba terve talve ja pool kevadet. See pidi kestma ja kestma, lõputult.

Just mais, sellel üleskiidetud armastuskuul, toimus Endlis mingi muutus. Endel tõmbus kuidagi kinnisemaks, oli nagu pingul. Ta pani seda tähele, kuid tal ei tulnud pähegi Endli muutunud olekule tõsisemat tähendust omistada. Peale nende armastuse ei saanud maailmas midagi muud tähtsat olla ja seda armastust ei võinud miski eksitada.

Ühel õhtul tuli Endel äkki neile ja palus teda natukeseks välja tulla, olevat vaja rääkida. «Aga Laine peab ju õppima,» ütles ema, kes oli nädalast nädalasse hakanud Endlisse soodsamalt suhtuma. Endel vastas: «Me ei ole kaua.» Ta tõmbas mantli selga, kingad paljaste jalgade otsa ja vist esimest korda elus tundis südant halba aimavalt puperdama hakkavat. Kui nad ukse enda järel sulgesid, oli ta juba veendunud, et midagi on tõesti juhtunud. Endli näojooned olid äkki teravad ja ta oli üleni niisuguse olekuga, nagu hoiaks end vaevaga vaos.

«Noh, mis sa pidid mulle rääkima,» küsis ta kannatamatult, sest tahtis teadmatusest kiiremini vabaneda.

«Lähme,» vastas Endel. «Teeme pargis väikese tiiru.»

«Ega sa mind ju niisama jalutama kutsunud!»

«Ei. Aga lähme siiski parki, istume seal kuskil. Ma lihtsalt ei taha tänava peal seda juttu alustada.»

Nad läksid kiiresti kõrvuti. Ilm oli jahe ja tuuline, nagu maikuul tihtipeale, park sellepärast peaaegu tühi ja neil polnud raske vaba pinki leida. Ja nii, nagu nad maha istusid, ütles Endel enda ette vahetides:

«Asi on nõnda, et ma pean homme ära sõitma.»

«Kauaks siis? Ja kuhu?» Endel oli ju varemgi sõidus olnud, Tallinnas ja kaugemalgi, ainult et...

«Kundasse,» vastas Endel kohe. «Kui kauaks? Ei tea. Igatahes mitte nädalaks ega kaheks. Väga võimalik, et ma ei tulegi enam siia tagasi. Mind viiakse sinna üle. Noh, mind võeti direktorist maha. Sai nüüd selgeks?» Selle viimase Endel pahvatas peaaegu tigidalt.

«Mis mulle pidi selgeks saama,» ütles tema nõutult ja solvunult. «Sa ei seletanud mulle ju midagi. Kas ma siis tõesti... Kas ma sulle siis tõesti...»

Endel pöördus kogu kehaga tema poole.

«Mida sa tahad teada?» küsis ta juba pehmemalt.

«Ma tahan teada, mis on õieti juhtunud. Ma ei ole sulle ju võõras, mulle sa võiksid ometigi öelda.»

«Olgu.» Endel pani oma tugeva käe ta õlale. «Mul on vanem vend. Õigemini — oli. Ma ei tea temast sõjast saadik midagi. Ta astus vabatahtlikult Eesti leegioni. Mis elukas see oli, seda sa vist ikka tead. Astus tõepoolest vabatahtlikult, keegi teda taga ei sundinud. Aga mina varjasin seda. Kirjutasin ankeetides, et mobiliseeriti ja jäi teadmata kadunuks. Miks ma varjasin? Sellepärast, et teadsin, mismoodi selliseid asju võetakse. Aga mina ei tahtnud, et vend segaks mind elamast oma elu nii, nagu mina õigeks pean. Mul polnud temaga midagi ühist, tema oli tema ja mina olin mina. Enda kohta poleks ma midagi varjanud, kui ka oleks olnud, mida varjata, aga venna kohta küll. Ja nüüd tuli see välja. Arutati mind koosolekutel ja bürool. Lõpuks anti vali noomitus, võeti kohalt maha ja kästi kerida Kundasse, lihttööliseks, pattu lunastama.»

«Ära sõida. Jää siia,» ütles tema ühtaegu ägedalt ja paluvalt.

Endel silmitses teda nagu last, kes on öelnud midagi õige rumalat.

«Misasja sa räägid! Kõigepealt see tähendaks põõsaspeugemist, aga ma pole kunagi mingit moodi pugeja olnud, teiseks ei piirduks siis valju noomitusega.»

«Ja mina pole järelikult sulle üldse tähtis. Muu on kõik tähtsam. Minu võid südamerahuga sinnapaika jätta.»

Endel vaikis. Ta küll liigutas suud, aga sealt ei tulnud tükike aega sõnakestki kuuldavale. Esimest korda paistis ta segaduses olevat. Lõpuks pomises:

«Sina oled mulle samuti tähtis.»

«Ah «samuti»!»

«Jah, just nimelt — samuti!» ütles Endel äkki väljakutsuvalt ja taas enesekindlalt. «Mitte ainuüksi. Ära pane pahaks, aga nii see on.»

Nõnda polnud talle veel keegi sõandanud öelda. Ta tahtis esimese hooga püsti karata ja minema joosta. Aga Endli otsekohesuses oli ka midagi muud kui haavavat. Ta istus edasi, pööras ainult pea kõrvale.

Endel hakkas taas rääkima:

«Ma kavatsesin sulle sõnagi ütlemata ära sõita, sealt ainult kirja saata. Aga täna õhtul tundsin, et... et ma seda ei suuda. Tahtsin sind vähemalt veel kord näha ja sinuga rääkida.»

Ta sundis end kokku võtma.

«Ma poleks sulle iialgi andeks andnud, kui sa oleksid mulle midagi ütlemata minema sõitnud,» sõnas ta tasa ja tõsiselt. «Hea küll, paisatab, ma ei saa sind kinni hoida. Niisugune sa oled, ma tean seda. Aga kaugel see Kunda siis on? Või oled otsustanud minuga lõpu teha — et aitab selle kooliplikaga õiendamast, küll uues kohas ootavad paremad ees?»

Ta ei uskunud isegi oma sõnu, tema eest rääkis pigem solvumine.

«Seda poleks sul tarvis olnud öelda,» lausus Endel.

«Mida ma siis sinu arust oleksin pidanud ütleva?»

«Seda, mida sa tõeliselt mõtled.»

Ta tõmbas sügavalt hinge, tunnistas siis:

«Tõeliselt ma mõtlen, et ma ei tea, kuidas ma sinust lahus elama hakkam.»

«Mina ka ei tea,» tunnistas Endel omakorda, «aga peame hakkama saama.»

«Sa pead mulle sealt iga päev kirjutama ja nii kui saad, siia sõitma. Kas või mõneks tunnikski.»

«Kindlasti,» vastas Endel, aga kuidagi loiult.

«Kust sul küll mõte võis tulla minu eest salajas ära kaduda? Vasta otsekoheselt!»

«Sellepärast, et... Olgu otsekoheselt. Ma ei usu, et need kirjad ja kõik seesugune kauaks aitab, Laine. Kuid mulle ei meeldi vindumine. Ma arvasin, et parem juba nii, ühe hoobiga.»

«Ah nõnda. Endas oled sa muidugi kindel, eks ole? Aga minus ei ole.»

Mismoodi sulle tõestada, mida sa mulle tähendad? Lähme sinu juurde koju! Sa ei ole mind sinna veel kordagi viinud. Lähme!»

Ta kahmas Endli käsivarrest ja püüdis noormeest pingilt tõusma sundida, kuid Endel sundis hoopis teda tagasi istuma.

«Sellega ei tõesta me midagi,» lausus ta pehmelt. «Ma ju usun, et sa mind praegu armastad. Tegelikult annab minu ärasõit meile võimaluse vastastikku järele proovida, kui tõsine meie tunne on. Aja-proov öeldakse olevat see kõige raskem proov. Katsume selle läbi teha, kui niimoodi on läinud.»

«Mina teen selle läbi, aga kuidas sina sellega hakkama saad, kui sa juba ette hästi ei usu...»

«Nüüdsest peale usun,» kinnitas Endel. «Aga nüüd lähme, ma saadan su koju. Ma ju lubasin su emale sind ainult natukeseks ajaks ära röövida. Pead minema edasi õppima.»

Kui tema siis koduteel küsis, kunas ja millega Endel ära sõidab, vastas noormees ebamääraselt, et ta täpselt ei tea isegi, homme läheb neilt tehasest auto Kundasse, aga kunas just, see temast ei olene. Ja ta mõistis, et Endel ei soovi teda ennast saatma, ja ütles seda Endlile.

«Selle koha pealt ma olen ebausklik,» tunnistas Endel. «Pikale sõidule minnes ma tõesti ei taha, et mind saatma tuldaks. Kardan, et siis ei tulda enam vastu võtma, aga see on tähtsam.»

«Ma tulen sulle alati vastu, kas või kümne aasta pärast, ole kindel,» vaidles tema ägedalt, kuid Endel jättis talle vastamata.

Varsti algasid küpsuseksamid, siis järgnes tudengielu — uus ümburus, uued näod ja uued tuttavad. Kirjad küll käisid, aga sügisest peale aina pikemate intervallidega. Ja ei möödunud aastatki, kui kirjavahetus lõplikult lakkas. Kusjuures tema oli see, kes esimesena vastamata jättis.

Asja selline käik oli liigagi harilik. Väga harva osutub esimene armastus ainsaks ja jäädavaks, enamasti on see kui rumal-õnnelik hüvastijätt puberteedieaga, kui leegilahvatus, milles põleb ära kogu igapäevaseks eluks sobimatu romantilisus ja kõrgelennulisus. Vähemasti suur osa sellest...

Kui aga tema elus poleks olnud Endlit, oleks võib-olla just Maidole osaks saanud tema esimese armastuse ägedus. Kuigi õigupoolest esimene armastus ei saa olla ühepoolset äge. Püsiv nähtavasti küll, äge mitte. Ja Maido loomuses oli püsivust, mitte aga ägedust. Endli jõulisus temas puudus ja see tuli ilmsiks ka nende vahekorras.

Maido õppis temast kursus eespool, samuti raviosakonnas, ja kogu teaduskonnas oli hästi teada, kes on Maido Nuut. Et ta on silmapaistvamaid, lootustandvamaid üliõpilasi, et ta on tegelikult rohkematki, et ta tegeleb agarasti uurimistöoga. Ja et oma eesmärgiks on ta võtnud ei

rohkema ega vähema kui vähivastase ravimi ülesleidmise. Tegelikult polnud Maido endale nii vägevat eesmärki seadnud, jutud liialdasid nagu tavaliselt ikka. Maido püüdis välja selgitada, kas mõne vähilligi harv esinemine meie aladel pole tingitud mingi tundmatu kaitseaine olemasolust elukeskkonnas, ja alles sealtkaudu kavatses ta oma uurin-gutes edasi minna. Ta ei lootnud oma uurimistöoga niipea kuhugi välja jõuda, see pidi võtma palju aastaid, kuid ta ei tahtnud aega kaotada ainuüksi õppimisele ja tegi nii-öelda eeltööd. Maido pärines arhitekti perekonnast, ta isa oli ehitanud mitu silmapaistvat hoonet. Välimuse järgi sobis ta pigem kehakultuuriosakonda — oli pikk, õlakas ja hea rühiga. Nõnda oli Maido igas mõttes silmahakkav kuju ja loomulikult polnud temal selle vastu midagi, kui noormees uusaastaballil talle nii palju tähelepanu osutas, et seda võis külgelöömisena tõlgitseda. Oli isegi meelitatav saada endale niisugune austaja. Endel oli tal sel ajal veel kõvasti meeles, aga ega sellepärast maksnud endale süütut kura-maazi keelata, nii vanamoodne ei tasunud ometi olla. Ent õigupoolest just siis, just sellest peale hakkaski ta tundma, et peab ennast sundima Endlile kirjutama, ja mis kuu edasi, seda vähem vajadust ta kirjavahe-tuse järele tundis. Maido igatahes kiirendas seda võõrdumisprotsessi, sest Maido polnud kuskil kaugel, vaid siinsamas. Maidol oli Endliga üks ühine joon — mõlemad erinesid teistest noormeestest, torkasid nende seas silma, ei olnud harilikud. Maido vastas ka välimuselt tema maitsele, kuid pärast Endlit polnud see talle enam nii tähtis kui varem. Talle olid äkki lausa vastumeelt need ennast kangesti kõrgesti hindavad noormehed, kes ainuüksi oma väljanägemisest arvasid kõi-geks küllalt olevat. Niisugused kõlbasid nüüd tema meelest ainult ker-geks flirdiks, rohkemaks ta vajas teistsugust silmapaistvust. Niisugust, mis oli teda köitnud Endlis ja mis sidus teda nüüd Maido külge. Sidus aina rohkem. Ometi vahekord Maidoga ei arenenud sugugi nii tormili-selt kui Endliga, vaid samm-sammult, isegi kobamisi ja veidi kõhkle-valt, eriti Maido poolt, ent suvel arvas ta end lõpuks armunud olevat ja sügise poole, enne õppetöö algust nad abiellusid. Maido vanemad erilist rõõmu poja selle sammu üle ei ilmutanud, aga olid korrektsed ja soovisid noorpaarile südamlikult naeratades õnne. Kadedad keeled rääkisid heast partiist — Maido Nuudist saab kindlasti täht meditsii-nitaevas ja kui ta ülikooli juurde ei jää (et ta jäetakse, see oli peaaegu endastmõistetav), on Maido Nuudil ja loomulikult siis ka ta naisel töö-koht Tallinnas kindlustatud. Õigustmööda ei olnud need kaalutlused temalegi sugugi võõrad, need igatahes soodustasid seda abielu. Soodus-tasid, kuid ei otsustanud. Abiellus ta ikkagi sellepärast, et arvas Mai-dot armastavat.

Kuid juba aastapäevad pärast pulmi hakkas talle tasapisi selguma

— varem kui teistele —, et Maido on tegelikult sisemiselt sootuks jõuetum, kui see oli paistnud. Maido püüdis ennast aina rohkem tagant piitsutada, endast maksku mis maksab teha seda, kelleks teised teda olid harjunud pidama ja kelleks ta ise ennast pidas. Ta püüdis kõigest väest. Ja kartis paaniliselt ebaõnnestumisi. Teda ilmselt ei lohutanud tõik, et paljudel suurmeestel oli nende teel edule olnud raskeid luhtumisi ja terveid ajalõike, millal neid peeti hädavaresteks või veidriks. Maido nagu tundis ära, et tema ei ole suurmees ja niisugust lukust nagu ebaõnnestumine tema endale lubada ei või, ta peab aiva edasi pääsema, kas või piskuhaaval, peaasi, et edasi. Ent mida kauem see püüdlemine kestis, seda selgemini hakkas ilmne, et ta ei suuda kuhugi välja jõuda, et on võtnud endale üle jõu käiva ülesande. Polnud selleski midagi enneolematut, tuhanded enne teda olid sama läbi elanud. Ainult igaüks käitub sellises olukorras isemoodi. Kõige tavalisem ja valutum meetod on mõelda end tunnustamata geeniuse seisundisse ja leida oma ala ajaloost sobiv ning meeldiv analoog. Kuid Maido oli paraku selleks liiga arusaaja, et nii lihtsa vabanduse varju pääseda. Ja samal ajal ta ilmselt ei suutnud endale tunnistada oma eluplaanide luhtumist ning püüdis ennast uskuma panna, et kui hästi palju ja visalt edasi töötada, ei jää see tulemusteta, et tohutust materjalist, mis ta oli suutnud juba kokku koguda, koorub lõpuks peaaegu et iseenesest välja kui mitte just suur avastus, siis ikkagi midagi teadusetaolist. Ja Maido töötas veelgi rohkem, sai sellepärast riigieksamitega vaid kuidagiviisi hakkama ja kannatas väliselt rahulikult ära teadasaamise, et teda ei jäeta ülikooli juurde tööle ega ole määratud ka kuhugi uurimisasutusse, vaid tavaliseks arstiks. Seda küll, et otsekohe Tallinna, sest oli tal ju korter olemas. Polikliinikus töötades püüdis Maido veel oma uuringuid jätkata, aga pigem juba inertsist. Maido sulgus äkitselt endasse, muutus närviliseks, ja selleks ajaks, kui tema lõpetas ning oma mehele Tallinna järele tuli, oli ta mees juba täiesti haige. Ta ütles seda Maidole. Kuid Maido ei tahtnud esialgu kuuldagi ravileminekust, ta varjas oma häda. Ent lõpuks alistus. Mitmekuise dispanserse ravi järel Maido tervis paranes, kuid tal soovitati edaspidi ülepingutustest hoiduda, see aga tähendas, et peale igapäevase kutsetöö tuli kõik sanna-paika jätta. Polikliinikust läks Maido üle sanitaararstiks, mis oli rahulik amet. Väliselt oli ta taas terve, ometi oli haigus jätnud oma jälje. Endist enesekindlat Maidot enam polnud. Ja just haigus andis kõige tõsisema hoobi nende abielule. Ise terve ja tugev, tunnistas tema endale sobivaks ainult samasugust tervet ja tugevat meest. Teine asi olid tema patsiendid, kellega ta tööl tegeles. Selleks ta ju arst oligi, et hädalisi ravida, see oli tema amet ja kohus. Ning ta ei olnud ei halb ega hooletu arst. Kuid omas kodus ei tahtnud ta enda kõrvale hädalist,

kellega peab vahel käituma nagu lapsega. Liitati olid hoolitsejad Maidol vanemate näol niikuinii olemas, ja nii Maido ema kui ka isa olid mõlemad elujõulisemad nende hingeliselt murdunud pojast. See tegi lahkumineku lihtsamaks, sest tal polnud vaja südant valutada, et jätab abitu inimese saatuse hooleks. Nad läksid lahku rahulikult ja nagu öeldakse, vastastikuse mõistmise vaimus. Kuid tal polnud kavas lahutatud naise seisusse jääda ja tal poleks raske olnud endale kiiresti uut meest saada. Ent ta ei kiirustanud. Korra oli ta eksinud, teistkordne eksimine tähendanuks, et ta ei suuda oma elu seada kindlale alusele — tema veendumuse kohaselt polnud see naisele mõeldav ilma stabiilse perekonnata. Ta ei lasknud endal pead segi ajada, kaalus ja hindas. Möödus ligi aasta, enne kui ta kohtas Kalevit. Õigemini — kohtas uuesti, sest Kalev oli ta koolivend, küll mitte klassivend, sest lõpetas aasta enne teda. Koolis polnud Kalev millegi poolest silma paistnud. Aga juba siis, kui tema veel ülikoolis õppis, hakkas majandusteadlaseks saanud Kalevist tasapisi ja aina rohkem kuulda olema. Tuli välja, et nimelt sellise tähelepandamatu koore varjus oli tihke tuum. Nende taaskohtumise ajaks oli Kalevil juba kandidaadikraad käes ja ta valmistas ette doktoritööd. Midagi juhtimisteooria vallast. Kalev jõudis ka artikleid kirjutada ja raadios ning televisioonis esineda. Ja kõike seda ilma teatraalse kõikeohverdamiseta, mis Maido olekus omal ajal tunda andis. Kui nad olid teineteisele lähedaseks saanud, tunnistas Kalev talle, et oli juba koolipõlves olnud temasse salaja armunud, aga mõistnud, et tal puuduvad igasugused väljavaated (mis oli sulaõigus), ometi võttis ta naise alles siis, kui kuulis tema abiellumisest. Kalevil oli nende taaskohtumise ajaks kaks last, ta naine oli rahuliku iseloomuga ja majanduslik, nii et mees võinuks muretult oma tööga tegelda. Kalev ei kippunud naist mustama, aga jättis ta kõhklemata maha, kui armulik saatus, nagu Kalev väljendus, neid kokku viis. Kuid saatusel polnud selles tegelikult kuigi suurt osa. Sootuks suurem osa oli mehel endal.

Aga Hillel oli õigus olnud. Tema jaoks ei olnud see armastus-, see oli sobivusabieliu. Kuid kas siis lõppkokkuvõttes polnud tähtis just tõik, et nad elasid hästi, igas mõttes!

Ning ju oli see olnud vaid tühipaljas naiselik uudishimu, mis teda ükskord sundis Kalevilt küsima:

«Sinuga enam-vähem ühel ajal pidi Polütehnilises käima keegi Veski. Kaugõppes vist. Ega sa ei mäleta niisugust? Üks mu töökaaslane tunneb huvi, olnud ta koolivend.»

Kalev vastas, et kaugõppijatega polnud neil suuremat kokkupuutumist, pealegi on Polütehnilises palju teaduskondi. Siis küsis äkki:

«Mis selle Veski eesnimi on, ega sulle ei öeldud?»

«Mis see oligi . . . Õeldi küll . . . Ah jah, Endel.»

«Endel Veski . . . Üks sellenimeline on põlevkivibasseinis ehitustrusti peainsener. Meist natuke vanem. Hästi asjalik mees. Võib-olla see sama?»

«Võib-olla. Ma igatahes ütlen sellele pärijale,» vastas ta nii ükskõikselt, kui oskas.

Ta oli veendunud, et seesama ehitustrusti peainsener ei ole keegi muu kui tema Endel.

Nii ta just mõtleski — «minu Endel», kuidagi automaatselt. Oli kunagi mõelnud — «minu Maido», mõtles — «minu Kalev», aga Maidost ta ei mõelnud nii enam ammu ja Kalevist mõtles ometi kuidagi teisiti, kuidagi omanduslikult.

5

Laine Nuut tegi otsuseks, et seni, kuni pole pakilist vajadust, ei jaga ta uudist Hille abiellumisplaanidest kellegagi, ka emale ei kirjuta ta esialgu sõnakestki. Seda enam, et ka ta ema ei kuulunud pulmavõõraste kitsasse ringi. Vist ongi parem, arutas Laine Nuut, talle alles tagantjärele teada anda, seletada, et mingeid pulmi üldse ei peetud, oli ainult registreerimine, ja eks need noorte tujud ole teada . . .

Ema elaks enda kõrvalejätmist mõistagi üle ja vaevalt oskaks ta meenutada, et ise abiellus ju nõnda, et isegi oma vanematele ei lausunud sõnagi. Lihtsalt lasksid end isaga registreerida ja alles siis sõitsid Käärnikule õnnistust saama. See jäi neil saamata. Käärniku perenaine, kelle käes oli talus kogu võim, oli kuulunud tütre seletuse ära, aga kui tütar talle väimeest tutvustanud, heitnud talle vaid põgusa pilgu ja öelnud oma ainsale: «Sina oled minu tütar, sind võetakse siin alati vastu. Aga seda meest ära teinekord enam kaasa too, ma ei taha teda näha.» Käärniku perenaine ei öelnud tütrast lahti, nagu mõned teised kanged kohaomanikud nende tahtmise vastu läinud lastest ütlesid, aga tütre abielu ta ei tunnistanud. Ema kannatas kindlasti väga, kuid hoidis ometi mehe poole, nagu piiblisõnagi nõuab. Käärnikul ei käinud ema enam kaua aega. Ainult läkitas kirju. Sealt vastati harva, aga vastati siiski. Kui tema oli paariaastane, kirjutati kevadel Käärnikult, et lapsel oleks suviti siiski maal parem kui linnamüüride vahel. Selle vastu ei olnud vaielda, oli tõepoolest parem. Nõnda nad veetsidki emaga viimased sõjaeelsed suved Käärnikul, aga kui Käärniku perenaine lootis nõndaviisi oma tütart tollest ilmahulgusest võõrutada (isa oli parajasti mingi kultuuriseltsi lektor ja sõitis mööda maad ringi loenguid ning kõnesid pidades ja õpetades, kuidas neid pidada), siis ta

VÄINO ILUS

eksis. Ema oli kange. Ei, tegelikult oli ta pehme ja vahel liigagi järeleandlik, kuid selle kanguse ammutas ta isalt, kelle toetust tundis ka vahemaa tagant. Seni, kuni ta teadis, et mees kas nädala või kuu pärast on uuesti temaga, ei olnud Käärniku perenaisel mingit lootust oma tahtmist saada...

Siiani pölnud Laine Nuut osanud näha oma lapse ja oma ema vahel vähimatki sarnasust. Võib-olla sellepärast, et oli veidi kartlikult otsinud Hilles Maidoga ühiseid iseloomujooni ja oli ühe, hästi peidetu, oma arust leidnud. Nad mõlemad, Maido ja tütar, olid väliselt iseteavad, ei olnud seda aga sisemiselt. Maido pölnud oma noorusaegseid suurmeheleikke ambitsioone ise välja haudunud, need oli talle sisendanud perekonnas valitsev öhkond. Tema, silmapaistva isa poeg, pidi ju ometi samuti silmapaistvaks meheks saama! Teisiti ei tohtinud see ollagi. Ja keskkooli lõpetaski ta kuldmedaliga, nii et kõik algas nagu pidi... Vaesed kuulsate vanemate lapsed, neil ei ole kerge, neid sunnib tagant otsekui käsk samuti silma paista, esile tõusta, ja see kuri sundus omakorda kihutab neid vahel lausa kramplikult edu taotlema... Maidogi talitas kõiges nii, nagu temalt oodati ja loodeti, kuid ei pidanud vastu, murdus. Hillel ei lasunud mingit sellist kohustust, aga ema arvates oli Hille liiga kergesti omaks võtnud teiste arvamise oma tavalisusest. Tõsi, see ei toonud kaasa vähenõudlikkust enese vastu, hoopis vastupidi — teadmine, et ta pole mingis mõttes eriti andekas ega silmapaistev, sundis Hillet neist oma tavalistest võimetest viimast välja võtma. Sellepärast õppis ta hoolsalt ja palju ja üldse ei andnud mingis asjas endale hõlpu. Kuid ikkagi lähtusid nad mõlemad, isa ja tütar, enesehinnangus kõigepealt sellest, mida teised neist arvasid ja neilt ootasid. Aga nüüd mõtles Laine Nuut, et seda iseloomujoont ei pidanudki Hille ilmingimata isalt pärima. Niisama hästi võis see olla tulnud ka ta vanaemalt, kes otsis alati elus tugevamalt tuge. Selleks toeks oli tal algul isa, hiljem onu Artur. Ning kas äkki Hillegi midagi seesugust ei tundnud? Võis see nii olla? Võis muidugi, miks ei võinud...

Ainult ei maksnud muutuda targutajaks. Oli vajalikumat teha. Emale ei pidanud ta otstarbekaks praegu kirjutada, aga üks teine kiri ootas vastamist. Sellega ei kõlvanud viivitada, Laine Nuut otsis ühel õhtul Juhan Laaguse läkituse uuesti köögikapist lagedale, luges veel kord, nüüd juba hoolikalt üle ja läks vastust kirja panema Kalevi kabinetti hiiglasuure kirjutuslaua taha, mille Kalev oli lasknud eritellimisel valmistada, sest talle meeldis töötada nõnda, et sai kõik vajalikud allikmaterjalid enda ümber laiali laotada. Tema aga ei tundnud ennast selle praegu nii lageda laualahmaka taga mugavalt, tuli sealt ära, käis suures tühjas korteris ringi, kuni seadis end sisse sealsamas köögilaua ääres.

Ent sealgi ei tahtnud töö esialgu kuidagi vedu võtta. Enne Laaguse küsimustele vastamist pidanuks ju ka omalt poolt midagi ütleva, aga mida? Täna, et tema kadumajäänud isa saatuse vastu nii ootamatult on hakatud huvi tundma? Seda pidi muidugi tegema ja Laine Nuut tegi seda. Aga nagu ta oli juba ennakult otsustanud, ei hakanud ta Laaguselt midagi omalt poolt pärima, vaid pärast lühikest viisakat sissejuhatust asus asjalikult vastama Laaguse kirjas reastatud küsimustele. Kui neist vastustest tööpoolest tuleb abi isa saatuse väljaselgitamisel, siis ei jäta vanamees talle sellest ometi teatamata. Aga kui ei tule, siis jääb nagunii kõik nagu on. Endamisi ei uskunud Laine Nuut sellest Laaguse alustatud otsimisest suuremat. Kuid tal oli kohustus vastata ja ta püüdis seda teha nii hästi-halvasti, kui suutis.

Kas nad elasid enne sõda Tallinnas? Elasid, muidugi elasid.

Kas nad sõja puhkedes ja rinde lähenedes evakueerusid koos emaga? Kui ei, siis kas oli sellest isaga juttu, nii et isale võis mulje jääda, et nad pidid evakueeruma?

Ta oli neljakümne esimesel seitsmeaastane ning sõja puhkemine ja rinde lähenemine sulas tema mälus kokku. Ema kartis pommitamist (alguses ainult pommitamist, ei muud) ja otsustas sõita vanematekoju. Isa oli siis veel Tallinnas, käis oma senisel tööl. Ja ta mäletas, et kui ema oma otsusest isale rääkis, oli isa kohe nõus, ta igatahes ei vaielnud vastu. Muretses koguni auto, mis neid kiiresti Käärnikule toimetas. Temale tundus see lõbusõiduna, ja mis oli suvel viga maal olla! Temale meeldis seal. Et ema vanematekodus sootuks teistsuguseid jutte räägiti, kui ta oli oma päriselkodus harjunud kuulma, see ei häirinud teda, ta oli selleks alles liiga väike. Tema mängis päevad läbi ja tahtis õhtuti raadiost vanatantsmuusikat kuulata, aga tema meelehärmiks keerati seekord raadio igal õhtul mitte Türi, vaid selle kriipsu peale, mille kõrvale oli kirjutatud pikk nimi: Königsberg, ja sealt ei tulnud küll mingit vanatantsmuusikat, hoopis keegi kange keelega ja veidraid sõnu tarvitav mees rääkis saksa vägede suurtest võitudest bolševistlike hordide üle, õhutas loomi metsadesse peitma ja käskis oodata, kunas eesti rahva parima sõbra Adolf Hitleri võidurikkad sõdurid tulevad ja neid orjusest vabastavad. Aga siis saabus vallast käsk raadioaparaat sinna hoiule tuua ja vanaisa rakendas hobuse ette, et käsk korralikult täita. Ning just sel ajal, kui vanaisa oli raadioaparaadiga vallamajja vuranud, sõitis õue seesama auto, mis neid emaga siia oli toonud, ja autost hüppas välja isa. Seni oli isa ikka kaabunud kandnud, nüüd oli äkki sonimütsiga ja paistis nii imelik välja, et tema pidi naerma puhkema. Ainult isa ärev näoilme võttis naerutahtmise ära. Isa haaras ta rutakalt süle, andis põsele muski, pani tagasi maha ja küsis, kus ema on. Ema juba tuligi suure jooksupäevaga. Isa, ta

mäletas, haaras emal käest ja ütles tasakesi, nagu saladust: «Seadke ennast kähku valmis, te peate evakueeruma.» Seekord ta kuuliski seda sõna esimest korda ja muidugi ei teadnud selle tähendust, kuid midagi hästi põnevat pidi evakueerumine mõistagi olema, kui sellest nii pool-salamisi räägiti. Ja ta oli pettunud, kui ema, selle asemel et kohe tõtata asju kokku panema, sammu tagasi astus ja kõhklevalt küsis: «Kuhu?» «Kuhu mujale kui sõjast eemale,» vastas isa ja alandas veelgi häält: «On karta, et sakslased on varsti siin, ja siis...» Isa ei saanud seletada, mis siis juhtub, kui sakslased siin on, sest vanaema jõudis aiast, kus nad emaga kahekesi olid rohinud, päralt. «Mis lahti on?» küsis ta ilma pikemata ja silmitses oma väimeest kahtlustavalt. Ema vaatas vanaemale nõutult otsa ja kordas seda, mida isa oli talle äsja öelnud. Vanaema raius järsult vastuseks: «Teie ei lähe siit kuhugi, ainult see mees läheb, ja mida rutem, seda parem. Tema sõitku, kuhu ise tahab, aga minu tütar ja minu tütrelaps jäävad siia, ma ei lase neid Venemaale hukatusse viia.» «Mis hukatusse,» pomises isa kohmetult. «Nad sõidavad sõja eest ära ja on mõne kuu pärast tagasi, nii kui sakslased on puruks löödud.» Vanaema puhkes kurjalt naerma. «Ah mõni mees on ikka veel nii loll, et usub, mis nende lehed kirjutavad ja raadio patrab! Miks nad siis sakslasi kohe alguses puruks ei löönud, lasksid näe kuhu välja tulla ja veel kui kiiresti! Katsugu, et ise enne minema saab, kui neile pihku jääb. Siin aga pole sel mehel mingit otsimist,» lõpetas ta, kõneldes isast ikka kui kellestki, kes on ei tea kus, igatahes mitte pealt kuulamas. Ja vanaema seadis end isa ning nende vahele. Isa õiendas ema poole vaadata, oli näost punaselapiline. «Selma, kas tuled?» küsis ta lootusrikkalt. Ema seisis, laskis pilgu alla, vanaema kiikas talle korra otsa vaadata ja ütles siis parastavalt, võidukalt: «Ei tule Selma enam kuhugi, ühe korra tuli, aga nüüd on ta targemaks saanud.» Tema hüüdis heleda lapsehäälega, sest tal hakkas isast kahju ja ta nagu aimas, et otsustamisel on sootuks tähtsamat kui kuhugi minek või mitteminek: «Ema, ärme jätame isa!» Liiati tahtis ta autoga sõita. Vanaema aga käratas esimest korda ta peale: «Rumal laps, pea sina oma suu, sa ei tea, kuhu isa sind kutsub, sina mine tuppa ja istu seal!» Tuppa ta ei läinud, aga paar sammu taganes küll, sest vanaema ta natuke pelgas. Vanaema polnud tema vastu kuri, aga nõudis sõna-kuulmist ja sellega polnud ta harjunud, sest ema laskis tal teha, mis ta ise tahtis, isa aga oli harva kodus ja keelama tikkus veel vähem. Siis ütles ema nagu vabandavalt: «Meil on ju siin kõige kindlam ja ohutum need mõned kuud üle elada, siin ei puutu meid keegi. Ma jään sind ootama.» Vanaema heitis emale pahase pilgu, kuid ei öelnud sõnagi, sest oma tahtmise oli ta ju saanud. Isa seisis veel mõne hetke justkui kõheldes, viimaks pöördus ringi, läks algul aegamisi, siis äkki kiiresti

ja otsustavalt auto juurde, tõmbas selle ukse lahti, kummardus juba, et sisse astuda, kuid siis ajas ennast veel korraks sirgu, naeratas, lehvitas temale ja emale käega, istus autosse ja auto kihutas kohe minema.

Niisugune oli olnud ta viimane kokkusaamine isaga, niisugusena oli isa talle meelde jäänud: heitununa, nõutuna, talle sobimatu sonimüt-siga, aga kõige viimasel hetkel ometi naeratavana.

Ja niimoodi oli neil evakueerumisest juttu. Aga kuidas sellest Juhan Laagusele kirjutada? Kas on võhivõõral inimesel vaja teada kõike, mis tookord Käärniku õuel sündis?

Laine Nuut kirjutas:

«Sõja alguses sõitsime emaga maale tema vanemate tallu. Mõni päev enne saksa vägede sissetulekut sõitis isa meie juurde ja siis oli, nagu ma mäletan, juttu evakueerumisest. Aga lõpuks leiti, et parem on meil sealsamas sõjaaeg üle elada. Ei isa ega ema osanud muidugi aimata, et sõda võib nii kaua kesta.»

Laine Nuut luges oma vastuse üle ning jäi rahule. See sobis tõsioludega. Kuidas aga keegi ütles ja miks ta just nõnda ütles, seda ei hakka ta asja ees, teist taga igapäevale kuulutama.

Pidanuks asuma järgmise küsimuse juurde, kuid äkki oli Laine Nuudil seda raske teha. Sest mälus taastus uuesti ja täie selgusega, kuidas isa talle auto juurest naeratas ja lehvitas.

Ema viibis päevast päeva ta kõrval, ema oli midagi igapäevast, kuigi armast ja head, isa aga ei näinud ta vahel talvitigi nädalapäevad, ning kui ta siis tuli, vahel kingiga, vahel ilma, oli see rõõmus sündmus. Ta armastas oma isa. Nii nagu ka isa teda. Ja kui ta seekord minema sõitis ja neid Käärmikule maha jättis, mõistis ta küll oma seitsmeaastase mõistusega, et midagi on nüüd teisiti, kui oli olnud harilikult isa minekuga, kuid ta ei kujutanud ette, et isa võib minna ja mitte enam tagasi tulla. Ning kui ema vanaema eest salaja nutta tihkus, oli ta imestunud. Siiani oli ema ju alati rahulikult isa ootama jäänud, pealegi olid nad suviti tavaliselt ikka paar-kolm kuud isast lahus. Kuid päevad läksid, tuli sügis, millal nad olid alati linna, päriskoju tagasi sõitnud, aga seekord nad ei sõitnud ja ka isa ei ilmunud, ei kirjutanud, ja ta hakkas emalt seletust pärima. Ema vastas nutuhoogudega, mida ta enam ka vanaema eest ei varjanud. Vanaema aga ütles: «Vaene laps» või midagi selletaolist. Ta teadis, et käib sõda ja et sõjas saavad mehed surma, ning ka tema isa oli mees, nii et temagi võis surma saada. Kuid tema seda ei uskunud, see ei saanud tõsi olla. Tema isa pidi varsti tulema. Ja kui ema talle lõpuks ütles, et nad ei lähegi Tallinna oma koju, sest nende kodu on nüüd siin, ja isa tuleb ei tea kunas, hakkas ta rөөkima ning rөөkis lõunast öhtuni välja, kuni jäi magama. Ja siis

hakkas õueväravas istuma, isa ootama. Isa ei tulnud. Saabus varajane talv. Ja ta harjus aegamööda teadmise, et isa tõepoolest ei tule niipea, tuleb alles ei tea kunas. Ei tea kunas tähendas väga kaua aja pärast. Mis aga tuleb alles väga kaua aja pärast, seda ei maksnud iga päev oodata, veel vähem väravas vastas käia... Ja ei läinud enam palju aega, kui ta hakkas taipama, et ema, kuigi seda varjab, ei usu, et isa enam elus on. Liiga palju räägiti neil, mis seal Venemaal eesti meestega tehtud. Tema ei tahtnud kangekaelselt neid jutte uskuda lihtsalt sellepärast, et soovis isa tagasi. Kuid aeg läks omasoodu ja isa kauges, kauges...

Ema viimased sõnad isale olid olnud: «Ma jään sind ootama.» Ka nüüd, aastate tagant, oli Laine Nuut veendunud, et ema ei öelnud nõnda suusoojaks. Ta oleks need sõja-aastad kannatlikult ja truult oodanud, kui oleks suutnud uskuda, et tal on, keda oodata. Ta oleks vajanud mingitki teadet, lootustandvat kuuldust. Kuid ei olnud midagi sellist, olid vaid vastupidist kinnitavad jutud. Ema aga ei suutnud nõnda elada, leidmata milleski oma lootustele ja ühtaegu iseendale tuge.

Laine Nuut tõi esikust ridikulist sigareti, võttis ühe pakist välja, mudis seda, kuid ei süüdanud, luges järgmist küsimust, milles taheti teada, kas tema isal oli pruun ilma karvakraeta palitu. Ja kas temani on ulatunud teated, et isa varjas ennast sõja alguskuudel kuskil Eestis. Neile küsimustele Laine Nuut ei osanud vastata. Ta ei mäletanud, mis värvi palitut isa kandis. Et isa oleks kuskil Eestis varjus olnud, sellest polnud tal samuti vähimatki aimu. Kes teda oleks võinud varjata? Sugulased? Neid ta ei teadnud isal olevat. Isa oli pärit Tartumaalt, ta vanemad olid ammu surnud, õdesid-vendi isal polnud, tädidest-onudest ei olnud kunagi juttu.

Muidugi, nii palitu kui ka isa sugulaste kohta oluks emal hõlpsam vastata. Ja küllap ema ka vastab, kui too koolmeister tõepoolest temale ja emale üheaegselt ühesuguste küsimustega kirjad saatis. Ainult Laine Nuut ei uskunud enam eriti, et Laagus nõnda talitas. Vanamees pidi ometi taipama, et selline talitusviis oleks kaunis inetu, ning nägema ette sedagi, et ema ja tütar võivad väga kergesti enne vastamist teineteiselt nõu küsida. Või ei ole Juhan Laagusel tõesti emast aimu? See oli veelgi vähem tõenäone. Sest juhul, kui Laagusel puudusid emast andmed, oleks rohkem kui loomulik olnud, et ta neid tütrelt palunud oleks... Järelikult Laagus ilmselt teadis emast, aga otsustas miskipärast siiski pöörduda kõigepealt tema, kadumajäänud tütre poole, kuigi pidi mõistma, et otsitava kunagine naine suudaks palju ammendamalt vastata. Miks siis Juhan Laagus ema vältis? Laine Nuut oskas oletada vaid üht: vanamees teab kuskiltkaudu ema

edasist elukäiku ja sellepärast lihtsalt delikaatsusest otsustas vähemalt esialgu teda rahule jätta, piirduda tütre küsitlemisega.

Kui nõnda, mõtles Laine Nuut, siis oli küll asjata ta peale pahaseks saada.

Laine Nuut jätkas vastuste kirjapanekut. Ta kahetses, et ei oska palitu kohta otsekohe midagi vastata, peab enne järele kuulama; isa varjulolekust okupatsiooniajal, jätkas ta, pole tal mingeid andmeid.

Veel tahtis Juhan Laagus teada, kas isa mõistis vene keelt. Ema jutudest teadis Laine Nuut, et isa mõistis saksa ja inglise keelt ja esperantot, aga vene keelt hakkas ta õppima alles pärast juunipööret. Kuid tal oli keelte peale andi ja ta oli järjekindel, nii et kuigivõrd pidi ta sõja alguseks vähemalt aru saama.

Kas tal on mingeid andmeid oma isa kohta sellest päevast peale, kui isa töölispolku astus? Väga vähe, kirjutab Laine Nuut vastuseks. Tõsi, juba pärast sakslaste sissetulekut said nad kätte kirja, mis oli posti pandud kuskil Tapa lähedal ja imekombel polnud kaduma läinud. Mis selles kirjas seisis, seda ta ei mäleta. Hilisemast teadis ta vaid seda, mida oli emale jutustanud Georg Altberg. Laagusele ei hakanud Laine Nuut nime nimetama, vihjas vaid isa sõbra sõnadele. Vastuse nõnda kirja pannud, mõtles ta, kas Georg Altberg peaks veel elus olema. Altberg oli isast paar aastat vanem, isa oleks praegu... oleks praegu, jah, alles kuuekümne viiene. Muidugi võib Altberg elus olla, ainult kuulda pole temast enam ammust aega olnud.

Sellega olid kõik küsimused vastatud. Laine Nuut liskas lõppu, et kui seltsimees Laagus veel millegi vastu huvi tunneb, püüab ta omalt poolt kõigiti abiks olla ja ka võlgujäänud küsimustes vahepeal võimaluste piirides selgust saada. Mõtles veidi ja liskas: «Palun Teid ka edaspidi ainult minu poole pöörduda.» Selle lause mõte pidi olema küllalt selge.

Laine Nuut kirjutas oma nime alla, pani kuupäeva, murdis kirja kokku, pidi juba tõusma ümbrikku otsima, kui äkki meenusid — ei tea õieti, miks — uuesti need ema viimased isale lausunud sõnad. Need sarnanesid mingi teise, tema enda suust tulnud ütlemisega, aga ta ei suutnud enam meenutada, mis ütlemine see just oli.

6

«Kas Laine Nuut kuuleb?»

«Jah. Mida te soovite?»

«Ei midagi vähemat kui korra kokku saada. Äkki te veel mäletate mind — Georg Altberg on minu nimi. Mina mäletan teid küll. Tõsi,

VÄINO ILUS

viimati kohtusime rohkem kui kahekümne aasta eest, siis olite teie veel koolitüdruk ja mina andsin päris mehe mõõdu välja.»

«A-ah, seltsimees Altberg! Miks ma siis ei mäleta. Just hiljuti mõtlesin teie peale ja arutasin, kuidas teid üles leida. Mul on hea meel, et teie nüüd nii ootamatult mulle helistasite.»

«Näete siis, kuidas meie tahtmised kokku satuvad. Sest mina tahtsin jälle teid üles leida ja leidsingi. Nii et teil pole midagi väikese jutuajamise vastu? Ainult et mul on teie juurde tulekuga mõningaid raskusi.» Kostis vanainimese sunnitud naer. «Jalad ei kanna enam ka kaine peaga. Ainult, jumal hoidku, ärge arvake, et ma teilt mõnd moerohtu või arstlikku konsultatsiooni tahan nuruda. Mul oleks teile hoopis muust rääkida.»

«Annaksin ka konsultatsiooni, kui oskaksin ja võiksin, aga ma olen tegevarsti ameti ammu maha jätnud, enda pereski ei julge hästi enam tohtrit mängida. Aga tohin ma siis ühel päeval teid vaatama tulla?»

«Kui te selleks mahti ja tahtmist leiate, oleksin väga rõõmus. Ärge kartke, ma ei pea teid kaua kinni. Arvan, et see, mida ma teile rääkida tahan, peaks teid huvitama. Ma siis ütlen aadressi... Ega ma teist väga kaugel elagi, ühed mustamäelased oleme mõlemad.»

«Üks hetk, ma võtan pliiatsi.»

Laine Nuut kirjutas aadressi üles ja lubas kohe järgmisel öhtul külaskäigu ette võtta.

Ta pani toru ära ja arutas, mida tema isa kunagisel sõbral võib talle niisugust öelda olla, et otsustas ta äkki üles otsida. Ta peaaegu ei kahelnud, et see on ühenduses isaga.

Altberg just oligi see mees olnud, kes gümnaasiumis pahempoolsete õpilaste ringi organiseeris, sinna ka tema isa kaasa tõmbas ja kui neid kõiki gümnaasiumist välja heideti, temaga üheskoos eksternina küpsuseksami sooritas. Nad kuulusid noorsotsialistide liitu, pidasid ka pärast selle laialiajamist oma vaadetest kinni ja kui Altberg Tallinnast välja saadeti, jätkasid isaga kirjavahetust. Altberg oli iseloomult tema isast energilisem ja ründavam, küllap ka sellest tulenes, et Altberg oli kogu aja eestvedaja ja tema isa tagantõhutaja olnud. Laine Nuut mäletas Altbergi esimest korda neljakümnenda aasta suvest. Tema isa sõber oli siis just Tallinna tagasi pääsenud, oli kõvasti päevitunud, rääkis valju häälega ega suutnud minutitki ühel kohal püsida, vaid käis aina mööda tuba ja pidas nagu kõnet. Mõelda vaid — seesama paigal-püsimatu mees ei pääse nüüd toast, võib-olla et voodistki omal jalal välja... Usutavasti oli see Tallinnast laevaga taganemisel saadud raske haava tagajärg. Juba siis, kui ta varsti pärast sõda ja teist ning viimast korda viiekümne teisel aastal neid külastas, käis ta kepi najal. Seda esimest sõjajärgset külaskäiku mäletas Laine Nuut udu-

selt, sest kestis see lühikest aega ja tema nägi Altbergi ainult vilksamisi. Altberg kandis siis sõjaväeriietust, ainult ilma eraldusmärkideta. Ta ei viibinud neil tol korral kaua, ta kiirustas kuhugi, ta oli asjaõien dustel, oli siis õige tähtis mees Haridusministeeriumis. Teist Altbergi külastust mäletas ta aga hästi. See sattus just ajale, mil temal oli Endliga armastus täies hoos. Ja tema, noor ja õnnelik täiskasvanud neiu, vaatas mingi üleoleva kaastundega nende vahepealse mõne aastaga äkki õige vanaks jäänud Altbergi. Too ei rääkinud endast suuremat, aga sellest, mida alles hiljaaegu temast ajalehes oli trükitud, teadsid nad emaga, et Georg Altberg oli üks neist, kes pärast mingeid nõupidamisi oli leitud olevat kodanlike natsionalistide soosija nõukogude haridussüsteemis. Ta sokutanud õpetajateks ja koolidirektoriteks oma vanu sotsidest mõttekaaslasid. Muidugi ei töötanud ta nüüd enam ministeeriumis, vaid oli raamatukaubastus mingi revidendi moodi mees, kes käis mööda maad ringi. Seni kui onu Artur nendega koos istus, käis jutt üldisi radu, aga kui arusaaja kasuisa ütles paraja aja möödudes endal mingit pakilist asjatoimetust olevat, mis sundivat teda lahkuma, küsis Altberg pärast äkki tekkinud ärevat vaikust, kas nad on isast vahepeal midagi uut kuulda saanud. Ema raputas pead. Altberg ütles, et tema pole samuti, kuigi on püüdnud siit ja sealt järele uurida. Viimasel ajal, lisas ta, pole tal sellekski võimalusi olnud. Ja siis Altberg laususkis sõnad, mis talle meelde jäid:

«Vahel mõtlen, et kas poleks parem olnud, kui ma ise oleksin niisamuti, olgu või jäljetult...»

Ta ei lõpetanud, kuid niigi oli kõik selge.

Läks veel mõni aasta, ja Altbergist hakkas jälle heas mõttes kuulda olema. Onu Artur aga arutas sellal:

«Imelik. Kui, nagu nüüd kirjutatakse, temasugused langesid aluse tute süüdistuste ohvriks, siis peaks neid ju ka vanadele ametikohtadele ennistatama. Aga seda vist ikka ei juhtu.»

Onu Artur oli väga korralik raamatupidaja ikka sellessamas vabrikus, kus varem tehti viina ja likööre, nüüd aga konserve. Ta oli ametiühingu aktivist (möödukas) ja kõigiti hinnatud töötaja. Kodus ja usaldusaluste kitsas (tõsi, tasapisi laienevas) ringis harrastas ta aga aina agaramalt isemõtlemit, ja seegi mõtteavaldus kuulus nende kilda. Onu Arturi isemõtlemitse viljad polnud sugugi viimseini valed, kuid teda ärritasid nad ometi aina rohkem. Lõpuks, küll mitu aastat hiljem, mitte kuigi kaua enne onu Arturi surma, sai ärritus temast võitu ja ta ütles onu Arturi mingi järjekordse isemõtlejaliku targutuse peale üpris mürgiselt. Ta küll kahetses tagantjärele, sest mis tarvet oli tal emakodus, kus ta nagunii harva käis, tüli tekitada. Aga vabandama ta ei hakanud ja kuigi onu Artur jäi väliselt ikka endiselt lahkeks ja

tähelepanelikuks, tundis ta ära, et kasuisa pole tema suust pääsenud mürgist märkust unustanud.

Aga ema oli oma teise mehega lõpuni hästi läbi saanud. Vist niisama hästi kui isaga. Kõrvaltvaatajale võinuks tunduda arusaamatu, kuidas need paljuski vastandlikud mehed võisid ta emale ühtviisi sobivad kaasad olla. Kuid selles polnud tegelikult midagi imelikku. Tema emale oli olnud peaaegu et ükskõik, missugune on ta mehe mõttelaad, millega ta tegeleb. Temale oli tähtis leida mehelt hoolitsust ning tuge, ja seda olid suutnud talle pakkuda ta mõlemad abikaasad.

7

Georg Altbergi elukoha leidis Laine Nuut hõlpsasti. Mustamäelaseks oskas ta siinses majanumbrite segadikus hästi orienteeruda.

Ukse avas talle tüse vanaldane naine, ilmselt Georg Altbergi teinepool. Laine Nuut küsis, kas Georg Altberg saab teda vastu võtta, nad on telefoni teel kokku leppinud. Naine palus teda sisse astuda, mantli ära võtta ja avas parempoolse toa ukse.

«Sind tuldi vaatama,» ütles naine ja jättis ukse lahti.

Tuba, kuhu Laine Nuut astus, oli poolhämär, aga sellestki napist valgusest piisas märkamaks, et kõik seinaveered on laeni ulatuvaid raamaturiiuleid täis. Nende vahele oli surutud kitsas kušett, millel lamas lauambist valgustatud lapselikult roosa näoga ja lumivalgete, kuid alles tihedate juustega vanem mees. Laine Nuut tunnistas vargsi seda nägu, aga see oli talle võõras. Liiaks vähe oli ta omal ajal näinud inimest, keda nüüd külastas. Kaasavõetud alpikanne ulatades sundis ta end naeratama.

«Noh, milleks need,» lausus Georg Altberg sügava rinnahäälega, vaatas otsivalt ringi, hüüdis:

«Melita!»

Naine ilmus toauksele.

«Leiad äkki mõne vaasi? Näed, haigele toodi lilli. Jah, muide, saage tuttavaks — minu naine ja seltsimees Laine Nuut, ma olen sulle ju rääkinud.» Viimane oli öeldud naisele.

«Väga kena, et tulite,» ütles naine Laine Nuudile lihtsalt ja soojalt, surus ta kätt ning tõttas taas toast välja vaasi tooma.

«Näete hea välja,» lausus Laine Nuut lamajale.

«Ah näen hea välja,» võttis Georg Altberg tema sõnadest kinni. «Just et näen. Aga olgu, ei see jutt vii meid kuhugi. Te võtke kõigepealt platsi, seal on midagi toolitaolist, tõstke lähemale.»

Abikaasa tuli taas, asetaski väikese keraamilise vaasi lilledega sektsioonriiuli alumisele laiemale kapile ja küsis:

«Kas panen laetule põlema, teil siin väga pime?»

«Saagu siis pealegi valgus.»

Laes süttisid pirnid, Georg Altberg kissitas silmi, lõi need siis lahti — need olid tal vanainimeslikult kahvatud, aga selged.

«Jah, näete, mis aeg inimesega teeb,» ei saanud ta kaude oma haigust mainimata jätta. «Ma siin vahepeal arvutasin natuke ja leidsin oma imestuseks, et teiegi hakkate juba neljakümneseks saama. Või oletegi juba?»

«Kas paistab väga välja?» küsis Laine Nuut naeratades.

«Seda küll mitte,» lausus Georg Altberg teda uurides. «Paistate tublisti nooremana.»

Laine Nuut teadis, et see on tõsi, kuid ütles tõrjuvalt:

«Seltsimees Altberg, mis me ikka teineteist vastastikku kiidame.»

«Noh, olgu,» nõustus Georg Altberg. «Aga teie ema kohta ei tea ma juba hulk aastaid midagi...»

See oli pooleldi ettevaatliku küsimusena mõeldud.

«Minu ema elab endistviisi sealsamas, kus te meid viimati vaatamas käisite, ja ei taha Tallinna tulla, kuigi ma olen mitu korda kutsunud. Aga ega tal sealgi viga ole, tervis on tal veel päris hea.»

«Tervitage teda minu poolt, kui kokku saate,» palus Georg Altberg ja Laine Nuut lubas seda ilmtingimata teha.

«Olgu, nüüd asja juurde,» lõi Georg Altberg pihkudega vastu sinakashalli villast tekki, mis teda poolest saadik kattis. «Õelge, ega te ei ole isast vahepeal midagi kuulnud?»

«Kuidas teile nüüd öelda... Just mõne päeva eest sain ootamatult kirja ja sellesama pärast tahtsin teid üles otsida, kui teie juba helistasitegi.»

«Kellelt te selle kirja saite?» küsis Georg Altberg kähku. «Juhan Laaguselt?»

Laine Nuut noogutas. Nüüd oli selge, kustkaudu Laagus teda otsida teadis, ainult et miks Georg Altberg sinna juurde ka veel nii üllatununa paistis?

«On ikka väänikas,» pomises Georg Altberg. «Me leppisime ometi kokku, et ta ilma minuta midagi ette ei võta. Aga või see vanamees kannatab.»

«Pole midagi,» lausus Laine Nuut lepitavalt. «Ainult hea, et ta emaga kontakti ei otsinud, ema oleks tõesti võinud... kuidas teile öelda... endast välja minna.»

«Jah, hea seegi,» nõustus Georg Altberg. «Ma umbes aimasin, et kui ta ka elus on, ei maksa teda ikkagi mingi ebakindla oletusega häirida. Ma kohe hoiatasin Laagust, et ta teie ema mingil juhul ei tülitaks. Ta oleks nagunii teie ema elukoha üles nuhkinud, ma tean teda.»

Aga selles just lugu ongi, et kõik see, mis ta teada sai, on ebamäärane ja ebakindel... Noh, teile ta nähtavasti kirjutab, ma ei hakka pikalt seletama.»

«Ta ei kirjutanud mulle õieti midagi, ta ainult tahtis mõningaid andmeid saada, mis isa puudutasid. Näiteks — mis värvi oli ta palitu.»

«Ah niiviisi.» Georg Altberg muhatas. «Ju ta siis arvas, et te ei aima, milleks tal säherdusi andmeid vaja läheb. Olgu, ma pean asja eellose teile ära rääkima. Ma olen siin viimastel aastatel jõudumööda katsunud eesti rahvakaitseväge ajalugu uurida ja sellal, kui ma veel liikusin, saime Laagusega tuttavaks. Nüüd, kuud poolteist tagasi tuli ta minu juurde abi otsima. Ta olla sattunud kellegi Tallinna aktivisti jälgedele, kes ennast esimesel sõjatalvel Leningradi oblastis ühes eesti külas varjanud. Tahtis, et oleksin tal abiks välja selgitamas, kes see võis olla.» Georg Altberg vaikis viivu. «Ta oli asjast kuulnud ühelt nende kandis elavalt mehelt, kelle peres oligi too aktivist peidus olnud. Nimest ei olnud mees mäletanud muud, kui et olnud lühike nimi, ja üldse on andmed õige napid. Kuid selle järgi, mis Laagus oli teada saanud, ei pidanud ma võimatuks, et see redutaja võis olla teie isa, minu sõber. See oli muidugi nõrk lootus, aga... ikkagi lootus. Teadsin teid Tallinnas elavat, olin teid varemati mõned korrad tänaval näinud. Tahtsin teile siis kohe helistada. Aga mind pandi äkitselt järjekordselt haiglasse ja ma kirjutasin Laagusele, et ta kannatagu, et tahan teiega kõigepealt ise rääkida ja kui selgub midagi niisugust, mis selle mu lootuse tühjaks teeb, siis me ei hakka teile ilmaasjata seda lugu rääkimagi. Kuid meie kange jäljekütt ei mallanud oodata. Ju selles usus, et minust niipea nagunii millekski asja pole, pani ise rattad käima, sai nähtavasti aadressbüroost teie aadressi ja läkitas kirja teele. Ise siiski ei sõandanud tulla.»

«Ja mis sellest mehest, keda seal eesti külas varjati, sai?»

«Ta olla neilt edasi läinud, tahtnud üle rinde pääseda. Nii et... teadmatus jääks igal juhul alles, ainult me teaks siis veidi rohkem, kui teame praegu.»

«Miks te arvate, et see mees võis olla minu isa?» küsis Laine Nuut, kui oli veidi mõtteid kogunud.

«Mul pole selleks mingit õiget põhjust. Ma lihtsalt oletasin. Lootsin... Ma ju ütlesin. Jah, selle kohta, et Laagus uuris teilt isa palitu värvi. Eks ta natuke detektiivki mängib. Asi on selles, et tollel mehel olnud seljas pruun palitu. Minu mälestuse järgi teie isal niisugust polnud, tal oli tumesinine palitu. Aga ma võin eksida, võib-olla ta just viimasel talvel enne sõda ostis uue. Kuid sellel poleks nagunii tähtsust. Sest töölispolgus olime ju ilma palituteta. Selle pidanuks ta nagunii kuskilt mujalt muretsema.»

«Ta võis enne taganemist meilt kodunt läbi käia ja sealt võtta,» pakkus Laine Nuut vastuvõimaluse.

«Teoreetiliselt,» lausus Georg Altberg ja heitis Laine Nuudile kiire pilgu. «Aga te mõistate, mida see oleks tegelikkuses kaasa toonud.»

«Mida?» Laine Nuut ei mõistnud.

«Olgu, räägime otsekohele. Aega on ju nii palju möödas. Teie isa jäi polgust kadunuks kaks nädalat enne Tallinna langemist. Kui oli nii, nagu te äsja oletasite, siis miks ta vahepeal polku tagasi ei olnud ilmunud? Mina oskaksin seda ainult ühtviisi seletada. Aga pean seda võimatuks. Teie isa polnud küll õigust öelda kuigi äge lahingumees, kuid ülejooksikuna ei suuda ma teda ette kujutada.»

«Kuid isa võis ju sellel taganemisel, millal ta kadunuks jäi, lihtsalt ära eksida, sakslaste tagalasse jääda ja alles pärast Tallinna langemist meie korterisse hiilida,» tahtis Laine Nuut veel üht võimalust tule-
tada. Ent Georg Altberg üksnes naeratas selle peale.

«Siis, kui sakslased sees olid ja isamaalased hõiskasid? Ta oleks pidanud peast põrunud olema, kui niisuguse mõttegi peale oleks tulnud. Teie korter nagu minugi oma rüüstati kohe esimesel okupatsioonipäeval lagedaks ja sinna minna oleks tähendanud sedasama mis ronida lövi lõugade vahele.»

Laine Nuudil polnud midagi kosta ja ta ei üritanudki. Ega ta ise väga uskunud, mida rääkis, ta lihtsalt püüdis kõik võimalused läbi katsuda. Ta mäletas, et ema ei olnud julgenud kogu okupatsiooni kestel kordagi Tallinna sõita, rääkimata nende korterisse minekust, alles mõni nädal pärast omade tagasitulekut, kui liiklemine veidi hõlpsamaks läks, käis ta onu Arturi õhutusel ja seltsis seal ära. Ta ei olnud leidnud nende kunagises kodus muud oma eest kui mõned mööblitükid, mida ta ukse vahelt nägi, ja nendegi kohta oli keegi sinna elama asunud mündris mees öelnud, et see kraam kuulunud põgenenud reeturile, politseinahale, on nüüd konfiskeeritud, ära hinnatud ja tema poolt ametlikult välja makstud. Ema oleks muidugi võinud minna kuhugi ametiasutusse asja selgitama ja oma õigusi jalule seadma, kuid ta eelistas kõigele käega lüüa, seda enam, et ta ei sõitnud Tallinna ju otsemaid vara pärast, veel vähem korterit tagasi nõutama. Ta tahtis teada, mis on tema sõjaeelsest nii armsast ja hubasest kodust saanud ja kas sinna pole äkki tulnud mingit sõnumit tema seaduslikust mehest.

Jah, Georg Altbergil oli muidugi mõista õigus, tema arutlused võisid naiivsedki tunduda. Isa ei oleks saanud sakslaste sees olles kodus käia, ilma et teda oleks otsekohe kinni nabitud. Nii et pruuni palitu kohta polnud mõtet emalt selgust küsidagi.

«Üks teine asjaolu ei paista päris hästi kokku sobivat,» tähendas ta ettevaatlikult.

«Mis asi nimelt?» päris Georg Altberg nagu rahulolematult.

«Ma sain Laaguse kirjast niiviisi aru, et see mees olla ennast kõigepealt tükk aega Eestis varjanud, enne kui hakanud rinde poole liikuma. Kuid minu isal polnud sugulasi, kelle juures ta oleks võinud nii kaua varjul olla. Vähemalt lähedasi mitte.»

«Sel ajal oli vahel võõraste juures kindlamgi pelgupaika otsida kui sugulaste juures; kas need vähe kohe esimesel päeval üles andma jooksid,» arutas Georg Altberg. «Nii et see asjaolu, et teie isal polnud lähedasi sugulasi, ei muuda küll midagi. Võis ju olla nii, et ta taganemisel sattus omadest lahku, eksis ära ja jäi sakslaste seljataha. Et teie isa oleks sihilikult maha jäänud, seda, ma juba ütlesin, ei usu. Tundsin teda liialt hästi. Ta polnud selleks lihtsalt võimeline. Aga kui ta niimoodi omadest äralõigatuks osutus, võis ta mõelda, et kõige õigem on tal kuskil oodata, kuni sakslased tagasi lüüakse. Tollal me peaaegu viimseni uskusime, et see saab õige pea teoks. Et meie peaväed on alles tulekul ja kui need sekka löövad, siis on sakslastel kiire minek. Ja teie isa uskus seda samuti.»

«Jah,» noogutas Laine Nuut, meenutades, mida isa rääkis nende viimasel nägemisel seal, Käärniku õuel.

«Muidugi,» jätkas Georg Altberg, «kõige kangelaslikum niisugune teguviis poleks olnud, aga äraandmine samuti mitte.»

Laine Nuut kõhkles hetke, ütles siis:

«Ma peaksin siiski seltsimees Laaguse kaudu selle mehe, noh, selle Leningradi oblasti mehe, üles otsima ja ise temaga rääkima. Ütlen ausalt — ma ei usu eriti, et nad just minu isa varjasid, aga tuleb lõpuni minna. Nii kaugele kui annab.»

«Tehke seda. Ma arvan, et Laagus aitab teid meelsasti.»

«Ma näitaksin talle isa fotot, seda, mis emal tookord sõja alguses kaassas oli ja mis meil ainsana säilis. Teised pildid jäid ju linna koju ja tea, kes need ahju ajas.»

Georg Altberg muigas.

«Ei neid aetud ühti nii summas ahju. Enne sorteeriti läbi, pandi toimikutesse, et oleks, mille järgi taga otsida. Ainult et vaevalt on teil pildist kasu. Ma nimelt saatsin Laagusele selle, mis minul alles oli. Ja kui see mees oleks teie isa ära tundnud, oleks Laagus mulle kindlasti teatanud. Varjulolija olnud habemesse kasvanud ja see mees, tollal muidugi poisike, polnud teda õigetmoodi näinudki, ainult rääkinud temaga.»

«Siiski, igaks juhuks.»

Nüüd oli nagu kõik räägitud, aga kuidagi imelik oli otsekohe selle järel tõusta ja lahkuda. Laine Nuut kõhkles. Georg Altberg pani seda ilmselt tähele, sest ütles:

«Noh nõndaks, oleme selle asja klaariks rääkinud. Ma loodan, et helistate mulle, kui Laaguse juures ära käite või muud midagi selgub. Kas te oma emale räägite või mitte, seda teate ise paremini. Nüüd aga öelge mõni sõna oma elu kohta. Miskipärast, kui ma teid vaatan, olen kindel, et te elate hästi, olete oma eluga rahul.»

«Noh, kui õigust tunnistada, siis elan tõesti päris kenasti, tänan küsimast.»

«Tähendab, ma ei eksinud. Ja palju teil lapsi on?»

«Tütar. Hiljaaegu teatas, et hakkab mehele minema. Nii et ämmaõnn on mind ootamas. Ja kaugel see vanaemapõlvgi enam.»

«Tänapäeval on vanaemadki noored,» naeratas Georg Altberg. «Aga kui ma pealetükkiv ei paista, siis miks te arstiameti maha jätsite? Seda ju tavaliselt ei tehta.»

«Ega ma päriselt jätnudki, töötan oma erialal edasi, ainult uurimisinstituudis.»

«Ja mida te uurite?»

«Sünteesiliste ainete mõju elukeskkonnale, kui lihtsamalt öelda.»

«Sooh, see on ju huvitav, sellest kirjutatakse nüüd igal pool. Kasutan võimalust ja küsin, mida te minu elukeskkonna tervendamiseks soovitate siit ära koristada?» Georg Altberg tegi käega kaare.

Laine Nuut vaatas veidi aega toas ringi.

«Mõne minu kaastöötaja meelest tuleks teil selleks tuba tühjaks teha ja endal ka tagatipuks välja pageda. Sest põrandal on teil likoliit, see on kahjulik. Lagi on värvitud lateksvärviga — jälle kahjulik. Raamaturiiulid on lakitud nitrolakiga — samad sõnad. Raamatukaaned on valmistatud mitmesugustest tehismaterjalidest, mis samuti ei mõju hästi. Ah jah, riiulid on puitlaastplaatidest, nende valmistamiseks kasutatav liim pole sugugi süütu. Pidžaama, ma vaatan, on teil mingist tehiskiust; see takistab õhuvahetust ja kogub staatilist elektrit. Betoonseinad, mis teid ümbritsevad, eritavad õhku kahjulikke lisandeid. Jah, teie kušett, nagu ma näen, on poroloonpolstriga. See on kangesti kahtlane materjal.»

«Aga teie ise? Kus ja mille keskel te ise elate?»

«Sellesama keskel mis teiegi. Teate, üks meie töötaja uurib tubaka-suitsu kahjulikkust tööruumide mikrokliimale, aga ise kisub nii, et kõigil võtab silmad vett jooksma. Nii et inimesed oleme kõik. Tõsi, üks meie sektorist vahetas korteri ahjuküttega puumajja, pelgab kõike, millel on tegemist sünteetikaga. Ainult et ta on meist kõige haimgem.»

«Te nagu ei paista oma tööd eriti tõsiselt võtvat,» lausus Georg Altberg.

«Miks te nõnda arvate? Enda teada teen oma tööd küllalt kohuse-
tundlikult, aga kui tõsiselt ma nende meie ja meiesuguste uuringute
tulemusena ilmale sündinud hoiatustesse isiklikult suhtun, see on
ikkagi minu iseloomu küsimus ja minu eraasi. Aga üldiselt ei tohigi
minu meelest mitte millessegi üleliia tõsiselt suhtuda.»

«See on siis teie nii-öelda elupõhimõte?» küsis Georg Altberg nüüd
uurivalt.

«Kui soovite, nimetage seda nii.»

«Omajagu on teil õigus. Ainult minu meelest on elus ka asju, mil-
lesse kohe ei tohi suhtuda teisiti kui väga tõsiselt. Selleks on need
asjad ise üleliia tõsised. Nii arvas muide ka teie isa.»

«Ju olen ma teistsuguse iseloomuga, kui oli mu isa. Ma austan väga
oma isa mälestust, aga igauhele oma. See on minu teine elupõhimõte,
kasutan teie sõna. Noh, näiteks, mulle ei meeldi sugugi, et mu tütar
nii noorelt, vaevalt ülikooli astunult abielluda tahab, aga ma saan
aru, et mõttetu on seda talle keelata, ju see on temale tähtis.»

«Kas ainult iseloom otsustab,» kahtles Georg Altberg jälle.

«Küllap mõjub ka muu,» nõustus Laine Nuut. «Aga mis minusse
puutub, siis vaevalt inimene neljakümneselt ennast enam suurt muu-
dab.»

«Oh, teid ma muutma küll ei kavatsenud hakata,» kinnitas Georg
Altberg naerdes. «Aga ma olen ikka armastanud vaielda ja ei oska
ennast nüüdki, sandipõlves, talitseda. Kui ainult võimalus avaneb, siis
kohe lasen käia. Vahel, kui sellest siruliolekust on kõrini — te kohe
ei oska ette kujutada, kui kõrini —, tuletan ma siin üksi vedeldes mõne
vana vaidluse meelde, milles ma kas päriselt alla jäin või selget võitu
ei saavutanud, ja hakkam otsast peale, otsin niisugused argumendid
lagedale, et tuleb tagantjärele selge seljavõit.» Altberg muhatas. «Mis
ma luiskan. Mõnikord ei tule seda võitu ka nõndaviisi vana asja üle
vaieldes. Kui sul ikka õigus polnud, siis keeruta palju tahes, vahele
jääd ikka. Jah noh, mis ma sellest... Kõlaks nagu kaeblemise moodi.
Aga ise ma ei võinud kunagi kaeblejaid silma otsas sallida.»

«Te olete tugev inimene, seltsimees Altberg,» ütles Laine Nuut
veendunult. «Haigus ei ole teie üle võimust saanud, te ei ole kõigest
lahti öelnud.»

«Aga mis mul muud üle jääbki kui kange olla,» vastas Georg Alt-
berg nagu endamisi. «See mul juba harjumus. Ma nimelt ei ole harju-
nud alla andma. Olgu asi nii hull kui tahes.» Ja tema suus kõlasid
need sõnad igapäevaselt.

«Võib-olla ma saan teile kuidagi abiks olla, ma tunnen ju palju-
sid...» alustas Laine Nuut veidi sunnitult, sest niisugust ettepanekut
polnud ta kavatsenud teha, kuid lamaja katkestas teda:

«Pole vaja, ärge nähke vaeva. Ma usaldan täiesti neid tohtreid, kes mind on uurinud ja mind lõplikult sandiks tunnistanud. Ei maksa neilt nõuda rohkemat sellest, milleks nad parajasti suutelised on. Ma tean, mind ei tehtaks ka Kremli haiglas terveks. Imedesse ma ei usu. Idealist olen oma elus olnud, olen praegugi, aga imedesse uskuja mitte.»

«Noh, kui te nii arvate... See tõendab veel kord, et te olete tugev inimene.»

Tekkis vaikus ja Laine Nuut mõtles, et on paras hetk lahkuda. Ta tegi ettevalmistava käigu:

«Aga kui teil siiski minu abi peaks vaja minema, siis helistage, püüan teha, mis suudan.»

«Täna. Ega ette ei maksa ära öelda.»

«Noh, suur tänu teile.»

Nüüd võis tõusta ja käe sirutada.

8

Enne oma isa vana sõbra küllastamist polnud Laine Nuudil mõttesegi tulnud, et ta võiks, veel vähem peaks nendesse, nagu nüüd selgus, Georg Altbergilt suuna saanud otsingutesse sekkuma. Tõsi, ta oli pärast Laaguselt tulnud kirja rohkem kui muidu terve aasta jooksul oma mõtetes minevikuga tegelnud, kummati oli ta ikka üsna kiiresti olevikku tagasi tulnud. Sest olevikus oli vaja eelkõige tegutseda. Selle kohta öeldakse: elu tahab elamist. Ja Laine Nuut ei olnud nende killast, kes olnu üle ülearu pikalt mõtteid mõlgutavad ja selle, mis tänases päevas otsustamist ning tegemist nõuab, hooletusse jätavad.

Kõigepealt oli ju vaja tasapisi hakata valmistuma Hille pulmadeks. Tulgu need nii tagasihoidlikud kui tahes, kuid sündmus nõudis neile mõlemale uut pidulikku kleiti, ja riide muretsemine ning õmblejaga kokkuleppimine ei kannatanud enam edasilükkamist. Tuli ka mõelda kingitusele. Ja samuti sellele, et vaevalt kaks nädalat pärast õppevaheajale plaanitsetud pulmi oli tal endal ees neljakümnes sünnipäev, mida samuti ei passinud tähistamata jätta. Mõned äkki veel arvavad, et ta häbeneb oma aastaid... Kalevi Ameerikas teaduslikul komandeerimisel viibimise ajal oli ta kavatsenud lasta põrandad üle lakkida ja nüüd oli sellekski kõige viimane aeg, sest mehe naasmiseni ei jäänud enam kahte nädalatki.

Kõik need asjad olid tal ajamisel või läbikaalumisel, kui ta Georg Altbergi juurde läks. Georg Altberg ei pannud teda senisest rohkem uskuma, et Laaguse poolt otsitav oli tõepoolest tema isa. Polnud ühtki niisugust tõika, mis seda tõenäoliseltki oleks kinnitanud. Aga polnud

selgunud ka ühtki sellist asjaolu, mis Altbergi oletust oleks eitanud. Ja kui nii, ei võinud ta enam lihtsalt käed rüpes istudes oodata, mida see vanamees lõpuks välja uurib, vaid ta pidi ka ise kuidagi selles otsingus osalema, midagi selle heaks ära tegema. See mõte tuli Laine Nuudil Georg Altbergi juures viibides ja selle mõtte sunnil ta lubaski sõita ning Laaguse abiga too Leningradi oblastist pärit mees üles otsida ja temaga ise rääkida. Võib-olla selline vahetu, silmast silma kõnelus selgitab midagi välja. Muud ei mõistnud ta ette võtta.

Laaguse aadress oli Laine Nuudil olemas, auto seisis garaazis sõidukorras, jäi vaid oodata nädalavahetust, et oma lubadus teoks teha. Kuid neljapäeval helistas Tartust Hille ja teatas, et tema ja Aivar sõidavad laupäeva õhtul Tallinna.

«Seda on nii tore kuulda,» vastas Laine Nuut.

«Aivar palus ainult küsida, kas aeg sobib või tuleme mõnel teisel korral.»

«Miks siis ei sobi, ei mingit teist korda!» hüüdis Laine Nuut peaaegu et kurjustavalt. Ta teadis, et tulevase väimehega peab nagunii tuttavaks saama, ning mida varem see sünnib, seda parem.

Ja tõepoolest, mis tähtsamat sai tal praegu olla kui see kohtumine. Pärast põgusat kaalumist otsustas Laine Nuut, et mingit pidulikkust ärgu tema poolt olgu, aga üht-teist tuli siiski lauale varuda ja ka lilled muretses ta elutuppa vaasi.

Laine Nuut oli püüdnud hoiduda ennakult oma tulevases väimehest mingit arvamust, isegi ettekujutust loomast, ent ometi ei olnud ta suutnud lahti saada valvsast umbusust. Tal oli isegi säärane mõte vilksatanud: kas Aivar mitte sellepärast Hillega asju nii kaugele ei ajanud, et sai kuulda, missugusest perekonnast tüdruk on, ja loodab nende arvel elus edasi saada. Hille napp iseloomustus oma peigmehest pidanuks sellise võimaluse küll välistama, aga on siis kellestki sissevõetud tüdrukud enne läbinägelikkusega hiilanud. Laine Nuut polnud säärastel kahtlustel lasknud enda üle võimust saada, kuid päriselt rahulikku tunnet polnud tal ometigi.

Ent ei möödunud tundigi hetkest, kui Aivar oli tema kätt surunud, ja sellest loomusunnilisest umbusust polnud enam varjugi järel. Pilkupüüdvat välimust Aivaril polnud, nirginägu ja natuke juba hõrenevad juuksed tegid ta vanemakski, kui ta Hille jutu järgi tegelikult oli. Kuid ta käitus parajalt lugupidavalt ja samal ajal iseseisvalt.

Endast rääkis ta napilt. Isa oli tal varsti pärast tema sündimist tuberkuloosi surnud. Jah, noil aastail oli see õige tavaline. Tuberkuloosist hakati ju õigel kombel jagu saama alles sel ajal, kui tema ülikoolis käis. Aivar oli lõpetanud tehnikumi, sest seal sai stipendiumi. Lõpetas, käis sõjaväes ära, astus kohe Polütehnilisse kaugõppesse. Keva-

del oli saanud diplomi kätte — tegi kursuse läbi aasta ettenähtust kiiremini. Nüüd, ütles Aivar, on tema õppimised õpitud, ta võib perekonnamuraud endale peale võtta. Ütles seda mitte poisikeseliku õhina, vaid küpse mehe läbikaalutud otsusena. Ja lisas: seda on ta valmis garanteerima, et abiellumine ei takista Hillel ülikoolis õppimist. Pidas tarvilikuks seda ära öelda. Sest Hille, jätkas ta, ütles talle, et ema kardab...

«Ei, enam ei karda,» kinnitas Laine Nuut.

Veidi hiljem läks Hille kööki uut kannutäit kohvi keetma ja ju leidis peigmeespoeg olevat paraja hetke ennast teistsugusestki küljest tutvustada.

«Mulle on otse suu sisse öeldud, et ma olevat vanaaegne inimene,» alustas Aivar, kui nad kahekesi jäid. «Et ma olevat oma viiskümmend aastat ajast maha jäänud, noh, muidugi mitte oma erialal, vaid nii-öelda igapäevase elu asjades. Aga mulle niisugused ütlemised ei loe, mina elan, nagu mina õigeks pean. Ja ei arva muide, et viiekümne aasta eest inimesed rumalamad olid, kui nad on praegu. Mõnes asjas võib-olla tõesti, teises jälle vastupidi. Teadmiste hulk ja elutarkus on erinevad asjad. Peamine aga, mis mulle varasema aja inimestes imponeerib, on see, et nad ei lootnud kellegi peale, suhtusid ellu tõsisemalt, kui nüüdisajal sagedasti suhtutakse. Näiteks võiksime võtta abieliu. Tol ajal asutas mees perekonna ikka alles siis, kui oli jalad alla saanud. Abielumist peeti elu kõige tähtsamaks sammuks. Mitte nagu nüüd paljud sellesse suhtuvad.»

«Ja teie otsustasite ka alles siis naise võtta, kui olete jalad alla saanud,» tähendas Laine Nuut, ning kuigi ta seda ei tahtnud, pudenes ta sõnadesse ometigi midagi pilketaolist.

Aivar vist märkas selle ära. Ta lõi end korraks sirgemaks ja kinnitas:

«Täpselt nii. Ma nimelt pean samuti abiellumist elu kõige tähtsamaks sammuks ja ei tahtnud seda astuda ülepeakaela ega ettevalmistamatult. Ma tean, et abielludes võtan endale vastutuse teise inimese ja tulevaste elude eest. Ma ei kavatsen täna abielluda ja homme lahutada. Ma valisin endale kaaslaste kogu eluks.»

«Väga kiiduväärt teilt seda kuulda,» ütles Laine Nuut. Ja mis võis tal selle vastu olla, et tema tütar saab säärase... noh... kohusetundliku mehe. Aivar vaatas talle uurivalt otsa, nagu usaldamata ainuüksi tema sõnu, aga küllap ei avastanud ta näost midagi kahtlast, sest jätkas:

«Ja ma olen väga rõõmus, et sain kokku nii tõsise tütarlapselga, kui seda on Hille. Temasuguseid leidub tänapäeval vähe. Luban teile, et hakkame teda väga hoidma ja väga armastama.»

Laine Nuut koguni hämmeldus — ta polnud uskunud, et noormees

sellise deklaratsiooni peale äkki tarvitab sõna «armastus». Temasuguse suust see sõna ometi kergelt kuuldavale ei tule...

Ning Laine Nuut ütles siiralt:

«Ma usun, et teist tuleb õnnelik paar.»

«Mina olen selles kindel,» vastas Aivar.

«Lähem vaatan, mis Hille köögis teeb,» lausus Laine Nuut kähku, nagu kartes, et Aivar lisab veel midagi, midagi niisugust, mis uuesti rikub muljet temast. Aga koridoris tuli talle pähe mõte, mis teda mui-gama sundis.

«Säh sulle nüüd,» mõtles ta. «Me oleme Kaleviga mõlemad püüdnud Hillet kasvatada nõnda, nagu meie arust tänapäeva tütarlast peab kasvatama, see tähendab, pole teda tegelikult niisama hästi kui kasvatanud. Aga tema, tuleb välja, ei tahagi tänapäevane olla, tema tahab nagu tema peigmeeski olla selline, nagu seda aastakümnete eest temaealistele sobi-vaks peeti. Temale meeldib nõnda rohkem. Kindel, et neil Aivariga pole veel midagi olnud, seksrevolutsioon ja muu säherdune ei lähe neile korda, nemad ootavad kannatlikult ja kindlameelselt oma pulma-ööni. Kuid on nad siis sellepärast õnnetumad oma nõnda-öelda kaas-aegsetest eakaaslastest? Ei paista sedamoodi. Õnnelikumad? Raske öelda. Aga nad on tõesti teineteisele nagu loodud, ja andku jumal.»

Ning sealsamas läbis naist kui valusähvatus mõte: kas ei oleks ta tookord seal pargipingil, tollel ammusel maikuuõhtul pidanud ise End-lile ütleva, et ta tuleb kaasa, ei jää temast kuhugi. Laine Nuut isegi seisatas hetkeks, raputas siis pead. «Paistab,» arutles ta endamisi muiates, «et minus on veel raasike seda kunagist kooliplikat alles; ei oleks kohe uskunud. Või on see hoopis läheneva vanaduse tundemärk, et noorusearmastus on hakanud nii tihti meelde tulema.» Kuid seda mõtles Laine Nuut niisama, oma mõtet eriti uskumata. Järgmisel het- kel astus ta juba kööki ja sõnas rahulikult tütrele, kes kohviubasid elektriveskisse puistas:

«Mine sina tupp, küll ma ise.»

Kohvi jahvatades arutas ta asjalikult, et midagi on selles Aivaris sellist, mis Endlit meenutab. Iseloomus, mitte ainult välises elukäigus. On see sihikindlus ja mingi isemoodi põhjalikkus? Aga veidi edasi arutledes tuli Laine Nuut järeldusele, et needki iseloomujooned on vaid kokkupuutepunktid. Sest Endel oli täis elu, ta nagu kees üleni. Aivar aga... Aivar meenutas talle äkki vanaaegset verstaposti, mis on kindlalt oma koha sisse võtnud ega hooli, kas tee tema kõrvalt pole vahepeal kuhugi mujale eemaldunud...

Laine Nuut sai aru, et selline võrdlus võib olla kaunikesti ülekohtune, aga lahti ta sellest ei saanud.

Ja veel mõtles Laine Nuut, et huvitav oleks nüüd üle hulga aja Endliga lihtsalt niisama kokku saada ja näha, missuguseks ta on muutunud. Mitte välimuselt, vaid olemuselt. Hetkeks soovis Laine Nuut, et Endel ei oleks sugugi enam niisugune, nagu ta oli nooruses, vaid väsinud ja ükskõikne. Aga sealsamas ei tahtnud ta uskuda, et Endliga niimoodi võinuks minna. Ei, temaga küll mitte! kinnitas Laine Nuut endale äkki ägedalt, nagu vaieldes kellegagi, kes vastupidist väidab. Nüüd tahtis ta korraga, et Endel oleks endine, tahtis väga.

9

Järgmisel nädalal arutas Laine Nuut, kas ei peaks enne oma plaanitsetud sõitu Juhan Laagusele kirjutama, küsima, kunas on Laagusel aega teda saatma ja abistama tulla. Kuid ei osanud omalt poolt mingit kindlat aega pakkuda. Sest eeloleval nädalavahetusel oli ta lubanud sõita Tartusse Aivari emaga tuttavaks saama. Seda pidi tegema ja tutvumisvisiiti ei saanud kuidagi edasi lükata, seda enam, et ülejäärgmisel laupäeval-pühapäeval oli Kalevit tagasi oodata. Nii et paraku olid vähemalt kaks lähemat nädalavahetust hõivatud ja kaugemale ette polnud ometi mõtet oma reisi planeerida.

Nõnda ta venitas, kuni sai päev pärast Tartust tulekut Juhan Laaguselt kirja. Seal seisis:

«Lugupeetud sm. Nuut!

Täna teid kõigepealt vastuste eest minu küsimustele, ja sain ka kirja Georg Altbergilt, kes teile minust rääkis. Seltsimees Altberg pahandas minuga, teate küll mille eest, ja süüdi ma olen, ei aja vastu. Kuid nagu ma aru sain, ei tulnud minu kiirustamisest paha midagi ja ma usun, et olete mulle andeks andnud selle mu omavolilise tegutsemise.

Seltsimees Altberg kirjutas mulle, et te kavatsevat ka ise sõita rääkima mehega, kelle käest ma need napid andmed sain, mille alusel seltsimees Altberg oletas, et tegemist võib olla Teie isaga. See on muidugi Teist tänuväärt mõte, kuigi pean ütleva, et see mees on võrdlemisi vähese jutuga ja vaevalt tal enam midagi on lisada sellele, mida me juba teame. Ka päevapilt ei aitaks, ma juba kirjutasin seltsimees Altbergile ja pean ka Teile teatama, et sellelt Teie isa sõbralt saadud pildi pealt ei osanud Ronimois (nii on mehe nimi) Teie isa ära tunda. Ta ei mäleta ka ühtki niisugust fakti, mis annaks võimaluse järeldada midagi kindlat, küsitlesin teda uuesti, aga tulemusteta. Ka Teie vastuste järel on olukord kahjuks samasugune. Muidugi, otsingud pole veel lõppenud. Ja ma ei tea, kas seltsimees Altberg Teile seda seletas, aga niisuguste otsingute puhul ei saa piirduda ühe oletuse kontrollimi-

VÄINO ILUS

sega ja ka antud juhul uurin ma paari teist, tõsi küll, niisama ebamäärast võimalust.

Kui Teie aga tõepoolest sõita tahate, teatage mulle ette, ma tean siis kodus olla ja Teid seltsimees Ronimoisi juurde juhatada. Telefoni mul kahjuks pole.»

Laine Nuut sai sellest kirjast kõigepealt selgeks, et Juhan Laagus pole üldsegi vaimustatud tema kavatsusest, mille ta Georg Altbergile avaldas ja mille Altberg Laagusele teatavaks tegi. Ju ta lihtsalt ei uskunud, et seal, kus tema ise on käinud ja asja uurinud, saaks veel midagi varjul olla ja võib-olla oli vanamees isegi puudutatud, et selles keegi võis kahelda.

Ja lisaks need sõnad «...ei saa piirduda ühe oletuse kontrollimisega». Muidugi, oletus see ju oli, ei midagi muud.

Noh, kui nõnda, siis jäägu see sõit ära, otsustas Laine Nuut seal-samas ja tundis kergendust.

Kui siis Kalev pühapäeval tuli ja kui nad üle hulga aja taas oma kodus kahekesi viibisid, kui nende ootamatult ägedaks kujunenud taasnägemine oli väsimusesegaseks rahuks vaibunud, küsis Kalev, mis kodumail vahepeal muud uut ja rabavat on juhtunud — peale selle, et Hille mehele asutab. Laine Nuut mõtles hetke, talle meenus kõik, mis oli järgnenud Juhan Laaguse esimesele kirjale, kuid ta arvas, et pole mingit mõtet seda praegu mehele jutustama hakata, see jutt lihtsalt ei sobiks nende praeguse meelega kokku. Ja ta vastas:

«Ah, ei midagi erilist. Niisama...»

Aleksander Suuman

TULI JÕGI KALLASTEST VÄLJA

Tuli jõgi kallastest välja
kevadel. Luha peal
ja puude all ka tema voolas,
voolas vale koha peal,

nii vale koha peal, et
meeledki ajas segi.
Kus on tõde, kus õigus?
Ei usku kummassegi

teps jätkunud. Ulmademaale
olin sattunud mingi väega.
Metshaneparv lendas madalalt,
nii madalalt, et katsu käega.

Eresinise taeva taustal
tiivad roosakalt kumasid.
Põdrad, üks mullikas, teine lehm,
tüvede vahel sumasid.

Jälgisin nende liigutusi,
näiliselt raskeid ja saamatuid.
Tõest ja õigusest, jah, tõepoolest
kirjutataks raamatuid.

Liuhka- ja uiduütlemised
kenamalt kõlavad salmides.
Millest see tuleb, et midagi jäädavalt
kaotavad salmid valmides?

Minevik tehtud tegusid tahab,
tulevik tahab hakatust.
Sookased suurest veepeeglist vaatasid
punaste pungade pakatust.

ALEKSANDER SUUMAN

Otsatus pea kohal, põhjatus jalge all
valgete pilvetupsudega.
Havid ja konnadki pidasid pidu
krooksumiste ja lupsudega.

Tuli jõgi kallastest välja
kevad. Aga praegu?
Praegu, mis parata, tuleb ta jälle
sügissadude aegu.

NÄITSIK JA BACH

Üks näitsik tuli mulle külla
ja raadiost tuli Bach.
Näitsik ütles: «Mina tahan
muusikat kuulata kah!»

Kruttis nuppusid. Mis sa teed
nääpsukese-narrikesega!
Polnud ta rahul Bachiga,
tahtis poissi kitarrikesega.

Leidis poisi kitarrikesega.
Silmades tulekeeled
kohe tal sähvima hakkasid.
Lõid lõkkele minugi meeled.

Meenus metsloomade jooksuaeg.
Seda kihku ja kaiku ja kisa!
Bach enne tööd klavessiini ees
palus põlvili taevasa.

LUMEHANG

Oo, Aino, minu esimene pruut,
mul polnud kaheksat täis ja sinul kuut!

Aasfatega nõndaks paras vahe.
Ilm oli talvine, ilm oli jahe.

Sa ütlesid: «Võid minu peale loota!»
Ma lumehange sisse tegin koopa.

Seal istusime. Muud ei olnud tehagi.
Värisesid meie väiksed kehadki.

See oli külmast. Mõtlesime heale.
Aeg tuli kiirelt maa ja mere peale.

Ta tuli, tuli, tuli, tuli, tuli
kui üleujutus, kui kahjutuli.

Silm seletas ja seletab veel mõnda.
Mispärast on nii säet, miks on see nõnda,

kui astud mulle vastu, ei sind näe ma?
Pole mahti, kaen üht kauget päeva

ja lumehange. Hange sisse poen
ja imestan, et lumi on nii soe.

TANTS RAIESMIKUL

Metsa pole, pole metsa
enam ees, ei laiuti.
Kallis, miks nii armetumalt
puud kõik maha raiuti?

ALEKSANDER SUUMAN

Laia lagendiku peale
on meid kahekesi jäet.
Mina olen üksik tuul
ja sina oled kaseväärt.

Tantsi, tantsi, nõtkekenel!
Ma ei lähe kuhugi
sinu juurest. Ehk kui lähen,
ega siis ma puhugi.

Maani looka lasku, jälle
ennast sirgu painuta!
Andesta, kui puhken tormiks,
pahun ilma aimuta!

Metsa pole, pole metsa
enam ees, ei laiuti.
Kallis, miks nii armetumalt
puud kõik maha raiuti?

KEVADE MAALIMINE

Jää aegade taha, maastik!
Jää kõigepealt suve taha!
Sest suvi ei halasta põrmugi rohkem,
kui see, mis tuleb veel.
Suvi on salakaval.
On kuum, teeb näo, et armastab.
Tegelikult on möödud kõik.

Jää seejärel sügise taha!
Vihm on pikk.
Vihm on kurb-hall Ahasveerus
kündidel kõndimas, kõndimas.
Milleks teda segada!
Võib-olla ta üksindusel on mõte.
Jää tema taha, maastik!

Ja siis jää veel talve taha
koos suve ja sügisega!
Sest kokku panna
sind ja lund ja und
poleks julgus, vaid julmus,
poleks uljus, vaid hullus.
Jää aegade taha, maastik!
Jääaegade taha jää!

LINNUD PÕÖSA ALL

Pole kirge kirjutamiseks,
pole tuult.
Ei lenda sulg, ei paber,
ei sõnad suult.

Seisavad rohulibled,
seisavad tool ja laud.
On kurt ja tumm mu tuba,
kui haud.

Maastiku ümber
keset puid ja heina
keegi on ladunud
neli seina,

taeva alla lae
on ladunud.
Linnud põõsa alla
kadunud.

LUULE LÜKKAB AKNA LAHTI

Forellid ja kosk ja kärestik.
On kärestiku kaldal maja.
Maja ümber mühiseb mets.
Õuekoer haugub väraval.

Koerakoorma kaugusel üleaedne.
Ta tuleb mulle külla vahel
mööda trükitud ulukirada
siin paberil värsiväel.

Täna ta pärale jõuab
kolmanda salmi keskel.
Hingeldab. Rütmi hoiab.
Kulupea, nagu ma isegi.

Vestleme. Teeme tubakat.
Õngega püüame kala.
Luule lükkab akna lahti.
Naeratab. Meie ka.

Hea olla on riimivaba.
Nüüd sünkuda pilvel on aeg.
Sa välk ja pauk küll! See lugu
võiks olla ju ruumiline!

Mõeldakse välja riikegi.
Ründavad riigid planeetegi.
Kirjaread, aitab lamamisest
siin pinnalaotuse peall

Erni Krusten

ENDAKAHJUSTAJA

SARJAST «VARJUTUSLOOD»

Naer öeldakse olevat terviseks. See on igivana käibetõde, mida kinnitavad ka arstid. Aga naerul on terve trobikond satelliite, nagu näiteks: irvitus, itsitus, lõkerdus, turtsatus, muhelus, muie, mühatas. Ja pole sugugi kindel, missugune neist on tervisele kasulik, missugune kahjutu või koguni kahjulik.

Et lugejat naeru rentaabluse suhtes mitte kahevahele jätta, siis nimetagem mõned liigid, mis kõikidel aegadel oma tulutoovust on tõestanud. Need on pihku ja kindasse naermine. Samuti habemesse naermine — ka siis, kui habet ei ole. Ja lõpuks veel üks iidne, mitu aja-proovi läbiteinud ja suure kasuteguriga naer — sandi naer. Muidugi siis, kui on õige sant, kes naerab sedasama mis peremees.

Veel öeldakse naerust, et see olevat ainuomane inimesele. Et jumalad ei naera, see ei vaja liigset tõestamist. Kui inimene, kes peab end looduse krooniks, on täis kõrkust, siis ei saa talle millegagi tõestada, et ka loomad naeravad. Lapsed, kes võivad koeri oma kasvatajateks pidada, teavad seda kõige paremini. Mäletan lapsepõlvest tänuga nelja koera, kes mulle mänguseltsilisteks olid. Üks neist oli tõsimeelne, teised oskasid naerda. Inimene teadagi naerab rafineeritumalt. Näiteks ei ole ma näinud ühtegi peni, kes purelejatest mööda minnes naerataks. Või endale pihku itsitaks, kui näeb omataolist nüpeldatavat. Muide, ma ei ole kuulnud ka seda, et mõni loomult tõsine koer oleks naeruhimulisele kõrri karanud.

Olgu kuidas on, inimene on ikkagi inimene, ikkagi looduse kroon; ainult tema ja mitte keegi teine planeedi asukaist on endale naerust leivanumbri teinud.

Ühte toidab ja katab, teise viib võllasse. Näete siis, milline diapason!

Minu vanatädi, kui ta oli laps, teenis naeru eest armetu nahatäie. Hiljuti tähistades kadunukese 150. sünnipäeva, tuletasin taaskordselt seda lugu meelde. Vanatädi ütles, et armastab naeru ja et armastaks seda veelgi rohkem, kui naer ei oleks kuradist. Sest miks ta siis muidu just tõsistel silmapilkudel peale tuleb?

ERNI KRUSTEN

Alati siis, kui sa ei tohi!

Nagu kiusaja!

Minu vanatädi oli laps, kui ta seesuguse kuradist saadetud taltsutamatu naeru ohvriks langes. See oli temale nagu pattulangemine, nagu parandamatu õnnetus, mida ta kogu oma pika eluaja kestel ei suutnud unustada.

Mõnikord ta kahetses, aina kahetses, et mis asja tema sealt möldri juurest sel päeval küll otsima oli läinud. Kui kõik teadsid, üks siis oleks pidanud temagi teadma, et tuulevaiksetel pühapäevadel mölder perekondlikku jutlust ütleb. Risti pandud käed süles, istusid lapsed sängiservadel nagu tuipojad. Hullamisest ei saanud juttugi olla. Ja kui tema, mu vanatädi, oligi kord sinna sattunud, siis miks pidi ta oma silmadega just laua alla vahtima. Pannud käed ka kenasti risti ja vahtinud möldrile suhu. Või vaadanud ta lahkukammitud juukseid ja paksu jutluseraamatut ta ees. Aga kui saatus oligi määranud just teda nägema, kuidas kass vagamehe saapaninale kükitas — jutluse ajal! —, siis märganud ometi vait olla. Aga kus sellega, kohe turtsuma. Esmalt üksinda ja siis need tuipojad ka, kuni vihane perevanem viimaks püsti kargas ja . . .

Seda jutustust nahatäiest armastas mu vaene vanatädi sagedasti korrata. Lõpuks omandas see lugu õpetusesõnade tähenduse. Seda rohkem, et karistus naeru eest pidi patu palk olema. Ära naera! Kui oled tõsine, alati ja kõiges, siis pärid taevariigi. Ei usu, et ma just taevariiki pärida tahtsin, kuid tõsine ma olin. Ma ei julgenud naerda, manitsesin end tõsiseks. Hirm südames, kõnetasin täiskasvanuid, hirm südames, alustasin viimaks kooliteed. Hea maine, mis mulle juba esimestest päevadest peale osaks sai, saatis mind klassist klassi. Õnnistasin südames oma head vanatädi, kes mind õigele teele oli juhatanud. Aga siis see juhtuski.

Olime sel talvel vana ajalooa parajasti Babülooniaasse jõudnud. Rohkem kui Paabeli torn ja Semiramise rippaiad köitis mu meeli kuningas Nebukadnetsar. Too, kes inimeste juurest ära lükati, kes elas metsalistega välja peal ja kellele nõnda kui härjale rohtu süüa anti. Noh, ja miks ei pidanud see kaasa kiskuma: ikkagi esimene kroonitud pea, kelle loomastumist ajalugu ei salanud.

Järgmiseks ajalootunniks valmistusin hoolikamalt kui kunagi varem. Loodan, et lugeja ei imesta, kui ütlen, et tegin seda naudinguga. Õpikus oli ära toodud ka palve, millega kuningas sai maha siis, kui talle karvade asemele olid kasvanud kotkasuled ja küünte asemele linnuküünised.

Ma hoidusin juurdlemast, miks kuningas just niisuguse koletisena

palvetama hakkas. Aga palve õppisin ilusasti pähe. Ja mitte niisama lihtsalt, laua taga istudes, vaid peegli ees, nagu kunagi edev poiss, kes oma õpetajanna vastu salaarmastust hellitab.

Ajalooõpetajaks oli preili Matvejeva, noor venelanna, kelle iseloomustamiseks võib öelda, et ta oli silmatorkavalt kogukas, kuidagi eriliselt terve ja sümpaatsem kui ilus.

Tarmukalt nagu alati marssis ta klassi, läks kateedri juurde ja kutsus mind esimesena vastama. Väike Vahtrapuu, mu pinginaaber, vaatas mind osavõtlikult, teadmata, kuidas mina oma sisemuses juubeldasin. Kui seisin näoga klassi poole, oli mul tunne, et vaatan jälle peeglisse. Kui hea, et kodus seda harjutanud olin!

«Siis tõstsin mina oma silmad üles taeva poole.»

Kuningas Nebukadnetsari palvet lugedes tegin minagi seda. Kogu klass kuulab mind nagu ööbikut. Preili Matvejeva oli varsti aplausiküps. Noh, asi teadagi niikaugele ei läinud. Mind ülistati ja seati eeskujuks. Mitte ainult mu teadmisi, vaid ka artistlikku etlemisoskust, millega ma varem kord juba olin oma kodakondseid jahmatama pannud. Peaaegu hällilapsena, nagu heatahtlik lugeja vahest ehk mäletab.

Aga — imelik küll! — niipea kui tundsin end olevat pjedestaalile tõstetud, haaras mu sisetunnet ängistus. Klass-peegel mu silme ees valgus laiali ja tõmbus häguseks, välja arvatud ainult parempoolne nurk viimase pingiga, kus istusid priimused. Neid, kahte poissi, nägin nüüd otsekui suurendusklaasi läbi. Üks neist oli Tallinna vürtspoodniku poeg Edgar Kant. Tema võistlejast ja pinginaabrist mäletan ainult perekonnanime: Nael. Kes ta vanemad olid, ei tea. Kelleks ta sai, pole hiljem kunagi kuulnud. Mis teha, saatus ei ole kõikide vastu ühtviisi helde. Tookord koolipingis paistsid nad silma võrdse püüdlikkusega. Kaelad pikaks venitatud, käed alailma püsti, kogu hoiakus valmisolek jalule karata, möödusid nende tunnid.

Vaata, ütlesin tookord endale, varsti oled sinagi samasugune — nagu hea apetiidiga põrsas, keda peremees või perenaine seljast sügab. Sul ei ole aega, sa ei vaja sõpru; sa ohverdada kõik selleks, et olla raportiks valmis. Ja lõppkokkuvõttes kasvavad ka sulle karvade asemele kotkasuled ja küünate asemele linnuküünised. Mõistagi oli mul nendeks rasketeks siseheitlusteks aega ainult mõned üürikesed hetked. Nüüd nendes kaugettesse aegadesse tagasi vaadates imetlen oma välkkiiret ja ainuõiget otsust. Jajah, sellega tullakse toime üksnes nooruses. Ma ajasin põidlad sarvedena püsti, asetasin nükid värvlitele ja kehitasin härra Kalkuni, oma saksa keele õpetaja kombel pükse. Siinkohal pean kohe tähendama, et mõlemaid, nii klassi naerupahvakut kui ka preili Matvejeva vihast karjatust põhjustas minu teguviisi täielik vääritimõist-

mine: mul polnud vähimatki kavatsust oma lemmikõpetajat karikeerida. Ei, oh ei — tuhat korda ei. Haarasin ta harjumusest kinni nagu päästevööst. Läksingi kerge südamega oma kohale tagasi. Tundsin end hästi pinginaabri kõrval, kes oli tagasihoidlik, vaikne, kahvatu ja kõhn poiss. Üks neist, keda ei kuulda ega nähta. Et ta klassis olemas on, seda märgati ainult siis, kui ta Ragoškini, teivaspika joonistamisõpetaja, välja vihastas. Sedagi tegi ta kaasõpilastele märkamatuult, vaikselt, võiks isegi öelda, kuidagi saladuslikult. Teda nähti alles siis, kui kitsehabemega kunstnik teda kõrvust sikutas, ise sisistades: «Эх ты ядовитый!»

Hiljem, pärast seda mälestusväärset ajalootundi esinesin sagedasti endakahjustaja rollis.

Endakahjustamine oli omane ka isale. Kui ta vappekülma kasukate alla puged, pidas ta kõige targemaks lõõpida ja nalja visata. Tõbi, millele näkku naerdi, võis küll kartma lüüa, aga mehest, kes nõnda toimis, võidi mõelda kõike muud, ainult mitte seda, et ta on arukas.

Arusaamatusi juhtus tal ka sõpradega. Kui tal neid üldse oli? Sajandi alguses oldi praegusest vähem peen. Saanud turul oma kraamikoormast lahti, ei olnud mu isal võimalust õllesaale külastada. Temal tuli läbi ajada lihtlabaste kõrtsidega. Tallinna ja Muraste vahet oli ümmarguselt kakskümmend versta. Ja sel vahemaal vähemalt kolm kõrtsi. Nojah, need olid kohad, kus oli ühtviisi kerge sõpru nii leida kui ka kaotada. Arvan, et sel põhjusel jutud naeru kasulikkusest mu taadi naerma ajasidki.

Aganüüd tahaksin jutustada jälle oma kogemustest.

Olen küll maalaps, ent saatus tahtis, et mul koormategemisega vähematki pistmist ei olnud. Kõrge kivimüür, mis ümbritses rohtaeda, lahutas mind põllust ja tema töödest. Kauneil lõikuspäevil nägin kõrgeid viljakoormaid müüri tagant aeglaselt mööda õõtsumas. Rohtaias kasvavate puude oksad haarasid koormast viljapäid, et neid hallil hilissügisel ja talvelgi lindudele sööta.

Koormad, mida mina oma isal aitasin teha, olid teist laadi. Me tegime neid harilikult kasvumaja ees sirelipõõsaste sõõris, ümberringi korvid, roguskid ja veetoobrid, igapäev oma lõhn, vastavalt sellele, millist aedvilja neis oli pestud. Aedniku juurviljakoormad ei vajanud ei köit ega koormapuud.

Mu isa oli hoolas aednik, kuid halb lastekasvataja. Mitte sellepärast, et ta seda poleks osanud, kui oleks tahtnud. Arvan, et tal ei jätkunud aega oma jõmpsikate jaoks. Väga võimalik, et see osav porganditreial, kelleks teda kutsuti, oma esimesi püüdiski õpetada, kuid jõudis varsti äratundmisele, kui tänamatu see on, võrreldes kõige muuga, mida ta

kasvatas, nii kevadel kui suvel, nii sügisel kui talvel, nii avamaal kui kasvumajas.

Muidugi olid need tema hoolealused tänulikumad kui meie. Mäletan, kuidas me naersime, kui ta mõne meie tembu puhul ütles: «Katske te, katske, küll elu teid õpetab.»

Kui ta nägi meid endal üle pea kasvavat, oli see ta ainus pedagoogiline võte, millest ta kinni haaras ja kasu lootis. See oli mugav meetod. Usun ja olen end alati lohutanud mõttega, et poiste kasvatamine ei häirinud ta pärisrõõmusid rohtaias ja triiphoones. Oled oma lihaseid lapsi hoiatanud ja sellega juba ennastki lohutanud. Nii — ühel hoobil. Mõlemaid on tarvis. Ja siis on süda jälle rahul, võid piibu läita ja tagasi minna oma rooside ja melonite, oma kurkide, viinamarjade ja artišokkide juurde...

Elul, sellel suurel koolmeistril, olid teadagi ka meie jaoks oma vitsad soolas. Aga kes võib tõendada, et nendegi vitste puhul pole naerdud? Tõepoolest, ilma naljata, elu on mulle mõndagi õpetanud, tarvilikku ja mittetarvilikku, kasulikku ja mittekasulikku. Ainult suurte koormate tegemist pole ma temalt õppinud. Selles asjas on olnud minu küündimatus suurem kui koolmeistri püüdlikkus.

Ei ole mina veel unustanud ega saagi unustama ühte valusat õppetundi. Aega teenides käisin mitmest väeliigist läbi. Kui ma lasketiirul oma «täpsusega» kõiki olin üllatanud, hakati mind teesklejaks pidama. Visiit silmaarsti juurde vabastas mind riviteenistusest. Tööroodu, kuhu mind siis saadeti, jäin üksnes seniks, kuni veltveebel mulle hobused vankri ette rakendas. Et vanal üleajateenijal ei olnud ainult pikad vuntsid, vaid ka pikk meel, siis kulus oma paar nädalat, enne kui mees end välja vihastas. Ja selle aja sees see juhtuski: ühel päeval venisin kroonu kännukoormaga läbi linna. Miks ei võinud sõjaväe saun, kuhu ma neid harkjalgseid sarvikuid vedasin, kusagil küttelao läheduses olla? Või vastupidi. Ja miks ei tegelnud mu isa põhu- ja heinaveoga? Miks pidi ta jandama sparglitega ja muu sellesarnase abstraktse prahiga?

Nüüd ma enam ei imesta, et mu koorem just kõige rahvarikkamal tänaval koost lagunes. Katastroof oli äkiline ja täielik. Ma ei jõudnud veel midagi ette võtta, ei tarka ega rumalat, kui juba oligi ta seal — elu, see töötatud koolipapa oma saadiku näol. Raske ja vahest ehk lubamatugi on rääkida mingist sugulusest inimese ja tõrvaskänu vahel, aga ometi oli midagi okslikku ka tolles tundmatus sepas või katlakütjas, kes mulle palumatult appi ruttas.

Sa armas aeg: küll olid aga käed, kandilised ja suured. Need polnud

tal puhtamad ega mustemad kui silmnägu, mõlemaid kattis paks tahmakord.

Püüdsin teda aidata, kuigi see minu saamatuse juures vastupidiseid tulemusi andis. Ja kui siis kännud minu abist hoolimata peale olid laotud ja mu heategija viimaks kõie haaras, et koormat kinnitada, heitis ta mulle tungiva kõrvalpilgu, ise urisedes:

«Pane tähele ja õpi!»

Kerge ütelda!

Ma vaatasin ta nägu. Nagu mehes üldse, nii oli ka seal minu jaoks midagi esmakordset. Kõit pingutades ajas ta keele kord ülahuule alla, kord selle peale. Ta silmavalged välkusid nagu sepal, ta keel oli punane nagu tuleleek. Nägin seda vahetevahel mõlemas suunurgas käivat. Ta kulmud tõusid ja vajusid, ta sulges silmi ja ajas neid pärani; ta muigutas suud. Siis korraga oli tal keel põigiti hammaste vahel, nagu kukkuv kellakägu. Mainimata ei saa jätta ka näolihaseid, mis vahetpidamata mängisid; alahuult, mis võis rulliks tõmbuda, lõuga, mis end vahel otsekuu rusikas energiliselt ette tõukas. Haruldane lõust, kingi või näitlejale.

Töö lõpuks oli ta oma ninaaluse ja mõlemad suunurgad keelega puhtaks küürinud. Kui ma oma tundmatut heategijat tänasin, vaatas ta mulle veel kord tungivalt otsa, lausudes:

«Noh, nüüd peaks see asi sullegi selge olema.»

Selge! Ehk oleks olnudki, kui ma kogu aeg ta nägu poleks silmitsenud.

Nüüd on mul seljataga juba võrdlemisi pikk elutee. Ja ma olen korduvalt võinud imeks panna visadust, mida elu kõikidel ajajärkudel koolmeistrina on ilmutanud.

Tõsist suhtumist ellu ja kirjandusse õppisin ka August Allelt. Siis, kui ta «Loomingut» toimetas. Olin saatnud talle jutukese kingsepast, kes fašistliku okupatsiooni ajal läks *Gebietskommisariat*'i mune alkoholi vastu vahetama. Mees läks ja kadus. Purjus sõbrad, samasugused pigilinnud nagu ta ise, ei saanud teda enam iialgi näha.

Käsikirja tagasiandmist illustreeris toimetaja omapoolse looga, mis pidi pedagoogiliselt mõjuma. Ma ei ole kitsi ja võin selle loo siinkohal edasi jutustada. Juhtunud oli see lugu muidugi kodanlikul ajal, endastmõistetavalt Pühajärvel ja teadagi Karl August Hindreyga. Ta jättis ütlemata, mis nad sel päeval hobuse ja vankriga tegid. Aga kui ta ohjharu looma saba alt ära võtnud, olevat hobune, helde nagu Pegasus, oma auravad pabulad talle pihku pillanud.

Seda netti lugu jutustades jättis «Lilla elevandi» autor endast sellise mulje, et ta on üks neist, kes kunagi ei ole naernud ega oskagi naerda.

Niisiis, naer öeldakse olevat terviseks. Samuti nagu aevastused. Kuidas aevastusi soovi korral välja kutsuda, seda õpetab Büchner ühes oma näidendis. Minu teada peaks see kasulik retsept leiduma «Woyzeckis». Õnneks saab ka tehisnaeru tekitada. Selleks pole vaja muud kui sõrmedega — ükskõik millistega — suunurki ülespoole lükata. Tõsised inimesed, kes tunnevad end haiglastena, võiksid proovida. Naer, mis teid seejärel reipaks ja terveks raputab, mõjub teadupärast diafragma kaudu.

1975

TURISMIBALLAAD

Oli Rommi kui seltsimees, sõber ja vend —
traktorist, tore poiss iseendast.
Keskmist kasvu ja lihtne kui fotostend —
esmakordselt üldse lennukis lendas.

Läänes käinu jutust ta aru sai nii:
sõit sinna on sama mis sõtta:
ideeline relv, suveniirid + viin,
peotäis muldagi kaasa vist võtta?!

Nagu matusteks ülikond oli tal must.
Lennul ustavalt rihmades istus.
Ainult ohkas, ja kui ta ei ohanud just,
lipsu lõua all lõdvemaks kiskus.

Kuid Pariisis... tal vajusid valla ka käed!
(Suust rääkida — see oleks liiast.)
Poisi põlvist lõi nõtkuma vikerdav Lääs —
«Boože moi» vaid ja «Mamma mia!»

Mis sest, et ei tea ega tunne keelt —
linn lööb öös kui forelliparv lupsu!
«La Pigalle!» «Moulin Rouge!» «Lidó!» «Élysée»!
Luksus särab ja lõhnab, et luksu!

Elu kohab kui kosk! Ainult viska õng!
Veni-vidi-ja-viitsi, ja kombes!
Jõua's mõelda, mis asi on tõeline õnn —
tormad, unustanud kõik kombed!

Vanem seltsimees rääkis: «Asja teine külg...
rääms... viletsus... prügikastid...»

Kuid Rommi, äsjaostetud jopp juba üll,
kael sõlmes, vitriine vaid passis.

Kes mismoodi aru saab välismaast,
see küllap on vajalik mure.
Reisi lõpul matkaveteran kordas taas:
«Lääs on kapitalism — ta sureb!»

Nagu hauale lille, koni sõrmedest siis
Rommi paigaldas prügikasti,
ja ütles: «Jah, sureb. Kuid sureb ju nii,
kurat võtaks, kui ilusasti!»

Grupikaaslane, doktor, jäi kuulama seal,
falle dialoog oli sürpriisitu.
Ta ütles: «Selle kohta on rahva seas
ammu väljendus «õitsev tiisikus».»

VÄRSID, MIS ON KIRJUTATUD EDVARD MUNCHI MUUSEUMIS OSLOS

Millegipärast

ma Oslos

olla tahaksin talvel,
siis kui hämaras tuisus
paistaks vaid mõningad majad,
mustendaks aknad,
kus taga usuksin sooja,
aga ma sisse ei lähleks,
vaid tuisku hulkuma jääks.

Usuks, et akende taga seal
elu on lihtne ja sünge,
leinariideis ja alasti,
õrn ja hull nagu Munchil —
päikese püüdmine
leinaküünalde leegis,
naisuselämbe ja sööstuv,
tumma karjena tumm.

ARVI SIIG

Kui selle ainsama mõtte
 ometi saaksin kord kätte!
Ahistus viirastust Jäämerelt
 silme ette manab.
Selged kesk tuisku
 on üksikud lootuse majad.
Ärid ja autod ja kaasaeg —
 haiglane luul.

Seleta inimest mulle,
 sina — mu enese iha!
Õnnistet olgu, kel
 mõistmatus pärandiks jätta.
Mis käsib elada,
 see kord käsib ka surra.
Tumma maaliga kõneleb
 noor sündinud tumm.

Ta oma tummuse tuisupööriseks karjub,
vaikib välja valud
 argise korteri toolil.
Kuulatan verd
 ja lumeks näen koondumas aega.
Oslos õitsevad õunapuud.
 Vihmane pühapäev.
 Munch.

POEEDID

Diktatuuri poolt mõrvatud tšiili poeedi ja
holalaulja Victor Jara mälestuseks.

Suured poeedid on surnud noorelt:
Petõfi, Lermontov, Byron, Jessenin...
Kes on hukkund, kes tapetud toorelt,
kes endal ise on avanud veenid...

See pole kerge — poeet maailmas.
Tohutult raskem — maailm poeedis.

Maailm, mis armub, sülitab, praalib,
rahu eest võitleb ja üksindust seedib.

Lõhki kui tuuleklaas kaheks ja kümneks
nälgib, varastab, otsib tõe,
kirjutab kaebusi, palveid, hümne,
sööb oma sõnu, on nuhk ja sõber.

Murrab pead kurat teab mille kallal,
uimastab ennast ja toodab, toodab,
põletab lapsi, teeb voodis alla,
lendab Kuule ja loodab, loodab...

Kõik see on meis nagu veoauto kastis
purunend kummile vajunud koorem.
Veame välja! Kuid süda on raske:
suured poeedid on surnud noorelt.

Grigori Skulski

KUIDAS OLEKSID ELANUD SINA?

Mu sõjaaegne komissar, sõjajärgsete aastate peamine nõuandja ja sõber Aleksei Petrovitš Bogdanov, oli tapetud.

Ta oli kevadeks ja suveks Moskvast Eestisse sõitnud. Asfaltteedest, turistidest ja suvitajatest eemal seisvas väikeses kalurikülas oli tal väike puumaja, mille kaks akent vaatasid rändrahned tihedalt täiskülvatud merele.

Aleksei Petrovitš oli tapetud öösel lähilasuga otse südamesse üheainsa padruniga laetud vanast «TT»-püstolist.

Mulle öeldi, et arstlik ekspertiis ja uurija kalduvad pidama seda enesetapuks, kuid mina olin veendunud, et enesetapp on välistatud.

Aleksei Petrovitš maeti vanade kaptenite ja salakaubavedajate kalmistule. Aastat kolm tagasi oli ta siin juhuslikult öelnud, et eelistaks ka ise metsavaikust krematooriumi põrgutulele. Nüüd me lugesime tema sõnu viimse soovi väljenduseks.

Kalmistu väravas oli väike, lagunenud ja ammust ajast tabalukuga suletud kabel, puud ümberringi haljendasid õrnalt ja vastpukkenult. Kõrvuti seisid kuueteistkümnendast ja kahekümnendast sajandist pärinevate kirjadega hauaplaadid. Saaremaa marmorist tahatud päikesekellal näitas vari matuse aega — kell kuus pärast lõunat.

Aleksei Petrovitš oli olnud erupolkovnik. Juba ligi kümme aastat oli ta kandnud erariideid, kuid viimseks teekonnaks oli talle selga tõmmatud roheliste rindepagunite ja raskeid ning kergeid haavataasaamisi tähistavate kollaste ja punaste lintidega sõjaväepluus. Ta ilme oli selge ja range, nagu peaaegu läbipaistev nagu kristall.

Komissari rohkeid medaleid ja ordeneid kanti padjakestel, kirstu taga aga sammusin mina koos tema naise Jelena Ignatjevnaaga. Nagu surnul, oli temalgi seljas pleekinud sõjaväepluus — reliikvia, mida ehtisid haavataasaamise tunnused ja autasud. Ta astus raskel sammul, nagu oleks uuesti rivvi asunud. Ilmselt aitas sõjaväeline kombetalitus tal mehiselt muret taluda. Ja ilmselt selle pärast oli ta Moskvast kohale lennates kaasa võtnud kohvritäie rindelt pärinevaid reliikviaid, mina aga olin tema tungival soovil pöördunud pealinna asuva väeosa juhtkonna poole palvega osutada komissarile viimset au.

Sealt saadeti väike isetegevusorkester lühikest kasvu vurruka vanema juhtimisel ja poolrühm uute automaatidega relvastatud roosapõskseid sõdureid.

Need külaelanikud, kes parajasti merel polnud, võrke ei parandanud, ise ei sünnitanud või surnud, kogunesid samuti kalmistule, kuigi

GRIGORI SKULSKI

Aleksei Petrovitš polnud tõenäoliselt ühelegi neist teinud head ega kurja. Teda oli tuntud üksnes kui piima, marineeritud silmude ja suit-suangerja ostjat. Ma mõtlesin, et nii nagu linnas käiakse kurbadel etendustel, tullakse siin matustele meelt lahutama.

... Pidasin kõne, nagu see ette nähtud. Vanem liigutas pikki budjonnõi-vuntse ja vehkis taktikepiga. Väike orkester mängis seda, mida vaja. Poolrühm tulistas uutest automaatidest kogupaugu puhtasse maitaevasse. Kirst lasti hauda. Jelena Ignatjevna karjatas lühidalt, siis aga jäi vait ja kivistus, nagu oleks ta karje alla neelanud.

Talutasin ta kalmistult koju ettevaatlikult, nagu talutatakse pime-daid, tabalukuga kabelist mööda, siniste postkastidega kollasest side-jaoskonnast mööda, mööda roosakasvalgeist õunapuudest, piki vabedel kuivavaid värsket kalast lehkavaid halle võrke...

Jõudsime koju, tuppa, kus Aleksei Petrovitš oli tapetud — teisi tube majas polnudki.

Siin polnud kellelegi peiesid korraldada, kellelegi kutjaad keeta. Läksin kööki, avasin külmutuskapi, võtsin sealt pudeli «Virus valget», mille olin hommikul toonud Tallinnast, kus elasin koos suure perekonnaga, hõivatuna oma tuhandeist kõige tähtsamaist ja edasilükkamatuist tegemistest. Võtsin külmutuskapist ka võid, vorsti ja juustu, mida Aleksei Petrovitš ise kolme-nelja päeva eest oli ostnud.

Jelena Ignatjevna istus sirgelt kõrge, sihilikult rohmakalt ja lihtsalt kokkuklopsitud laua ääres (kogu mööbel majas oli Aleksei Petrovitši enda tehtud) ja vaatas tühjal, klaasisel pilgul avatud aknasse. Sundisin teda rohuks ära jooma rindenormi, sada grammi — poole kandilist teeklaasi. Klaasi tühjaks joonud, hakkas ta hääletult nutma, pööramata silmi merelt ja pühkimata pisaraid.

Kerge tuuleke pillutas, püüdis kinni ja pillutas taas kardinat, mille taga visa säbarlainetus peksles vastu kive.

Siis aga koputati vaevukuuldavalt vastu lukustamata ust ja seda kriiksitades sisenes suurt kasvu, pikajuukseline nahkjopes noormees. Ta esitles end:

«Uuriija Arvo Mets.»

Ta vabandas, et häirib meie leina, ja lisis, et peab siiski paluma, et Jelena Ignatjevna vestleks temaga, loomulikult mitte tingimata praegu, vaid mis tahes meile sobival ajal.

Jelena Ignatjevna ei pöördunud kohe uuriija poole. Mees kõneles tema kuklale ja ma polnud isegi kindel, et naine teda kuuleb.

«Mis tahes sulle sobival ajal,» kordasin uuriija sõnu.

Jelena Ignatjevna tõmbas sõjaväepluusi taskust räti, kuivatas hoolikalt silmad ja pöördus näoga meie poole. Ta ei paistnud veel vana, pigem näis eatuna nagu keskaegsete ikoonide raevukalt mustasilmnene jumalaema.

«Istu ja küsi!» lausus ta otsekui käskides. «Võib juhtuda, et mind homme enam siin ei ole.»

Uuriija istus. Võttis sigaretid välja, suitsetada siiski ei söandanud, pistis paki uuesti taskusse.

«Suitseta pealegi ja rüüpa lahkunu mälestuseks,» pakkus Jelena Ignatjevna.

Uuriija pani suitsu ette, viina aga ei võtnud. Ta muutus äkki karmiks ja rangelt toimekaks.

«Seltsimees Bogdanova, mis võis teie arvates olla enesetapu põhjuseks?»

«Kas sa arvad, et see oli enesetapp?» küsis Jelena Ignatjevna vastu.

«Enesetapp on võimatu!» sekkusin otsustavalt.

«Kui toimunu näib võimatusena, siis...»

«Siis?»

Uuriija kehitas õlgu.

«Siis oleme lihtsalt halvasti informeeritud või hindame seda, mida teame, valesti.»

«Pole olnud ega ole maailmas olemaski selliseid põhjusi, mille pärast Aleksei Petrovitš oleks võinud endale kuuli südamesse lasta,» sõnasin jonnakalt.

«Seltsimees uuriija, ärge kiirustage toimiku lõpetamisega.»

«Ma ei kiirusta, seltsimees Sokolski (ta tundis mind kui ajakirjanikku), kuid püüdke teiegi vaadelda kõike toimunut eelarvamusteta. Siin see on,» jätkas ta, «inimene on tapetud öösel ja isiklikust nimeilisest püstolist, mis oli laetud ainult ühe padruniga.»

«Selle püstoli koos selle padruniga kinkis Alekseile diviisikomandör Dežnjov...» lausus Jelena Ignatjevna.

«Ja siiski tapeti ta isikliku, nimelise püstoliga,» kordas uuriija külmalt ja võttis jopetaskust märkmiku. Siis hakkas ta puhtale lehele joonistama mingit märkidest ja joontest koosnevat skeemi.

Jelena Ignatjevna vaatas uuesti aknast välja. Tuul oli pöördunud ja kardini peksles viiliti vastu raami nagu valge kajaka tiib.

«Kuulge, Mets,» sõnasin, «ärge joonistage meile skeeme ega avage meile oma kööki.» Neetud stenokardia pitsitas mu südant. Oleksin tahtnud pista nitroglütseriini tableti keele alla. Rüüpasin viina ja lisa-ärritatult: «Me ei kavatse detektiivideks hakata.»

«Hea küll,» nõustus uuriija Mets rahumeelselt, «siis uskuge minu sõnu, et surnukeha lamas diivanil, aga püstol põrandal nii, nagu enesetapu korral. Püstolipäral olid üksnes omaniku sõrmejäljed. Piimaine nägi tapetut aknast: peab arvama, et enne kiirabi ja meid ei astunud keegi siia sisse. Söötke need andmed mis tahes eelarvamusteta raali ja te saate vastuseks: enesetapp.»

«Raali?... Peast segaseks läinud oma raalidega,» ohkas Jelena Ignatjevna.

«Sülitage raali peale, Mets,» ütlesin mina, «sellele jätkub teaduslik-tehnilise revolutsiooni ajastul muudki tegemist. Lähtuge sellest, et niisugune inimene nagu Aleksei Petrovitš ei võinud ennast tappa.»

Uuriija jäi mõttesse. Ta oli noor ja seetõttu isiklikust ratsionalismist hoolimata võimeline oletama ebatõepäraselt, või oli ta nii hästi kasvatatud, et ei hakanud erilise tarvidusega vaidlema.

«Hea küll, ma püüan asuda teie seisukohale,» ütles ta. «Koostage mulle kõigi tema vaenlaste nimekiri ja ma luban, et kontrollin kõiki teie versioone lõpuni.»

«Kõik lurjused on tema vaenlased,» sõnas Jelena Ignatjevna.

«Ma räägin isiklikest vaenlastest, neist, kes teatud põhjustel võisid tema surma soovida või sellest huvitatud olla.» Uuriija Mets tõusis.

«Ainult mõelge sellelegi, et Majakovski ja Hemingway enesetapp näis samuti võimatu... Ma nimetasin neid nimesid nende üldtuntuse pärast, ent vähe pole teisi...» Ta kummardas ja väljus.

Saabuv öö oli sellest hoolimata, et teda nimetati valgeks, hall, niiske ja külm. Jelena Ignatjevna pani aknad kõvasti kinni, vajutas põlema tule, pimestavalt ereda kuplita pirni laes, ja otsekohe oli tuba välisilmast ära lõigatud. Ta tundus mulle justkui kinnikorgitud pudel, mis koos teatega on heidetud merre. Ja üsna akna taga vastu raudkivirahne pekslevate lainete müha moondus mürinaks, mis kandus siia teistest, ammu möödunud aegadest.

Jelena Ignatjevna tõmbas oma kulunud nahkkohvri laua alt välja ja puistas selle sisu lauale. Kaaned, mille vahel olid ajaleheväljalõiked, läksid lahti, kahinal valgusid lauda mööda laiali sõja-aastate koltunud fotod ja kirjad, mis kandsid väliposti numbrit, ning hilisemad fotod ja kirjad endiste polgukaaslaste aadressidega Moskva lähimest kuni Kaug-Idani.

«Ma kiirustasin,» sõnas Jelena Ignatjevna, «võtsin, mis käe alla satust...»

«See oli tema elu!» laususin fotosid ja kirju masinlikult sorides.

«See oli lõpuni tema elu,» nõustus Jelena Ignatjevna, «ja minu oma samuti.»

Mul oli raske talle otsa vaadata. Ma pöörasin pilgu seinale, millele tema askeetliku profiili vari oli otsekui trükitud.

Kui me temaga tutvusime (Millal? Jumal hoidku, juba 1941. aasta novembris), polnud Lenotška Panasjukis askeetlikkuse raasugi. Ta oli romantiline ja hulljulge vabrikutüdruk, kes põgenes Dnepropetrovskist Uuralitesse evakueeruvast ešelonist, jättes maha oma tehase ja vanemad, et sõdida sama tublilt kui mehed, nagu oli nendega võrdselt ka tööd teinud.

Otsisin piltide segadikust Leena ammuse foto — uljalt kõrva peale tõmmatud pilotka, vallatult sädelevad silmad ja nagu igaveseks säilitatud naeratus.

1941.—1942. aasta talvel aga, nagu kinnitavad täpsed lahingurapordid, oli ta kandnud lahinguväljalt ära kakskümmend seitse haavatud sõdurit ja komandöri. Kakskümmend seitse korda oli ta suurtüki- ja miinipildujatule all, kuulipildujate ja automaatide laskeulatuses tirinud endale selga raskeid, vettinud, maa niiskusest ja verest märgades sinelites mehi, kiskunud oma käed nahatuks mullusel kõrrepõllul, roomanud haavatutega märsulehtritesse ja ukerdanud sealt vaevaliselt välja, tirinud neid väsimusest lõõtsutades ja huultega ahnelt nõest musta lund ahmides... Millised silmad tal siis olid? Ei tea.

Kuid üldiselt teadsin ma temast palju. Me olime sõbrad. Ja raskeil rindeöödel, kui ei teadnud, kas näeme veel koitu, oli ta minu vastu avameelne, nähtavasti avameelsem, kui rahupäevil ollakse.

Leena polnud veel kedagi armastanud ja ilmselt ei aimanudki, et aeg armastada oli kätte jõudnud. Kord aga oli tal harv õnn veeta rahulik öö soojas ja kindlas pataljonikomandöri blindaažis, nii imepäraselt soojas ja kindlas, et ta oli sõjaärevusest nagu ära lõigatud. Mürsukestast lamp, kange piiritus alumiiniumpudelis ja kollane pekk

GRIGORI SKULSKI

ajalehetükil näisid talle peaaegu rahuaegse külluse tõeliste märkidena. Ja kurbade sinisilmadega, tema toonase arusaama kohaselt eakas, peaaegu neljakümne aastane pataljonikomandör jutustas tüdrukule, kuidas ta kuskil piiril Bresti lähedal tulekahjust haaratud majas kaotas oma perekonna. Leenal oli pisarateni kahju pataljonikomandörist ja kahju iseendast. Oleks tahtnud tunda õnne ja hellust...

Vahest oleks ta võinud seda kurvasilmset pataljonikomandöri armastada ja temaga sobida kogu elu. Kuid hommikul, veel enne keskpäeva, tuli vaenlane rünnakule ja pataljonikomandöri niitis maha kuulipildujavalang. Tal ei õnnestunud oma esimest meest isegi matta, sest parajasti taganesime surnuid endaga kaasa viimata.

Pärast tuli keegi teine, keda ta haletses ja kellele kinkis naisehelust ning kellelt ise võttis hellitusi vastu. Too on maetud Donbassi vineertähekese alla. Pole välistatud, et ta oleks võinud ka sellele teisele olla truu naine pikkadeks aastateks.

Ma pole veendunud, et need naised, kes on kogu elu elanud õnnelikult ühe mehega, on paremad neist, kes karmidel aastatel on armastanud paljusid, armastanud kaalutlemata, mitte midagi arvestades, päästnud armastatu (armastatud!) oma soojusega külma meeleheite ja vaigistamatu valu eest. Kes söandaks küll nende pihta kivi heita?

Panin Leena foto tagasi. 1941. aastal polnud ta veel Alekseiga tuttav. Mina tundsin Alekseid lapsest peale, neist aegadest, mis mingil moel ei kajastunud ei ajaleheväljalõigetes, ei kirjades ega fotodes. Ma pidin kõike meenutama algusest. Milleks? Osalt selle pärast, et vastata uurija küsimusele, peamiselt aga sellepärast, et minu jaoks polnud tähtsat ja kallimat elu kui Aleksei oma.

Ammu-ammu, kui Aleksei Petrovitš, tollal muidugi Aljoška, oli neljateist-, mina aga kaheteistkümnene, elasime Kiievis ühe hoovi peal, õppisime samas koolis ja teenisime taskuraha ühe ja sama tööga: kleepisime päevalilleseemnete ja rõngassaiadega kaubitsejatele ajalehepaberist tuutusid. Nepiaeg ei olnud tollal veel läbi, seda kajastav kurb lauluke polnud unustusse jäänud.

Aljoša ema töötas masinakirjutajana kunstitöötajate ametiühingus, minu oma pesuõmblejana. Isa polnud kummalgi.

Aljoša isa, kuulus brigaadikomandör, langes kodusõjas, jättes pojale päranduseks kulunud nahkkuue. Minu oma oli arst, kes oli asutanud uue perekonna teises linnas, mis talle nähtavasti Kiievist rohkem meeldis. Temast oli majja jäänud teos «Koolera- ja katkupeidemia ajalugu».

Isatus lähendas meid teineteisele.

Aljoška oli, nagu tollal öeldi, poiss nagu raudnael. Ta tegi kangil «päikest», ujus edasi-tagasi üle Dnepri ja käis kätel läbi saja meetri pikkuse tee. Ma püüdsin teda ahvida nii hästi kui suutsin, kuid olin kahjuks alles väike, tüse ja kandsin solvavat hüüdnime Kakuke.

Õhtuti magama jäädes unistasin sellest, kuidas ära teenida Aljoša heakskiitu. Mu peas tekkisid igasugused pildid, kuidas päästan Aljoša, kes on haavatuna lahinguväljal, uppumas ookeanisügavusse, ümbritsetud halastamatust, helkivate pussidega lurjuste jõugust. Loomulikult

polnud ma oma unistustes «kakuke», vaid vägilane, midagi kuulsa maadleja Poddubnõi taolist.

Sel suvel, mille mälestus mind praegu piinama hakkas, lõpetas Aljoška seitsmeklassilise kooli ja pidi otsustama, mida edasi teha: kas astuda vabriku-tehasekooli ning minna sealt tehasesse ja hiljem töölisfakulteeti või siirduda kutsekooli. Üheksa- ja kümneklassilisi koole Ukrainas tollal veel polnud.

Juulis sõitsime koos Aljoškaga iga päev Tšertoroisse, kui ma ei eksi, siis kilomeetrit viisteist Kiievist Dnepri ülemjooksu poole. Sõitsime välja esimese pooltühja reisi-mootorpaadiga kell kuus hommikul. Soojendasime end kahekesi Aljoška isa laia nahkkuue all, mis minu meelest lõhnas püssirohusuitsust ja budjonnoilaste rünnakute tuulest. Neil tundidel oli Dnepr tavaliselt sile, nagu triigitud, ilma ühegi kurruta, ja üksnes meie püstja ninaga ning päras rippuva raske ja meeletlikult popsutava mootoriga paat lõikas põrinal sinist kangast. Meie kaasreisijateks olid üksikud vanad kalamehed, kes hoidsid põlvede vahel bambusest õngeritvu, supelrandade rasvunud, kestendavate ninadega puhvetipidajad plekke täis kitleis ja eelmisest hommikust ringi tõmmanud punapõsised piimaneised tühjade tsingitud nõudega.

Maabunud Tšertoroi-poolsel kaldal, läksime sisemaale risti läbi tiheda madala pajuvõsa, üle kiviräha, kollase liivalagendiku ja soise niidu, millel kasvas kõrge lõikhein, ning lõpuks läbi päikesetolmuna hõreda kasesalu. Ja siis ilmus nähtavale meie järv.

Järv oli suur, puhas ja sügav, kummaliselt käänuliste kallastega, mis moodustasid hulgaliselt liivaseid abajaid. Ühes neist abajaist seisis vaia külge kinnitatuna meie paat. See oli vana, oma aja äraelanud, rohkete pragudega ja pehkinud lamedapõhjaline küna. Ilmselt oli see juba enne meie sündimist siia kandunud mõne Dnepri üleujutuse ajal.

Me ei pidanud oma järve ookeaniks ega lootsikut piraatide prikiks, ei mänginud abordeerimist ega kaunitaride röövimist, kuigi see oleks mulle meeldinud. Aljoškat rahuldab küna ilma romantikatagi oivaliselt ja kui Aljoška rahul oli, pidin rahul olema minagi. Üks meist sõudis kunagise istmelauaga, teine ammutas aeglaselt sisseimbuvat vett roostes kastruliga. Me jõudsime vaevaliselt järve keskele, sukeldusime põhja ja ujusime. Me oskasime hoogsat krooli, jõudu säästvat konna ja tundsime vetelpääste võtteid, mida võis vaja minna luurel, kui tuleb sõda pursuidega.

Me lebasime ja mõtlesime kumbki oma asjust, sellistest, mida ei tunnistata isegi sõbrale. Mida süütumad need asjad on, seda raskem on neid välja öelda, näiteks siis, kui see on arglik ja õrn tunne su klassiõe vastu.

Meie järve kaldad olid alati tühjad. Me ei kahtlustanudki, et üle selle viis lühim tee külla, mis kandis veidrat nime Vötrebenki.

Hiljem sain teada, et nimi tuleneb kaudselt vene sõnast «otruba», mis tähistas kahe, 1905. ja 1917. a. revolutsiooni vahel Stolõpini reformi alusel külakogukonna ühismaadest eraldatud maid, mis olid antud kulakutele...

Ühel pilvitul hommikul, kui olime Aljoškaga vaevalt saanud rõivad seljast ja riputanud need pajupõõsastele, ilmusid kasesalust pikk ja peenike, kaevukoogu kombel kõikuv, paigatud kodulinasest särgis noo-

ruk ja lai, jässakas, ränitugev svitkas mees. Näis, et mõlemad olid kõvasti purjus, onukese saapasääred olid sopased, tema harali habemisse olid takerdunud leivaraasukesed; poisil oli nokats niiviisi pähe tõmmatud, nagu oleks ta nägu asunud külje peal, vasaku õla kandis.

Noorukil käis pea ringi, ta jalad vajusid kringleiks, kuid habemik hoidis tal vasaku käega kõvasti vöö ümbert kinni ega lasknud kukkuda. Paremas käes hoidis ta viinapudelit, rüüpas sellest lonksu või paar, vähemalt tegi näo, nagu oleks rüübanud, ja toppis visalt pudelikaela noormehe suhu.

«Kõik on nagu sugulaste vahel, perekonna asi!» kordas habemik.

«Noh ei... Noh ei...» raputas noormees lõdvalt pead. «Ei taha viina... Ei taha...»

Me ei teadnud, kes need kaks olid — sugulased, ühekülamehed, sõbrad või vaenlased, kes olid lepitust joonud, soovisid nad teineteisele ja maailmale enda ümber head või halba.

«Hei, poisid,» käratas habemik lootsikut nähes, «me lekvileerime kohe teie laeva, põle isu jalgsi Võtребenkisse vantsida.»

«Upute ära, onukesed,» lausus Aljoška.

«Vait!» üürgas habemik.

«Olge lahked, olge lahked...» kordas nooruk ja kummardas meie ees, kummardas lausa pooleks murdudes.

Aljoška oleks tahtnud lootsiku sügavamasse kohta tõugata, kuid ei jõudnud. Habemik jõudis temast ette. Ta istus paadi ninasse, võttis head vasikanahksed säärikud jalast ning jalarätid ära ja pistis need saapasäärde. Siis pani ta nooruki paati ja surus talle kastruli pihku.

«Ammuta!»

Habemik tõukas paadi lauatükiga kaldast eemale ja seadis end aht-risse.

Lootsik ujus nobedasti järve keskele. Habemik aerutas karujõuga. Poisski oli vist pea selgeks saanud, ta töötas kastruliga vahetpidamata.

Meie Aljoškaga ujusime paadi taga.

Kummatigi polnud me laevuke sobiv kahe täiskasvanud mehe vedamiseks. Nägime selgesti, kuidas pardad ikka vähem ja vähem ulatusid üle veepiiri. Ja ikkagi pole võimatu, et seda järjest kahanevat riba paadiparda ja järvepinna vahel oleks jätkunud kui ka mitte kogu teeks, siis vähemalt madalama kohani. Kuid katastroof toimus äkitselt nagu kõik katastroofid. Habemik löi järsku vaaruma, kallutas paati ja see rüüpas pardaga vett. Nooruk tõusis kohmakalt järve kohale ja kisendas metsikult:

«Emakene, ma ei oska ju ujuda!»

Paat ja inimesed vajusid vee alla. Kuid mõne sekundi pärast nägime ülespoole sööstvat kätt vasikanahksete saabastega, selle järel aga onukese habet. Jalgade ja vaba käega meeletult vett summides ujus ta kalda poole.

Pinnale kerkis ka nooruk, kisendas midagi ebaselget ja vajus uuesti vee alla. Nagu kokkuräägitult kiirustasime Aljoškaga tema juurde. Paat õõtsus, põhi püsti. Sellest võis vajaduse korral kinni haarata.

Noormees vupsatas veest välja kord lootsikust kaugemal, kord lähemal, röökis arutult, vehkis pikkade kätega, mis oma harali ja konksus

sõrmedega näisid rehadena, ja kadus taas vee alla. Ja tuli uuesti pinnale. Ja kadus jälle... Pikk nagu versta-post, hirmust hullunud — kuidas pidime meie, kaks poisikest, teda päästma?

«Miška, ära vedelaks löö!» käsutas Aljoška kähinal. «Niipea, kui pinnale tuleb, haarame kohe kahelt poolt kaenla alt, ja paadi juurde!»

Mul jäi süda hirmust seisma, kuid ma ei julgenud käsku täitmata jätta. Viivitasin ainult sekundi, täpsemalt sekundi murdosa. Noormees sirutas oma mõlemad käed Aljoška pea poole... Aljoška pööras kõrvale... Nooruki käsi libises mööda tema õlga, jättes järele neli sügavat kriimustust.

Ilmselt oli nooruk seekord vett kopsudesse tõmmanud, sest enam ta pinnale ei tõusnud.

«Sukeldume!» hüüatas Aljoška ahastavalt.

Me sukeldusime palju kordi. Vee all nägin, kuidas Aljoška püüab päris põhja jõuda. Kui ta pinnale kerkis, olid ta käed libeda rohelse kõntsaga koos. Mina aga pistsin vee alla ainult pea ja pöörasin selle päikese poole. Mu silme ees seisis rehataoliste kätega nooruk, peletislik nagu surnud Gogoli «Kohutavast kättemaksust». Mehisus ja jõud jättis mu maha. Jalga löi kramp, ma pistsin karjuma:

«Aljoška, upun! Aljoo-šen-kaa!», ja neelasin vett.

Nägin teda nagu läbi udu... Tundsin tema peopesa oma kaenla all, pärast tõstis ta mind kõrgemale ja ma pistsin oma sõrmed meie kummulipööratud paadi põhjaprakku ning tundsin, et hoian end kramplikult kinni.

Aljoška jätkas sukeldumist. Näis, et ta jääb igaveseks vee alla ja kerkib pinnale ülilühikesteks hetkedeks. Udu mu silme ees muutus üha tihedamaks ja tihedamaks, kuni muutus mustaks nagu öö.

Ma ärkasin haiglas, avasin silmad, nägin midagi valget ja voodiotsa, siis ema nägu, samuti valget... Sulgesin uuesti silmad, kartes küsimusi esitada... Mul oli häbi ja hirm: näis, et just mina ja mitte keegi muu pole süüdi pika nooruki hukkumises, võib-olla koguni Aljoška omas... Ma karjatasin ja vajusin uuesti öösse.

Kaua raputas mind närvipalavik. Palju päevi visklesin sonides. Ja ainult ema nägu kerkis mu ette lühikestel selguseviivudel, üksnes ema murelik nägu...

Ma paranesin aeglaselt. Aljoška mind haiglasse vaatama ei tulnud. Ma poleks tahtnudki, et ta tuleb. Ei tahtnud! Palju aastaid pidi mööduma enne, kui õppisin hindama mälestuste kasvatavat jõudu.

Kaudselt, jutuajamiste katketest sain vähehaaval teada sündmustest, mis olid toimunud pärast minu päästmist: «Jumal hoidku, kopikate pärast...», «Palju seda oli?», «Kakssada rubla kopikatega», «Kulak, Vötrebenkis on kõik kulakud», «Sulane...», «Mitte sulane, vaid karjus», «Sama kõik...», «Leiti!», «Kas näed, kus poiss see Aljoška, käis miilitsameestega kõik majad läbi, näitas kätte, kes süüdlane.»

Tasapisi, kild killu järel tõusis minu ette kogu pilt. Tollel mällusööbinud hommikul tulid habemik ja tema karjus hooajatöödelt koju. Laevade lossimise eest said nad Kiievi jõesadama kassast kahe peale kakssada rubla ja kaheksakümmend seitse kopikat. Raha hoidis habe-

mik põues ega tahtnud seda jagada, — ei saanud jagada, tunnistas ta kohtus, hing ei lubanud, kivikalk peremehehing.

Kas habemik jootis karjuse ettekavatsetult täis, viis ta ettekavatsetult järve äärde ja pani lekkivasse paati, kas ajas selle ettekavatsetult ümber või lihtsalt üks tõi teise kaasa, liitudes nagu lüli lüli külge, kes seda teab.

Aljoška tunnistas kohtus kindlalt: «Jootis vägisi viina, võttis vasikanahksed saapad jalast ära, päästa ei tahtnud, appi ei hüüdnud...»

Kõrgeimat karistust habemikule siiski ei määratud, mõisteti aastaiks vangi. Kui teda pärast otsuse kuulutamist läbi saali minema viidi, otsis ta pilguga Aljoška üles ja kähistas või rögistas:

«Tapan ära, ninatark!... Tulen tagasi, toon su maa alt välja, lõpu teen!»

Mõtlesin, et kui sellest ajast poleks möödas oma kõva nelikümmend aastat, oleks Vötrenbenki habemik võinud seista Aleksei Petrovitši võimalike mõrvarite nimistu alguses.

Jelena Ignatjevna soris kirju nagu pime, justkui oleks ta lugenud neid käsikaudu, lühikeseküüneliste pikkade sõrmede õhukese naha all peituvate närvidega, operatsiooniõe sõrmedega.

«Aljoša, Aljoša... Aljoša, Aljoša... Aljoša, Aljoša...» Jelena Ignatjevna kordas tema nime lakkamatult nagu palvet.

Ta ei saanud veel aidata mind Aleksei Petrovitši elusündmuste rannesse järgnevusse seadmisel.

... Selle aja paiku, kui mina haiglast välja tulin, astus Aleksei kuulsa laevatehase «Leninskaja Kuznitsa» vabriku-tehasekooli. Talle tekkisid uued, sinistes õlilaigulistest tunkedes kaaslased. Need olid tõsised, tugevate, mitte aerutamisest, vaid tööriistade hoidmisest mõhnaliste kätega, ja rääkisid palgast ning lööktööst...

«Tervist, Aljoša!» tervitasin teda meeste kombel.

«Tere, Kakuke,» läks ta mööda.

Me õppisime erinevaid asju. Meil olid erinevad meelelahutused. Kolmekümnendate aastate lõpuks sai minust luuletaja ja ajakirjanik, temast aga kõrge kategooriaga märgistaja, jõelaevade ehitaja ja komsomolisekretär.

Neil aegadel andsid roostes ja aeglased rataslaevad Dnepril kohta lumivalgetele kaunitaridele, mida pani liikuma laevakruvi.

Ma kirjutasin värsse, milles Dnepr nagu öö jätk kandis kokkusuru- tud pimedust ja tungis pööristena kärestikesse, luuletusi, milles armunud istusid maailma äärel, kõlgutades jalgu tähtedevahelises eetris, Kiiev ise aga lendas aedade rohelistel tiibadel taevasse. Peale selle tegin vahetpidamata igapäevast tööd ajalehe «Komsomolets Ukrainõ» toimetuses.

Mind kiideti mõnikord toimetuse välknõupidamistel ja ükskord isegi trükisõnas noorte luule ülevaates. Mulle aga oli vaja, et mind kiidaks Aleksei. Just nimelt tema, nagu lapsepõlves...

Leppisin toimetuses kokku, et kirjutan artikli laevatehase kommunistlikest noortest, ja tulin pärast esimese vahetuse lõppu Aleksei juurde komiteesse. Ta istus lauaserval, õlgadel vana, kulunud nahk-

kuub, mille all me kunagi kahekesi varju olime leidnud. Nüüd oli see talle paras. Tema ees seisis põetud peaga sinistes tunkedes nooruk, tervisest lõkendav nagu härg, pea rinnal, nagu tahaks Alekseid pus-kima hakata.

«Ega ma ei sega?» küsisin.

Aleksei osutas silmadega nurgas asuvale toolile. Poiss nähtavasti mind ei märganud. Ta oli keskendunud millelegi, mida ta endale ainu-tähtsaks pidas.

«Kas õppisime sinuga üheaegselt vabriku-tehasekoolis?»

«Õppisime,» nõustus Aleksei. «Kuid sina ajasid tööpingi nässu.»

«Ja töölisfakulteedis olime korraga?»

«Ka töölisfakulteedis. Aga tööpingi...»

«Ja kulakuid käisime üheskoos likvideerimas?»

«Käisime, Opanass.»

«Olin ma vahest halb seltsimees? Olin ma ihuskoi, kellel peki-tükist kahju hakkab? Solvasin tüdrukuid? Ajasin samagonni? Lõin kulaku kirve ees vedelaks?»

«Ei, mida polnud, seda polnud, Opanass,» lausus Aleksei. «Aga töö-pingi ajasid nässu. Välismaise tööpingi, mille eest Nõukogude valitsus on kulda maksnud.»

«Tööpink ja tööpink! Said pasa hammaste vahele ega taha nüüd välja sülitada!» üürgas Opanass ja virutas rusikaga lauale. «Mõtleks ainult, tööpink. Igaühel võib juhtuda. Olen ma siis mõni kahjur või!...»

«Kuritegelikust lohakusest juhtub,» sõnas Aleksei. «Upsakusest juh-tub samuti! Mitte kahjur, aga kahjuri rõõm. Ühest teiseni pole palju maad. Niiviisi, sõber Opanass...»

«Sõber...» Opanass naeratas. Ta rusikad läksid lahti ja keha sulas justkui üles. «Kas heidate komsomolist välja? Ja — kas kohtu alla või abitööliseks?»

«Kui minu tahtmist mööda läheb, saab sust abitöoline ja välja hei-detakse ka,» sõnas Aleksei.

Opanass löi käega ja läks ukse poole. Jäi seisma. Pööras ümber. Sõnas kogu jõudu pingutades ja huuli kõverdades:

«Tead, Aljoška, kui sa tõesti niimoodi keerad, näitan ma sulle, kui-das Luukas õlut teeb.»

Aleksei vaatas Opanassile järele. Uks läks tema taga aeglaselt kriuksudes kinni.

«Hea poiss,» sõnas Aleksei ohates.

Vaatasin talle arusaamatuses otsa.

«Hea jah, Miš... Ja ka sina oled hea... Ainult et ka hea peab teadma, et elu pole tühi nokitsemine. Hea küll, aitab...» Ta koukis taskust peotäie päevalilleaseemneid ja puistas lauale. «Proovi.»

Me silmitsesime teineteist. Aleksei lüdis seemneid, sülitades kesti pihku, pärast puistas ta need korralikult malmist tuhatoosi, mis sar-nanes suurtükitoruga. Lõpuks küsis:

«Tulid asja pärast või niisama?»

«Tahan sinust ja su kommunistlikest noortest artiklit kirjutada.»

«Mis siis ikka... Kirjuta!... Kavatsesin ise seda teha, kuid kunagi pole aega. Võin sulle vana sõpruse nimel idee anda,» naeratas ta.

«Anna, kui kahju pole,» naeratasin minagi, «nii proosa kui ka luule jaoks.»

«Olen su luuletusi lugenud, justkui koogid teised,» sõnas ta, «aga mina armastan leiba. Kirjuta: töö on inimese mõõt!»

Ma kõhklesin veidi ja raputasin siis pead.

«Töö on inimese mõõt!» kordas Aleksei veendunult. «Just nimelt. Tänapäeval teisiti ei saa, teisiti sotsialismi ei ehitata.»

«Ära pane pahaks, Aleksei, kuid see sarnaneb ettevõtjate filosoofiaga.»

Ta vastas rahulikult:

«Mis sellest, kui ettevõtjaks on rahvas.»

... Artiklit ma tookord ei kirjutanud, ei tulnud välja. Alekseiga me viimastel sõjajärgsetel aastatel ei kohtunud. Ta sõitis Kaug-Itta uut laevatehast ja uut linna ehitama.

«Miks sa nii veendunud oled, et Aleksei ei võinud sooritada enesetappu?» ajas Jelena Ignatjevna mind äkki oma küsimusega segadusse.

Nüüd kõndis ta nurgast nurka mööda tuba ringi, täpselt ümber vana laia kušeti, millel nad koos mehega olid veetnud palju meeldivaid öid üksmeeles ja armastuses. Võib-olla mõtles ta enesele.

«Mis sa räägid? Mis sinuga on, Leena?»

«Kas ongi maailmas inimesi, kellel kunagi, üldse mitte kunagi poleks pähe tulnud enesetapumõte?»

Ma ei vastanud. Mulle oli küll tulnud vastamata jäänud armastuse ja loominguliste nurjumiste ja pettumuste aegadel, kuid Alekseid ei saanud minu mõõduga mõõta...

Ajalehelõigendite kaustast oli vaja välja otsida sõnum, mis pärines minu divisjonilehest. Lühike kursiivkirjas sõnum viletsa grupipildiga ühes raamis. Siin see oligi!

«Vaata, Leena!»

Jelena Ignatjevna istus minu kõrvale. Ta silmitses pilti kaua, nagu näeks seda esmakordselt.

... 1942. aasta kevadel pärast nurjunud pealetungi Harkovile pidime taanduma Oskoli taha. Kuid ka Oskoli taga ei pidanud me vastu.

Meie toimetuse vineerkattega kolmetonnine veoauto, millel asusid ladumiskastid ja «ameeriklaseks» hüütud trükipress, oli koos diviisi tagalateenistusega juba öhtul veerenud Doni suunas. Mina olin jäänud ühte polku maha, kogudes materjali nende inimeste kangelaadest, kes olid surmani vastu pidanud.

Koidu eel jäid eesliini kaevikuisse üksnes mõned allüksused taganemist katma. Otsides sõidukit, mis mind kaasa oleks võtnud, jõudsin polgu medpunkti. Seal tõsteti parajasti haavatuid viimasesse autosse, suurde ameerika «Dodge'i». Tõsteti kiirustades ja ränka vaeva nähes, sest terve ja vigastamata oli üksnes medõde Leena. Arst oli eelmisel öhtul põrutada saanud. Ta suutis liikuda ainult veokasti servast kinni hoides. Sanitarid olid kõik surma saanud. Autojuht ei pääsenud kabii-nist välja, kild oli tal purustanud jala.

Need, kelle haavad olid kergemad, tõtsid raskemalt haavatuid autosse. Või hoopis nii: meelekindlamad aitasid nõrgemaid. Minu ilmumise üle rõõmustati ja minagi olin õnnelik, et võisin vajalikul hetkel abiks olla.

Veokast sai tuubil täis. Haavatu lamas haavatu otsas, ühe sidemetes pea teise tervel rinnal, kolmanda lahases jalg neljanda, kopsuhaavava mehe terveksjäänud käel...

Kõik! Ruumi tõepoolest enam polnud! Juhi ja arsti juurde kabiini pidi istuma Leena, kuid kuus haavatut olid veel ilma kohata. Nad olid küll kõrvale läinud, nagu oleksid võimelised omal jalal edasi liikuma, kuid Leena ütles:

«Ma ei jäta kedagi maha!»

Arst hüüdis mulle:

«Istuge peale, toimetaja!»

Mina aga olin ju terve.

Surusime Leenaga ühe sidemes peaga mehe kabiini. Mootor hakkas käima.

«Saadan teile kohe auto järele!» hüüdis arst.

... Päikesetõusu eel läks eesliinil tulistamine ägedaks. Õhk virvendas tuhmilt. Ootasime autot tihnikusse kasvanud, sügavas ja tulistamise eest suhteliselt varjatud jäärakus.

Meid oli seitse: Leena, mina, kaks lombakat (luud terved, aga kõõlused purustatud) — kolhoosnik jefreitor Pjotr Artemjevits Borodulin ja linna töölispoiss Senjotška Belkin; eesti kalur Kalju Ristlaan ja Poltaava raamatupidaja Dmitro Velitško. Mõlemal viimasel oli haavatud vasak käsi, mis on iseloomulik neile, kes roomavad vaenlase kaevikute poole, varjates pead sapöörilabidaga (see on mõistagi vasakus käes). Seitsmes ei rääkinud sõnagi, seitsmendast ei saanud ma midagi teada. Ta istus eemal, hambad ristis, aga kus tal haav oli (või kas seda üldse oli), polnud näha.

Ma ei kaotanud aega, vestlesin nendega, panin kirja kõik, mis võis ajalehele sobida. Eriti huvitas mind Ristlaan. Ma polnud varem eestlasi kohanud. Kust neid võttagi edelaosas võitlevates vägedes?

Too Ristlaan, linalakk, heledasilmnene ja kõhetu noormees, oli pärit Narva lähedalt, seal aga asub teisel pool jõge Ivangorod. Ilmselt seetõttu rääkis ta vene keelt peaaegu vabalt, ainult aktsendiga. Tema naeratus oli meeldiv: rahulik ja leebe... Just sõja eel oli ta tulnud Kaukaasiasse Gagra kanti ammuaegu Liivimaalt väljarännanud eestlaste järeltulijate organiseeritud kolhoosi vaatama. Seal ta oligi vabatahtlikult sõjaväkke astunud.

«Tahtsin rutem koju pääseda,» naeris Ristlaan.

«Valisid pika ja kõvera tee,» sõnas Borodulin.

«Berliini kaudu,» kinnitas Senjotška.

«Kui ainult mitte teise ilma kaudu,» märkis Velitško.

Keskpäev hakkas juba kätte jõudma, kuid autot ei tulnud. Oli see kuskil varju otsinud, oli arst surma saanud või oli meid selles segaduses unustatud? Meie jäärakusse kostsid juba mürsuplahvatuste ja miinide ohketaolise ulgumise ning kuulipildujavalangute kõrval selgesti ka üksiklasud.

«Kas võtame siin lahingu vastu?» küsis Borodulin minu käest.

«Tuleb ära minna,» lausus Leena.

Tegin otsuse minna lähimale kiviteele ja katsuda pääseda mõnele mööduvale autole, kui aga neid ei kohta, siis põrutada tagalasse jalgsi, nii kuidas saame ja nii kaugele kui saame.

Lonkurid Borodulin ja Senjotška asetati kõige ette. Kuidas nad ka ei püüdnud end vintpüssile toetudes edasi lohistada, oli kohe selge, et kaugele me ei pääse.

Meie Leenaga jäime kõige lõppu. Vaikija käis kindlalt meie ees, vintpüss õlal, astus sirgelt, lõug uhkelt õieli. Äkki aga kukkus ta nagu niidetult näoga kuivale rohule. Leena põlvitas tema ette, pööras ta selili, nõõpis pluusi lahti, surus kõrva vastu verist sidet rinnal... Siis tõusis ta aeglaselt püsti, nagu käiks see tal üle jõu, ja sammus tagasi vaatamata edasi.

Suure vaevaga sain surnud sõduri õlalt kätte vintpüssi; rihm tuli tal sõrmede vahelt välja sikutada... Mul oli ju üksnes püstol «TT», millest polnud lahingus suurt asja.

Maantee näis kõrbeteena. Autode ja voorivankrite jäljed olid liiva ja tolmuga kaetud, ligidalt kostev tulevahetus aga ümbritses meid juba poolrõngana.

«Seltsimees vanemleitnant,» sõnas Borodulin, «ma arvan, et ilma sõidukita meie Senjotškaga niikuinii Donini ei jõua, eesliinini aga küll.»

«Mina samuti... See on mul, nagu vene keeles öeldakse, kodutee ääres,» lausus Ristlaan.

«Löön kampa... Muud ju üle ei jäägi,» pomises Velitško.

Milline ajakirjanik poleks tahtnud rindel tõestada, et ta pole siidkäsi, vaid sõdur? Võib-olla oleksin invaliidide komando eesliinile viinud.

«Ootame veidi,» palus Leena.

Istusime künkale tee ääres. Borodulin tõmbas taskust tubakapusara mahorkaga, mina võtsin planšeti vahelt oma eilse «Na Straže», millel seisib üle esimese külje ulatuv loosung: «Mitte sammugi tagasi!» Kõik keerasid endale pläru ja hakkasid suitsetama. Sinakashall tubakasuits tõusis päikesepaistesse. Tee oli endiselt tühi.

Jefreitor lõpetas suitsetamise, kattis koni liivaga ja tõusis... Siis nägime tolmupilves poolteisetonnilist eesliini poole kihutamas, otsekui läheks ta pealetungile vaenlase vastu.

«Äkki tuleb meie järele!» Leena jooksis keset teed.

Poolteisetonniline oleks ta peaaegu jalust maha sõitnud. Pidurite kriuksudes jäi auto seisma. Juht vaatas aknast välja ja pilgutas Leenale silma.

«Invaliidide komando! Kes teab, kus asub Dežnjovi majapidamine?»

«Meie majapidamist pole enam siin,» vastas Leena ja näitas käega ida poole.

Juht laskis vilet.

Avanud logiseva ukse, astus kabiinist astmelauale tüse portupeerihma ja kiivriga kapten.

«Vanemleitnant!»

Astusin tema juurde.

«Teie dokumendid, palun.»

GRIGORI SKULSKI

Näitasin. Ta hakkas naerma ja ulatas mulle oma dokumendi, mida ma lugema ei hakanud.

«Kandke olukorrast ette, toimetaja.»

«Kuulatage ise, milline see on, seltsimees kapten.»

Automaaditärin ligines nii vasakult kui ka paremalt. Olime juba tulerõngas.

«Säh sulle diviisi!» kirus autojuht.

«Pööra ümber!» käratas kapten.

«Ronige kasti, slaavi vennad,» pakkus autojuht ja hüppas välja haavatuid aitama.

... Veokastis enda alla kraabitud heinahunnikul magas inimene, üle pea telkmantli all. Teda ei olnud äratanud ei põrumine, ei peatus ega tulistamine. Raputasime teda, et ta ärkaks ja küljealust teistega jagaks.

«Kas jõudsime pärrale?» küsis ta telkmantlit kõrvale heites. «Kolm ööd-päeva pole silma kinni saanud.»

«Kuhu te üldse sõitsite, seltsimees vanempoliitjuht?»

«Mis tähendab, kuhu? Dežnjovi majapidamisse.»

Nüüd tundsin vanempoliitjuhi ära, kuigi ta lõug oli kasvanud tihedasse harjasesse ning nägu oli tume ja teravajooneline nagu kuradil.

«Aleksi? Aleksi Bogdanov?!»

«Miš! Sina ise!»

Hiljem sain aru, miks sõja ajal tuleb kummalisi juhuseid võrreldamatult rohkem ette kui rahu ajal: ilmselt seetõttu, et kogu maal oli rikutud harjunud ja kõrvalekaldumatu sirgjooneline liikumine ja inimsaatused ei veerenud mitte mööda selleks määratud rööpaid, peatudes ettenähtud jaamades, vaid kurat teab kuidas, risti ja põiki ja ratasringi, kusjuures teed ristusid ettenägematutes paikades. Hiljem ei tekitanud enam miski minus imestust, praegu aga näis kohtumine Alekseiga mulle ebatõeliseks.

Auto põrus augus ja me lendasime teineteise otsa. Muidu polekski tulnud meelde kaelustada.

«Oled rindel ka ajakirjanik?»

Ma noogutasin.

«Kirjutad: «Mitte sammugi tagasi!»» hakkas ta naerma, «ja lased ise jalga!»

«Hea küll, ronin praegu välja, kaevan täiskõrgusega kaeviku ja jään üksi kaitsele,» laususin solvunult.

Poolteisetonniline sööstis kiviteelt asfaldile. Alles siin sai selgeks, mida tähendab armee tagalateenistuste hoogne taandumine, kui vaenlane ähvardab neid ümber piirata ja valitseb õhuruumi.

Autod haavatute ja arstidega, toiduainete ja lahinguvarustusega, staabidokumentide ja välipostikottidega, vanad gazikud ja emkad, kattega kolmetonnilised, lahtised poolteisetonnilised ja juhtkonna vilised kihutasid umbes sajameetriste vahedega. Nende kohal aga ripusid saksa luurelennukid ja kihutasid vilistaval madallennul herilasepihtsed «Messerschmidtid», külvates kuulipildujavalangutega terasherneid. Pimestava päikese varjust ilmusid üksteise kannul «Junkersite» üheksalised lülid, pikeerisid ja heitsid oma pommilasti alla. Kuski silmapiiril puhkesid sinises taevas õhutõrjemürskude valged tup-

GRIGORI SKULSKI

sud. Õige harva puhkes paari-kolme meie «pistriku» ja kümne-kahekümne «Messerschmidti» vahel õhulahing. Kuid ei õhutõrjekahurite tuli ega lühikesed lahingud, mis tõid laotusest alla tihedasse suitsu mähkunud omi ja võõraid lennukeid, ei muutnud üldist pilti. Kuulidest ja kildudest auklikuks lastud autod jätkasid kihutamist mootorite katkendlikult unnates. Nad jäid paigale alles siis, kui pommi otsetabamus oli muutnud nad kõverdatud rusude ja kehade segapudruks. Teised aga sõitsid nende ümbert ringi, kiirustades endistviisi Doni poole.

Üksik ratas veeres meie poolteisetonnilise ees ja vajus maanteekraavi, kui jõudsimme suurele teele ja ühinesime üldise vooluga.

Pool tundi või isegi tund aega meil vedas — ühtki pommi ligidale ei langenud, rattad ühessegi mürsulehtrisse ei sattunud, ükski nael kummi ei torganud, siis aga tulistas meie kohal lennanud «Messerschmidt» ikkagi valangu, mis sahises veokasti heintesse, tikkis kabiini läbi. Kuigi keegi pihta ei saanud, pööras meie auto äkki maanteelt kõrvale ja pistis mäntail hüpeldes kihutama üle põllu emal asuva hõreda metsatuka poole. Meie, veokastis olijad, trummeldasime rusikatega vastu kabiinikatust, kuid see ei avaldanud kaptenile ja autojuhile mingit muljet. Veokast lehkas bensiinist, mis niris läbilastud varukanistrest.

Veeresime läbi väikese metsa ja jõudsimme mingile külavaheteele, mis oli maanteega peaaegu rööbiti. Püüdsime kinni kokkusulanud jalaväeüksuse ja see veenis meid, et oleme õigel teel. Pärast seda tulid veel kaardile märkimata ristteed, väikesed jäärakud, liivaluited ja metsatukad. Õhtuks jõudsimme üksildase talu lähedale tiheda okaspuumetsa äärde. Auto jäi seisma. Vesi radiaatoris kees, bensiinipaak oli tühi ja küünlad nässus...

«Puhkus,» käsutas kapten kabiinist välja ronides. Peale kabuuris asuva püstoli oli tal veel uus automaat «PPŠ», mis tollal oli alles harva esinev varandus.

Valitses selline vaikus, et tundsin algul üksnes valu kõrvades, hiljem aga hakkasin kuulma lindude vidinakoori, veel hiljem tuvide kurluutamist ning ootamatut kukelaulu.

Talu ümber oli helesinine planktara, mille teravakslõigatud lauatsoi mööda jooksis okastraat. Kapten tõmbas jalgvärava lahti ja meie ette ilmus nikerdatud trepi ning punase katusega valge majake ning heleroosas õievahus õunapuud.

Kapten astus esimesena õuele, tema kannul Leena, Leena jälil aga mina ja Aleksi. Ei tea kust, arvatavasti majanurga tagant hüppas välja tohutu suur sagraiskarvaline koer, urises ja tormas meie poole. Kapten suunas automaadi koerale. Leena hüüatas ja lõi altpoolt kapteni käe pihta, kuid jäi hiljaks — kostis lühike tärin. Koer pöörles ühel kohal, vingus kaeblikult, kukkus küljeli, tõmbles kramplikult ja jäi vaikseks. Siis ilmus trepile väike, küürus ja õela moega eideke.

«Tubli mees, milleks sul seda vaja oli?» Ta laskus põlvili ja võttis koera pea oma käte vahele. Vaatas siis üles ja karjus kapteni peale:

«Fašistide eest lased jalga, koeraga sõdid!»

Kapten muigas.

«Küll on nõid! Päris baaba-jagaa kohe.»

«See pole ilus, kapten, nii ei kõlba,» sõnas Aleksei.

«Vanempoliitjuht, ära vedelaks löö!» katkestas kapten. «Mis raibet haletseda, va võsavillemi sigidik.» Kapten hakkas oma nalja peale naerma, kui ta pilk aga Aleksei oma kohtas, lisas ta vastutahtmist, nagu süütunnistusena: «Mis seal teha, tagasi enam ei too. Lähme sisse.»

Kogunesime suurde puhtasse, värvitud põrandaga tuppa, milles korralikud puupingid olid kaetud tikitud katetega ja nurgas asetsesid ikoonid. Peale autojuhi istusime kõik neile pinkidele. Pärast aga ilmus temagi ja kandis ette, et kuna varukanistreist on kõik bensiin välja voolanud, tuleb edasi liikuda millega tahes, kas või kondiauruga.

Kapten tõusis ja lausus karmilt:

«Niisiis, kui juba nii juhtus, siis ei tohi me kokku olla mingi jõuk, vaid jalaväeüksus. Mina olen pataljonikomandör Matvei Matvejevitš Bardadõm. Juhtimise võtan enda peale. Vanempoliitjuhi (ta osutas Alekseile) nimetan ma komissariks. Hoiatan: seoses keeruka olukorraga lastakse käsule mitteallumise ja vastuvaidlemise eest koha peal maha.»

Ta nägi tore välja, see kapten Bardadõm, rihmad ümber, kiiver peas, laiaõlgne, jämedate jalgadega, sarnakas, nii et joonista tema järgi vankumatu kangelase portree. Tema korraldused olid napid, arukad ja asjalikud: ta selgitas välja olemasoleva lahinguvarustuse, käskis kahel võitlejal talu läbi otsida — paljugi, mis seal võib olla... Ühe lombaka, Senjotška Belkini, saatis ta auto juurde, silmitses Borodulinit kritiseerivalt ja saatis ta koos Leenaga kööki.

«Valmistage meile õhtusöök kanadest, neid on siin küllalt.»

Alekseile kapten ülesannet ei andnud. Ei tahtnud ilmselt komissari käsutada. Läksime Alekseiga küüni. Ma küsisin:

«Kuidas meie Bardadõm sulle meeldib? Otsustav on ta igatahes.»

«Eks näeme.»

Pimedas küüninurgas seisid raudlabidad, hargid ja kühvlid. Aleksei võttis ühe labida ja ulatas mulle teise.

«Matame peni maha.»

Teispool maja tagaõues kaagutasid erutatud kanad ja kokutas vihane kukk.

Kaevasime koerale hua aeda õunapuu alla. Polnud ammu teineteist näinud ega teadnud seepärast, millest rääkida.

«Kus sa sõdinud oled?» küsisin.

«Rohkem hospitalides. Oled naisemees?» küsis tema.

«Naisemees. Juba peaaegu kolm aastat.»

«Ja kõik oli nagu päris? Noh, valge pruutkleit... Tütar ja poeg? Ja nüüd Simonovi laadis kirjad: «Oota mind?»» küsis Aleksei.

«Tütar. Ja «Oota mind».»

«Evakuatsioonis või?»

«Jah, Kesk-Aasias. Aga kuidas sinuga on?»

«Minuga pole kuidagi.»

«Sul pole kedagi?»

«Mitte kedagi! Tõelise jaoks ei jätkunud kunagi aega, aga kiirustades, kuidas juhtub, ei tahtnud... Isegi laevu plaanissetakse kahekümne viie aasta peale ette, kuidas siis perekonnaga saab?»

Ma kaevasin aeglaselt, pinnas oli kõva, olin väsinud ja kehalise tööga harjumata. Umbes kahekümne meetri kaugusel kaevu juures pesi juba kapten Bardadõm. Autojuht valas tema päevitunud, lihaselisele seljale ämbrist vett, kapteni heledad juuksed langesid näole. Siis nägi ta mind, kuivatas end hoogsalt tikitud käterätikuga ja astus muheldes meie juurde.

Ootasin lõikavat märkust, labast nalja, kuid kapten võttis sõnatult minu käest labida ja hakkas hooga ning jõudsalt kaevama.

«Minuga juhtus ükskord nii, et lambakoer pidi mu ära tapma» — kapten torkas labidavarrega oma paremat õlga, kõri kõrval paistis sügav, roomikujälje taoline arm. «Said aru, toimetaja!» Kapten Bardadõm pöördus minu poole, kuid rääkis Alekseile. Alati oli Alekseis olnud midagi erilist... Sõltumatus, mingisugune jõud, ühesõnaga, miski, mis sundis tema heakskiitu otsima. Oli alati olnud, kuid nüüd oli see muutunud veel selgemaks.

Kapten tõstis koera labidale ja virutas auku. Alekseiga koos tegid nad kiiresti hauakääpa ühetasaseks. Ma murdsin õitsva õunapüüksa, pistsin selle väikesesse künkasse.

Vanaeit ilmus köögiaknale.

«Matsime kristlikult maha!» hõikas kapten.

Vanaeit tegi mitte kuulma ja kadus silmist.

«Ma lähen perenaise juurde,» sõnas Aleksei.

Läksin talle järele.

Tagaõues istus jefreitor Borodulin pingil, kirsasaapa sees paiste läinud haavatud jalg õieli, ja kooris kartuleid.

«Kontakt rahuliku elanikkonnaga pole suurem asi või? Kuidas on, Pjotr Aleksejevits?» küsis Aleksei.

«Baaba-jagaa ajas köögist välja,» tunnistas jefreitor. «Kanadest on tal samuti kahju, va kitsipung.»

«Nonoh.» Aleksei sisenes kööki.

Loojangukiir valgustas akna ääres toolil istuva Leena kuldseid juukseid. Ta oli selles pimestavas aupaistes ilus. Kitkus kanu, suled lendasid mööda kööki. Perenaine istus pliidi juures taburetil. Valu-
sasti oma õhukest alahuult närides vaatas ta longuspäi tulle ja soojendas oma punetavaid sõmilisi käsi.

Aleksei võttis tal õrnalt õlgadest kinni ja pööras näoga enda poole.

«Mammike, anna andeks... Anna andeks, sõda toob igasuguseid hädasid.»

Eit pead ei tõstnud, kuid ka Aleksei ei võtnud kätt tema õlalt.

Lõpuks eit ohkas ja silitas peopesaga Aleksei juukseid.

«Kas ma siis aru ei saa... Ma ju juba matsin sellise nagu sina, noorema... Suurem on kuuldavasti põhjas, kirju ei saada.»

«Vanem oli tal metsavaht,» sõnas Leena.

«Aga mis see minu sagraiskasukas sinu kaptenile ette puutus, et ta selle nagu mõne roojase fašisti maha laskis? Eluaeg ei anna talle andeks.»

«Siit on Kalinovka külla kilomeetrit kuus, aga Donini umbes nelikümmend, kui kaartid uskuda,» sõnas Aleksei.

GRIGORI SKULSKI

«Mina neid kilomeetreid mõõtnud pole,» vastas eit, «kuid külani lähed jalgsi tunni ajaga, aga Doni äärde jõuad õhtuks, kui hobuse hommikul rakkesse paned... Noh, mine sina köögist minema, mees- tel pole siia asja. Mina aga aitan parem tüdrukut, pahameel läks näh- tavasti üle,» naeratas ta.

Kuskil mujal ei unustata õnnetusi, hädasid ja kaotusi nii ruttu kui sõjas. Tõenäoliselt seetõttu, et nii õnnetused, kaotused kui ka hädad on sõjaoludest lahutamatud. Inimene aga on loomult kohanev mis tahes olukorraga ning säilitab endas olemasoluks vältimatud omadused, nii- siis ka oskuse tunda mõnu oma olemasolust. Kes oludega ei kohane, on elavalt surnud. Õnneks leidub neid vähe.

Puhtaks pestult ja aetud habemega istusime õhtust sööma. Suur tuba, mida valgustas laes rippuv petrooleumilamp, oli soe ja puhas. Valgel, targeldatud, kokkupanekuvoltidega laudlinal seisis taldrikud soolatud suupistetega, auras leemekauss, karahvinis kumas suursu- guselt viin, mis oli sinna valatud kapteni ja autojuhi välipudeleist.

Valges, soojas ja puhtas kohas on ikka hea olla. Sulasime kõik üles, isegi vana perenaine näis unustavat oma vaigistamatud mured. Barda- dõm laulis tugeva, käheda bassiga: «Saare varjust sõudis jõe...» ja Leena võttis kiirkõnes üles naljatleva refrääni: «Hoogu, hoogu, hoogu, hoogu, sõdur neljandamast roodust...» Pärast laulis ta kõrgel ja heli- seval häälel ukrainakeelse laulu ning palus selle järel Alekseid:

«Nüüd laulge teie, vanempoliitjuht, midagi toredat.»

«Mul pole häält,» laiutas Aleksei käsi.

«Ütelge siis mõni sõna...» Ta palus nii, nagu oleks see talle väga tähtis ja justkui usuks ta, et Aleksei teab mingit erilist, kõige peamist sõna, mida teised siin ei tunne.

Vastuseks hakkas Aleksei Leena otsa vaadates deklameerima kõigile tuntud, kuid sel hetkel imeteldavat ja ootamatut: «Nagu õed nad kindla liidu täheks mõlemad seitsaadik ühte jäid. Kuhu iial Armastus ka läheks, Surm kui kosjamoor tal kaasas käib. Ustavalt ta õega igas majas kaasa kõnnib, olgu pulm või peied, Armastuse rõõmu kõikjal rajab, Elu õnne lakkamatut heiet.»

Ma poleks iialgi arvanud, et Aleksei võib naeratada nii õrnalt ja häbelikult, tema teravajooneline, vali nägu muutus arusaamatul viisil.

Autojuht tõi laule grammofoni ja plaadid, mis ta omal käel oli sahrvist välja tuhninud.

«Kae, kui lahke võõra varanduse arvel,» sõnas perenaine. «Noh, las käia,» lõi ta käega.

Kapten Bardadõm kutsus Leena «Looritatud päikese» saatel tangot tantsima. Kapten tantsis klassikaliselt elegantsete keerutustega nagu Hollywoodi filmides. Leena keerles Bardadõmi haardes joovastusega.

«Esikoht kõigil sõjajärgsetel võistlustel,» teatas Bardadõm meile.

«Küll oli hea,» sõnas Leena Alekseile, «mul pole veel kunagi olnud sellist partnerit kui kapten.»

...Eidel leidis sahrvis hunnik sulevaipu ja patju. Meie, mehed, seadsime end mõnusasti suure toa põrandale. Leenale andis perenaine kõrvaltoa, kus asus lai diivan selle kohal rippuvate ristatud mõõka- dega. Ise läks ta kolmandasse, oma magamiskambrisse.

Ma võtsin saapad ja jalarätid ära, liigutasin kangeksjäänud sõrmi ning vajusin õndsasse ja sügavasse unne. Ärkasin ukse kriuksatusest või poolihääli lausunud vandesõnast, võib-olla aga ka taskulambi teravast kiirest. Leena toa ukstel seisis Bardadõm, nagu meie poole, ja tema ninast voolasid huulte ning lõuale kaks ühesugust vereniret. Taskulamp käes, astus Aleksei talle vastu.

«Kustuta oma lamp ära!» Bardadõm tõmbus kõverasse. «Tahtsin värske õhu kätte minna... Eksisin pimedas ära, põrkasin vastu ust.»

«Hea, et vastu ust,» sõnas Aleksei.

«Mis siis?»

«Kapten Bardadõm, kas saata teid värske õhu kätte või saate ise?»

«Saada siis, komissar.»

Nad väljusid ja tulid tagasi vaikselt. Ma ei tea, millest nad rääkisid, kuid tüli ei tekkinud.

... Koidikul jooksis autojuht, kelle kord oli auto juures valves olla, tuppa hüüdega: «Fritsud!»

Ühekorraga, nagu käsu peale, kargasime jalule.

«Kus sa nägid?» küsis Bardadõm.

«Kuulake, seltsimees kapten!»

Roosatavas koidueelses vaikuses kostis meieni summutajateta mootorrattaste mürin.

«Olge rahulikud,» sõnas Aleksei, «rinne on kaugel. See on mingi kuskilt läbiimbunud rühm, kes tahab paanikat tekitada.»

Mootorimürin valjenes.

«Seal on ka veoauto,» lausus autojuht, kui oli veidi kuulatanud. Ulja rindemoe kohaselt, mille vastu kaua asjatult võideldi, turritas tal vöö vahel kolm splintipidi ülesriputatud granaati... Tõmbad kogemata välja — ja plahvatabki.

«Ole granaatidega ettevaatlikum,» poetas Aleksei.

«Nad on mul taltsutatud, omi ei hammusta,» kostis autojuht.

«Kohtadele!» käsutas Bardadõm.

Kolm avatud akent olid aia poole, neljas, kõõgiaken, külje peal. Kõõki paigutas kapten Senjotška Belkini ja Ristlaane — lombaka ja ühekaelise, vasakpoolse akna juurde toas, kus ööbis Leena, pani ta teise paari, mis oli kokku seatud samal põhimõttel — Velitško ja Borodulini. Leena enda pani ta eide ilma akendeta tuppa, et ta seal medpunkti sisse seaks, õnneks oli kohver arstimitega tema juures. Ülejäänuil käskis ta jääda suurde tuppa. Need olime Aleksei, mina, Bardadõm ise ja autojuht.

Mootorrattad põrisesid üsna lähedal. Bardadõm vaatas meid üle. Siis pidas ta kõne:

«Surmani vastu pidada. Kui keegi kartma lööb, lasen oma käega maha!»

«Laseme vaenlase pihta,» sõnas Aleksei vaikselt.

Borodulinil oli ühes jalas saabas, teise ümber ainult jalarätt.

«Saapad jalga panna!» käsutas Bardadõm.

«Ei saa kuidagi. Öö jooksul on nii paiste läinud, et ei mahu saapasse.»

Leena astus Borodulini juurde.

«Jätta!» kamandas Bardadõm teravalt.

«Ehk lähevad mööda,» mõtlesin.

«Meie auto on väravas, kuradi lugu,» kirus autojuht.
... Akende ees olid tihedad lõuendist eesriided. Päike valgustas aeda, jättes maja varju, nii et üle värava sai vaadata peaaegu riskeerimata.

Jalgvärv paiskus lahti. Aeda hüppas automaadiga sakslane ja heitis õunapuu alla pikali. Viie-kuuesekundiliste vahedega tulid teine, kolmas... üheksas... seitsmeteistkümnes... ja paiskusid mööda aeda laiali. Selge: meie poolteisetonniline oli nad ärevile ajanud. Kohale jõudsid kaks rooli külge kinnitatud kuulipildujatega mootorratast.

«Tulge välja, andke alla! Hände hoch!» hüüdis keegi fritsudest.

Eit tuli tasakesi meie juurde tuppa.

«Teil ei maksa vastu hakata, tagasi neid ei löö,» sõnas ta Bardadõmi juurde astudes. «Ülemus, anna käsk: läbi aia metsa.»

«Ma katan teid... Niikuinii ma paigast ei pääse,» sosistas Borodulin.

«Mis sa arvad, komissar, kui jätaks katteks kogu invaliidide komando?» küsis Bardadõm naerdes ja vaatas uurivalt Alekseile otsa.

«Kas praegu on naljatamise aeg, komandör? Täidame kõik teie käsku: surmani vastu panna,» vastas Aleksei.

Mootorratturid andsid igaks juhuks pikki valanguid akendesse. Krohvi varistades peksid kuulid maja ja tubade seinu. Kardinaile jäid suitsevad mustad punktiirjooned.

Laskmine vaibus, uuesti kostis:

«Tulge välja, andke alla!»

«Vastu ei maksa hakata,» kordas eit, küünitades end aknast välja ja hakkas kätega vehkima.

«No mis te paugutate? Peate eidega sõda, peast segased või!» karjus ta. «Siin pole kuskil kedagi.»

Aiast kostis naeru.

Alles nüüd ilmusid jalgvärvavale ohvitserid, pikakasvuline ooberleitnant ja leitnandinäss. Eidele kindaga viibates astus ooberleitnant suuril sammel mööda jalgrada maja poole, leitnant vudis murul tema kõrval.

Kapten Bardadõm laskus eide selja taga põlvedele, automaaditoru aga toetas ta kardinat kortsutades eide keha ja käe vahelt aknalauale.

Mõistsin, et mingi ime ei suuda meid enam päästa. Jäi üle oma elu võimalikult kallilt müüa. Muuseas, seegi oli ükskõik. Lahingus ei mõtle keegi selle üle, mis on kallis või odav. Lahingus tapetakse vaenlane, et tema ei jõuaks sind tappa.

Kapten Bardadõm vajutas päästikule, kui saksa ohvitserid olid aknast ainult kümme konna sammu kaugusel. Tal oli kindel käsi. Kihutas paar kuuli pikale ooberleitnandile pähe ja teist sama palju leitnandinässile kõhtu. Need prantsatasid näoli maha, nagu oleksid korraga komistanud. Autojuht tahtis eide kohe akna juurest ära tõmmata, kuid jäi hiljaks. Saksa kuul tungis eidele kõrisse. Suust purskas verd.

«Oh, kapten, kapten,» lausus Aleksei ainult.

«Mis kaptenil sellega tegemist?» nähvas Bardadõm.

Nähtavasti löid kaks ohvitseri kaotanud sakslased hetkeks kõhklema. Kas Borodulinil või Velitškol õnnestus üks mootorrattur maha lasta. Siis avasid automaaturid marulise tule. Me liibusime vaheseinte vastu.

Üleni musti auke täis kardinad pekslesid akende ees. Kuulid pörkasid rikošetiga tagasi, löid mööbli küljest kilde lahti. Põlvili tulistav Borodulin toetus äkki lõuaga aknalauale ja tarduski sinna. Leena roomas tema juurde ja nägi meelekohas väikest, naelapea-suurust auku...

Leena ajas end surnu kõrval põlvedele, võttis tema vintpüssi, laskis korra, teise, kolmandal korral aga käis ainult klõpsatus, padrunid olid otsas.

Ristlaan vedas Senjotška Belkini köögist meie juurde. Senjotška karjus:

«Lurjused, lurjused!... Puren teid kas või hammastega...» Valang oli teda õlga tabanud.

Kasutu vintpüssi kõrvale visanud, sidus Leena põrandal lamades (medpunkt võis siin kuradile käia) Senjotška õlga ja rinda. Akna juurde tagasi läks ta Senja püssiga. Too aga lebas eide kõrval, korises ja korises, nagu oleks tahtnud öelda midagi tähtsat, aga ei saanud.

Sakslased jooksid puude vahel maja poole. Ma püüdsin tulistada külmavereliselt nagu lasketiirul, kuid närveerisin ja lasksin mööda... Ainult kord naelutasin fašisti paigale, nägin, kuidas ta kukkus, haartes kinni sagriskarvalise haua juures kasvava õunapuu okstest. Mul oli seni vedanud, pluusi kaenla all oli kuuliauk, aga mina polnud isegi midagi tundnud.

Bardadõm ei tulistanud, hoidis ilmselt viimaseid padruneid äärmiseks juhuks...

Uks kööki meie selja taga raksus. Ristlaane suust kostis õudne karje, see polnud vene keeles...

«Jõudsid selja taha!» ohkas Bardadõm meeleheites ja kihutas sihitimata pika valangu aknast välja.

Autojuht vandus ropult ja piilus kööki.

Ühekäeline Ristlaan kasutas vintpüssi nuiana. Kaks tükki oli ta maha löönud, nagu lüüakse keegleid, kuid seal oli veel vähemalt viis meest. Autojuht hüüatas:

«Ristlaan, pikali!»

Ristlaan kukkus. Autojuht tõmbas granaate nii, et splindid jäid vöö külge, kuid ära visata ta granaate ei jõudnud. Tema pihta lasti automaadist õige lähedalt. Ta kukkus nende automaatide peale ja siis kostis plahvatus... Üks, teine... Potid ja pannid hakkasid heledalt kliriseema. Kõike kattis jahutolm.

... Ristlaan oli ainus, kes köögis ellu oli jäänud. Plahvatus oli ta ainult kurdiks löönud. Aleksei vedas Ristlaane meie tuppa.

Koos Alekseiga sulgesime köögiukse ja barrikadeerisime selle mööbliga. Meid oli jäänud ainult kuus, kaitseliini tuli lühendada. Velitško tulistas kiirustamata, sihtis hoolikalt ja loendas kuuldavalt.

«Kuuks, eh, ei saanud pihta... Seitsmes kirjas... Kaheksas...» Siis tungis saksa kuul tihedate kulmude kohal talle laupa.

Vaikus. Ilmselt pidasid sakslased enne uut rünnakut nõu. Aga võib-olla läksid minema?

Aleksei vaatas ettevaatlikult välja ja karjatas. Kuul lõi tal pilotka peast.

«Riivas nähtavasti,» sõnas Aleksei valu pärast nägu krimpsutades.

«Riivas,» kinnitas Leena.

Kuul oli tema tihedaisse juustesse nagu lahu lõiganud, see oli hüübinud verest punane lahk. Leena tegi talle sideme.

Bardadõm oli automaadi kõrvale heitnud ja istus seinale najale toetudes. Märkas inimesi alles nüüd, et ta oli kahvatu ja lõtv, suunurgad longus. Näis, et ta hoiab vaevaga iiveldust tagasi.

«Mis teil on, kapten?» küsis Leena.

Bardadõm surus hambad kokku ja käsutas kähinal:

«Loeme laskemoona üle.»

Vintpüssipadruneid oli jäänud kõigest kolm, kaks neist ühes püssis.

«Mind peeti snaperiks,» sõnas Ristlaan tasa. Ta võttis mõlemad vintpüssid ja tõusis surnud Borodulini selja taga põlvili.

Minu püstolis oli neli padrunit. Kahetsusega meenutasin, et olin pool pidet möödunud nädalal harjutamiseks konservipurgi pihta välja tulistanud. Alekseil oli ainult üks padrun. See-eest oli Bardadõmil tema «TT» täie pidemega.

«Käsk on selline,» sõnas Bardadõm kähinal, «ohvitserid tulistavad järjekorras, toimetaja kolm korda, komissar mitte kordagi. Viimane kuul endale. Mina lasen neli korda. Kes vedelaks lööb, sellele teen ise lõpu peale.»

«Seda pole vaja!» lausus Aleksei.

«Kuidas pole vaja? Kas sa, komissar, siis ei tea, et vangilangemine on surmast hullem.»

Ristlaan laskis korra, teise ja kolmanda. Viskas vintpüssid kõrvale.

«Mulle tehke kohe lõpp peale,» palus Senjotška.

«Anna andeks, Senjotška, ka viimased kuulid lähevad vaenlasele. Ainult vaenlasele!» ütles Aleksei.

Kardina kõrvale tõmmanud, vaatasin ma peaaegu ennast varjamata aknast välja. Sakslased hiilisid maja uuesti sisse piirates plangu ääres. Teelt kostis mootorimüra ja roomikutäringat.

«Tankid, tankid!» hüüatasid sakslased rõmsalt.

«Läbi,» lausus Bardadõm. «Lõpetame.» Ta suunas püstolisuu Senjotškale. Leena varjas võitlejat oma kehaga.

«Mine ära, tüdruk!» Bardadõm vandus ropult ja virutas neiule jalaga kõhtu.

Siis haaras Aleksei kaptenil käest ja väänas seda äkitselt, püstol kukkus maha.

Bardadõm laskis end äkki lõdvaks ja kattis näo kätega.

«Hea küll, käsuta sina,» pomises ta nurka roomates. Seal kiskus ta kiivri peast ja hakkas kohmetute sõrmedega ristkülikuid kraenurkadelt maha rebima. Aias aga karjuti meeleheitlikult:

«Vene tankid, vene tankid!»

Mootorrattad möörahtasid ja kihutasid minema.

Värava taga raksatas suurtükk... Hüppasime koos Alekseiga otse aknast õuele. Salgake fašiste, kes olid relvad maha visanud, seisis tõstetud käsi tara ääres.

Jälle kiivri, rihma ja automaadiga varustatud kapten Bardadõm, tunnused kuidagi tagasi pandud (üks lausa rippus), ilmus meie kõrvale.

«Anna püstol siia,» käreatas ta Alekseile.

«Ei anna,» vastas Aleksei.

«Sa veel vastutad, vanempoliitjuht.»

«Vastutan!»

«Lähed tribunali alla: tegid komandöri relvituks, tahtsid fašistidele alla anda,» kisendas Bardadõm. «Küll ma sinusuguseid...»

«Kolmekümne neljad» sõitsid aeda, lükates planktara otse terveksjäänud fritsude peale.

«Pidage!» Aleksei vehkis kätega.

Kuid tankid sõitsid juba mööda ragisevaid laudu.

Luukidest ilmusid meie tankistide pead.

Asetasime Senjotška koos sulgkoti ja padjaga tankisoomusele torni taha, tema kõrvale seadsid end Leena ja Ristlaan. Bardadõm, Aleksei ja mina võtsime sisse samasugused platskaardiga kohad teisel tankil.

«Kolmekümne neljad» läksid Doni poole. Nad olid tahmast mustad, soomusel kirendasid sügavad kriimustused ja see oli üleni loppi peksitud. Üha kõrgemale kerkiv päike küttis soomust, see põletas peopesi ning bensiini ja mootoriõli lehk pani pea ringi käima.

Bardadõm võttis kiivri peast, niisutas keelega kuivanud huuli ja sõnas:

«Peame asja rahulikult arutama, komissar. Üheskoos peksime fritse. Üheskoos vaatasime surmale silma ja meil tuleb seda teha veel korduvalt. Meil ei kõlba tülitseada.»

«Ei, sinuga ma leppida ei saa!» vastas Aleksei karmilt.

«Toimetaja, tee sina talle selgeks,» pöördus Bardadõm minu poole, «seleta talle intelligentselt, kui ta lihtsamalt aru ei saa: ainult juhuslikult jäi õigus temale. Aga kui tankid oleksid olnud võõrad... Kui fašistid oleksid meid vangi võtnud, kellel siis õigus oleks olnud?»

«Ikkagi Alekseil,» ütlesin.

«Närukaelad, olete kõik närukaelad, viimseni,» kõverdas Bardadõm nägu, «tahate seltsimehe maha müüa.»

«Vaata oma tolgendavat ristkülikut, kapten,» löikas Aleksei jutu katki, «mis seltsimees sa meile oled?»

Ristkülik kõlkus, rippudes ainult niidikese otsas.

Päike kõrvetas. Mööda Bardadõmi nägu jooksid higinired. Ta heledad juuksed olid kokku kleepunud. Ristkülikut kinnitavad sõrmed ei kuulanud sõna.

«Sa oled arusaaja inimene, toimetaja,» rääkis Bardadõm kiirustades, «ma teenisin ju enne sõda laagrite valves. Mul olid ümberringi ainult karistusälused, neetud sulid... Aga nad olid mul pihus. Mängisid minu peale kaarte. Nii kui selja pöörad, annavad tera... Söödavad koera, siis mürgitavad selle ära... Mul polnud seal kellelegi loota... Kedagi ei saanud usaldada... Noh? Said aru?»

Ma vaikisin. Muidugi, Bardadõmi minevik oli hirmus.

«Täna olin esimest korda lahingus...» poetas Bardadõm.

«Millisele ametikohale teid diviisi saadeti?» küsisin.

«Pataljonikomandöriks,» rõõmustas Bardadõm. «Aga ma lähen kas või roodu.»

«Te ei tohi inimesi käsutada, Bardadõm, mingil juhul ei tohi.» Aleksei ohkas.

«Nonoh,» pomises Bardadõm. «Ainult ühest on kahju, kui suren sinuga arveid õiendamata, sinuga, komissar.»

(Järgneb)

GRIGORI SKULSKI

Kalju Kangur

NÕMMETÜHIJUS

Maast kidur rohukõrs peab kinni truult,
hall sammal, männiokkad, liivad, liivad...
Teerajad hargnevad ja kokku viivad,
nõmm karmi näo on saanud mihklikuult.

Su samme kuuldes kõdunenud puult
end laisalt õõtsutades vares hiivab
ning, õhus laperdamas mustad tiivad,
kaob küljetsi su silmist vastutuult.

Vaid turbasuitsu hõngu nõmmetalust
toob tuul ja keegi sealpool huigatab:
nõrk kaja rändab mööda taeva-alust,

see karges õhus korraks tuigatab,
kui võpatanuks maailm kaotusvalust,
siis jälle vaikuses kõik suigatab.

BUXTEHUDE

Helide mäss... See tiibuste praost
prahvatab vastu, külvates kaost.

Avaneb pilvede öömüst põu,
vanguvad mäed ja kõrgatab kõu.

Selgineb taas... Lapi järel lapp
rebeneb taeva kõrbenud papp.

Kahel pool vaskne kõrrepõld,
taeva ja maa vahel kihutab tõld.

KALJU KANGUR

Kappavad hobused, lennul lakk,
sõitmislusti täis viimnegi rakk.

Kerged kui mõte, mil puudub siht,
ümber vaid punerdav pilvekiht.

Uhutud selgest valgusevoost,
äkki kõik kaob ja hajub koost.

Äkki kõik kaob ning tühermaid
võbelev valgus täidab vaid.

UNEJÖELE LASKUB MÄEST

jooma päeva põder.
Pudeneb su käsi käest
nagu tühi kõder.

Sõnatu on tuule lend.
Jalg kas leiab silla?
Valukuristikku end
ära pilla.

Õöl on uduklaasist sein,
purunev ja habras.
Läve taga unihein
nabras.

MINU MEMM JA TAAT
magavad kõrvu
suure saarepuu all,
ja nad tulevad nüüd sealt

üha sagedamini
uuesti käima
hitsmete sceniisket mulda,
kangutama peosid
linaleost,
tassima kõlksuvkuivi halge
talvetulekul
üle õue,
arutama maailma-asju
pühapäevaselt
nelgist lõhnavas köögis,
lõbusat toimekust
tulvil pihud,
nii enda tarbeks
kui teistele anda.

LAOTUS PAKSULT PILVES LASUB,
laotus kõmab kõue-eelselt...
Ja sa jälle teele asud
muretult ning kergemeelselt.

Ei sa kaalutlema harju,
ei sa targaks saama tõtta,
ei sa varnast vihmavarju
kärssi teele kaasa võtta.

Ses maailmas, heites hooled,
käid kui vanaisa aias,
ümber kurjad piksenoored,
vettinud ning rõõmumaias.

Vaino Vahing

EITEAKUSTTULNU

Pikki aastaid oli Saul oma vanemate vastu sõdinud, kohe nagu mõni perekonnasõdalane. Oleks ta vihkamises sõdinud, olnuks see isegi talutav, kuid ta ainult ei sallinud vanemaid, ja sellest oli vähe. Nende kahe pensionist elatuva vanakese vastu võinuks suuremeelsem olla igaüks, oma pojast rääkimata. Kuid üksnes aastad tegid oma töö, kärpsid Sauli tulisust, pehendasid ta kahtlasest õiglustundest siginud egoismi, kuni ta ühel päeval otsustas, et oleks vist aeg vanematega ära leppida, leppida ja põhjalikult. Loomulikult ei kavatsenud ta möödunust midagi andeks paluda, ta lootis, et kui ta vanematega veidigi viisakam on, mõjub seegi.

Vanematele märkamatult jõudiski Saul ühel vihmasel päeval koju. Oli nädala lõpp. Saul arvas, et kui ta mõned päevad vagusi ja kuulekalt kodus elab, vanematele ainult järele kiidab, umbes et nojah... nojah, seda küll, ja nii lõpmatuseni kohtlane ja allasurutu on, ehk siis nende suhted ka paranevad. Saulil võis see olla üsnagi tavaline härda-meelsushoog, mitte sügav veendumus leppimiseks. Tulevikuks ette kindlasti mitte. Reisist väsinud, heitis ta vanemate voodisse, et tunnikese puhata, ees oli veel õhtu ja pikk järgmine pühapäev. Vihma sadas, toas oli lämmatav ja palju kärbseid. Saul tukastas. Ta nägi unes, et on kodus, et lamab lahtiste silmadega vanemate voodis, võib-olla sellessamas, kus ema ta ligi nelikümmend aastat tagasi sünnitas, samasugusel vihmasel ja umbsel õhtupoolikul, ja et ta oleks nagu mingi suure heateo teinud, isegi ei tea, kellele... Ta suitsetas sigarit, tuhka üle voodiääre põrandale raputades. Kui juba lamada selles pühas perekonnareliikvias, siis lamada, mis siin enam veiderdada, kui juba kodumõnusid nautida, siis nautida. Tuba täitis meeldiv sigarilõhn, sest suitsetas ju Saul ligi kümme aastat ekstraklassi sigareid. Muidu igati tagasihoidlik, nii söömisel kui riietuses, eelistas ta suitsetada sigareid ja alati parimaid, mis müügil oli. Et ta suitsetas — nii kodus kui ka kõige kõrgematel nõupidamistel — kuidagi asjalikult, tähelepandamatult, siis ei peetud teda kallite sigarite pärast ei hooplejaks ega edvistajaks. Saul ja jäme sigar olid kokku kasvanud. Viinast ta ei hoolinud, kuid sigaripuuduse all kannatas ajuti väga...

Avatud silmadega unenägu. Sigarit nautiv Saul on otsustanud jätta kõik ärplemised oma vanematega. Naine ja laps, kes linna jäid, ei tulnud talle kordagi meelde. Ta arvas, et nüüd, olles sisimas vanematega justkui ära leppinud, võib ta endale mõndagi lubada, võib vanemate abieluvoodis laiutada. Vanematele polnud ta midagi teatanud, ja ega siis selliseid asju tasugi sõnades suureks puhuda, neid tuleb märkamatult tegudeks vormida. Sigar unenäos sai otsa. Saul ärkas. Et ta sigarikoni kuskilt ei leidnud, taipas ta kohe, et oli tukastanud. Erilist suitsunälga polnud, unenäos suitsetamine oli ta maha rahustanud. Käed pea all, jäi Saul veel mõneks ajaks voodisse. Ringutas siis, laiutas vanemate voodis tõepoolest nii kuidas suutis, kuid tundis ikkagi, et ta ei oska enam midagi öelda ega teha. Püsimatule rahmeldajale Saulile oli see üllatuseks.

Ta ajas käed laiali, sirutas need üle voodiäärte põrandale. Pikad käed küündisid puudutama põrandavaipa. Jah, laman nüüd siin, vanemate abieluvoodis... laisklen, nii harali kui vähegi saab, aga olen ma selle ka ära teeninud? Laman, üks käsi näpib vaipa, peas sagib iseeneslik tühitähi, aga mis oleks, kui põrandal, voodi all lamaks rästik?... Elusuurune? Laiskleks nagu eiteakusttulnu, jälgiks mu mõttetut sõrmede mängu, tüdiks sellest... Ah, mis lollused kõik peast läbi ei käi... iseeneslikult. Aga siiski? Rästik tüdiks ja roomaks mu sõrmede juurde ning hammustaks?!

Möte oli veel soe, kui Saul juba tundis nimetissõrme otsas naksatust ja sõrmepadjas laialivalguvat valu. See oligi eiteakust tuppa roomanud hiiglasuur rästik, haruldus... Majarästik! Uss, kes vanematele juba mitu aastat polnud end näidanud, nii et viimased arvasid ta lõpnud olevat.

Ongi rästik, nagu unenäo tellimus, ütles Saul kõvasti, kummardus siis üle voodiääre rästiku järele, haaras sel veidi ülevalpool pead kõvasti kinni ja tõstis endale kõhu peale. Rästik siples, enne kui kangestus. Nimetissõrmest immitses musta verd, Saul aga imetles rästikut, kuni viimaks selle järsu ja jõulise liigutusega aknast välja viskas. Saul ei tundnud enam valu, kuigi sõrm ja käelaba hakkasid paistetama. Saul oli hetkeks nii rästiku kui valu unustanud, ta vahtis lakke nagu ennist. Alles siis, kui sõrm surisema hakkas, ei jäänud tal muud üle kui sõrme imema hakata. Saul imes kaua, imes kuni nahk valgeks muutus, kipra tõmbus. Paistetas üles terve parem käelaba, kuid kõrgemale paistetud ka ei tõusnud.

Oleksin pidanud seda ette nägema... Rästikut! Ma ju teadsin, et maal on igas talus oma rästik... Mõned muidugi ei tea, sest rästik ei taha neile end näidata, ja nad ei usu, et kuskil põranda all elab samašugune majarästik, kes mind praegu nõelas... hammustas. Ma pole ebausklik

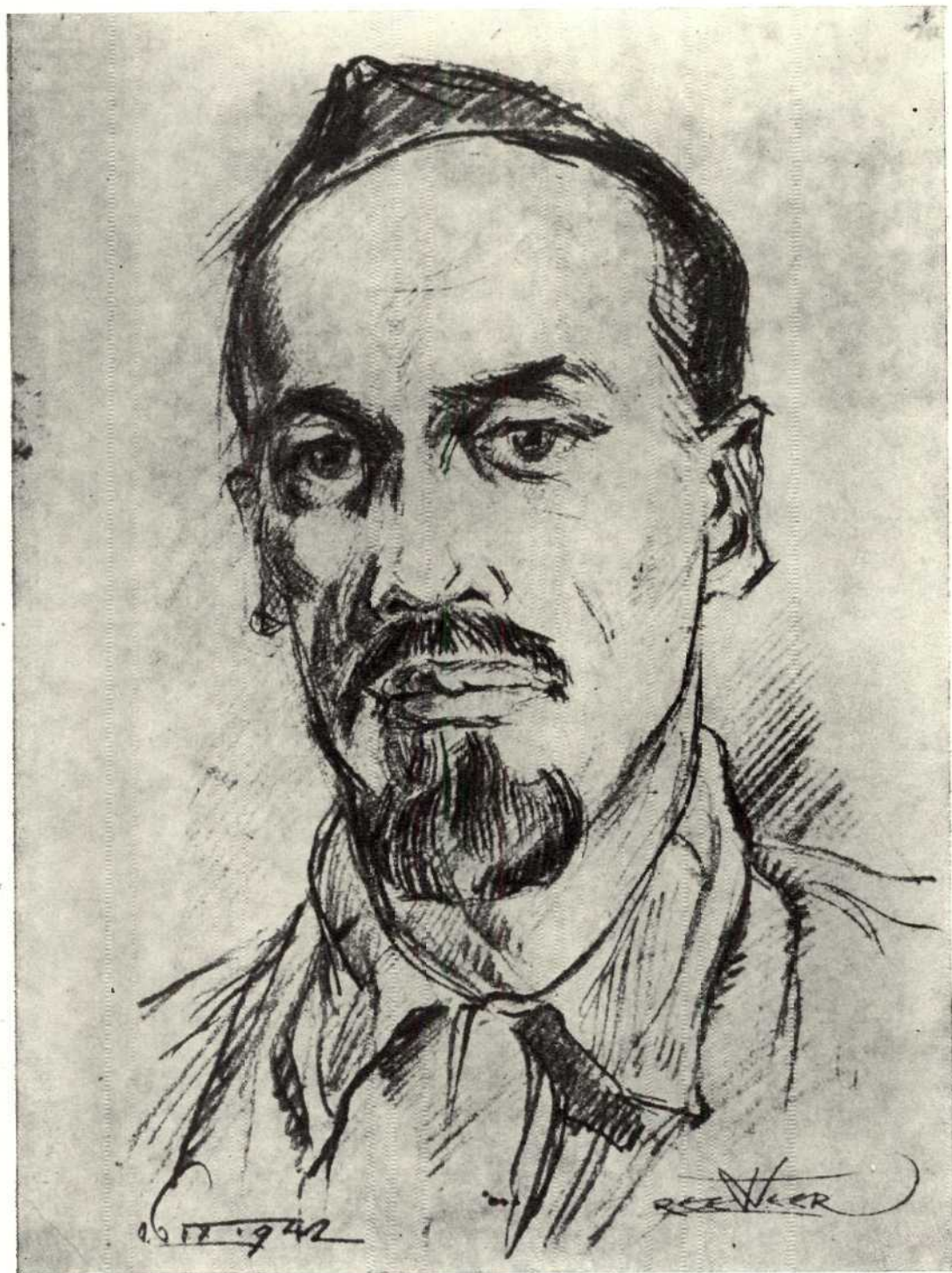
PRIIDU AAVIK

Võitleja portree (Pliiats) 1943

EVALD OKAS

Eesti Rahvuskorpuse naisvõitleja (Värviline pliiats) 1942

PAUL REEVEER

Nooremleitnant P. Pettak (Pliats) 1942

ega tee mingeid ennatlikke järeldusi, sest rästiku hammustuses pole keegi süüdi...

Saul tõusis, läitis sigari, nautis esimesi sügavalt tõmmatud aromaatsid sõome, kõrvetas siis sigariotsaga rästiku hambajälgi. Valus ei olnud. Kui poleks seda paistetust, ei märkaks vist keegi... Jah, kui ainult seda paistetust poleks! Muidugi on nii hambajäljed kui paistetustühiasi, aga kahju, et vanematega ära leppida ei saa... Täna kindlasti mitte. Vara! Ilmselt väga vara... Miks ma ennast ei kuulanud, kui ma linnas vaagisin vastu ja poolt argumente... Poleks tohtinud nii ettevalmistamatult vanematega leppima sõita... Kui vanematega lõplikult ja tõsiselt tahad ära leppida, pead ise väga veendunud olema. Tuleb uuesti tulla, teinekord.

Saul võttis mapi, korjas kokku kaasatoodud paki ajalehti ja hiilis majast varga kombel välja. Ta ei läinud külavaheteele, vaid astus pik-kade sammudega läbi metsa suurele maanteele. Nii metsa vahele kui ka vanemate ainukesse tuppa jäid maha paksud sinakad sigarisuitsu pilved. Õhk oli niiske ja soe.

Saul ei pidanud juhtunut erakordseks, kõik tundus liialt maine, ei mingit müstikat, kuid seda ette näha poleks ta vist ka kunagi suutnud. — Et rästik vanemate voodi all pesitseb, juhtub muidugi harva, aga ega see mind veel õigusta. Veendusin taas, kui pealiskaudne ma ikka olen: küll armastuses, sõpruses... töös. Kaaludega kaalutavat on siin ilmas vähe... väga vähe. Ja kui hoolikalt sa ka ei kaaluks poolt ja vastu, on leppimiseks ikkagi hoopis teisi kaale vaja. Vaja on midagi sellist, millest sa kogu aeg ei mõtle, tukastades unes ei näe ja ilmsi käega-katsutavalt ei koge, nagu asja ei patsuta.

HOMMIK

Kas saab midagi nõuda arstilt, kes juba varahommikul tantsib, nii iseäralikult tööpäeva alustab? Muidugi ei saa. Kuid ikka oodati temalt suuri tegusid ka tol juulihommikul, oodati, sest ei teatud, et nii nagu arst voodist üles hüppas, karjus ta, et mul habakukk on hinges, karjus kõrge häälega ja hea maitsega ning palus siis sügava voodiesise kum-mardusega naise tantsima.

Nad mõlemad olid öösärkides, suvistes pikkades sitsist kottides. Naine tõusis alandlikult, nagu oleks tantsimine ta igahommikune oodatud erutus. Nad alustasid valsiga. Kaks öösärki vuhisesid ühest nurgast teise, raadio üürgas aina tempokamalt. Väikese taktivahega järgnes foks, siis

VAINO VAHING

mingi tammumine. Naine hingeldas, kuid mehe fantaasia elustus veelgi. Nii tantsisid nad minutit kakskümmend sõnatult, kokkuleplaste kombel, kuid avalikult. Uks koridori oli lahti, kraanist voolas vesi...

Arst pesi ennast kraanivees, pritsis ka voodisse jäävale naisele, ja alles siis tormas bussile. Habakukk endiselt hinges... Tööl keeras ta kabineti ukse lukku, viskus diivanile ja jäi tukkuma. Uksele koputati, klopiti, aga arst ei teinud väljagi. Maganud oma aja täis, tõusis ta väärrikalt, kammis pea, silus lõuga, keeras ukse lahti ja istus kirjutuslaua taha.

Naine aga tantsis edasi, unes ja teise mehega. Õnnetu naine, aga mis sai arst sinna parata. Arsti esimene hädaline oli oma muredega kaugel tantsust, hommikusest ammugi. Ta kurtis arstile oma arusaamatut elu, nuttis, talus arsti psühhoteraapiat söimu kujul väärrikamalt kui mõni teine ja lahkus siis rahuldatusena. Arstil oli aega mõelda oma naisele, kes aga tantsis juba marulist polkat blondi kõrendiga naaberlinnast. Tantsu-partner oli seda hetke ammu oodanud. Jah, kärsitu kõrend, pikast öisest rongisõidust väsinud, tantsis naise unises ajus marulist polkat.

Ja mis tal üle jäigi, näljasel ja armetul neurootikul naaberlinnast...

Vihkan ühismagamisi, pomises kõrend, seepärast ma hommikuti tantsingi võõraste naistega, et öist pattu heastada. Millist pattu? Kelle ees ja kelle jaoks, pole enam tähtis. Ma tantsin, ja keegi ei saa mind segada.

Võõras tantsis kuni väsis ja kadus siis sama märkamatult, nagu oli saabunud. Ta oli oma osa võõrast majast kätte saanud ja ruttas nüüd koju. Naine saatis teda kurva pilguga läveni, tal oli külalisest lihtsalt kahju.

Arsti naine tõusis, pesi, puuderdas end, jõi kohvi, riietus siis pidulikult ballikleiti, lülitas magnetofoni sisse ja hakkas üksi tantsima. Esimese pooltunni tantsis naine magamistoas, siis läks külalistetuppa suure peegli ette. Ta oli unustanud nii oma arstist mehe kui ka nimetu une-näokõrendi naaberlinnast. Naisel oli hommik...

Vladimir Meister

DIREKTOR

I

Rahvamajanduse Nõukogu Kergetööstuse Valitsuse juhataja kabinetis istusid majaperemees Artur Kässer ja «Sangari» direktor Jüri Kraft. Jutuajamine oli kestnud juba paar tundi ja selle lõppemisest ei rääkinud veel mingid tundemärgid. Valitsuse juhataja oli andnud sekretärile korralduse linnatelefoniga teda mitte ühendada ning lisanud, et enne lõunat ta kedagi vastu ei võta.

Nii kommenteeris sekretär toimuvat neile, kes olid kogunenud vastuvõturuumi ja tahtsid šefi juurde pääseda. Mitmed jutulesoovijad lahkusid kohe, järjekindlamad ja kogenumad mehed jäid siiski ootama. Kui aga kabinetiuks püsis endiselt suletuna, muutusid nemadki rahutuks.

«Minge küsige, kas varsti lõpetavad,» rünnati sekretäri, «meil on väga kiired asjad, mõni minut.»

«Ma ju ütlesin, et ta enne lõunat kedagi vastu ei võta,» tõrjus sekretär rünnakuid tagasi, kuid piilus ometi mõned korrad ukse vahelt sisse. «Pole lõpetamise moodigi,» ütles ta poolsosinal. Pärast viimast piilumist lisas naeruga pooleks: «Kraftil on isegi lips kaelast kukkumas ja juuksed sorakil. Ütles just praegu, et paigutatagu ta kuskile mujale.»

Lõpuks sai mõõt täis ka kõige kannatlikumatel ja nad hakkasid koos minekule seadma. Esimene väljuja jõudis veel üle öla torgata: «Mis nad selle «Sangariga» mängivad, liitku mõne suure Tallinna õmblusettevõttega, ja ongi asi küps. Muidu ikka «Sangar» ja «Sangar»...»

Kuid Kergetööstuse Valitsuse juhataja kabinetis ei arutatud mitte direktor Krafti ümberpaigutamise küsimust, vaid kaaluti üksikasjalikult, missugune toodanguliik anda teistele ettevõtetele.

«See on ainuke tee,» kordas Kraft juba mitmendat korda, «ilma kitsama spetsialiseerumiseta me olukorda ei paranda. Jätame meeste särgid ja näiteks teksaspüksid. Me tegime arvestused, te lugesite neid. See on kooskõlas ka Rahvamajanduse Nõukogu üldise suunaga.»

«Ega ma teile põhimõtteliselt vastu ei vaidle, Kraft, aga kaupa on ju vaja, kõik need tooteliigid on rahvamajandusplaanis sees, kuhu me nad paigutame, keegi neid lisakoormana kaela ei taha. Kuidas ma seda Rahvamajanduse Nõukogu juhtkonnale selgeks teen, missuguse ettepanekuga ma välja lähen? Üldsõnalisi arutlusi meie majas ei armastata.»

«Seda ma ei tea, valitsus näeb neid asju paremini, kuid meie ettevõtte seisukohalt on spetsialiseerumine ainus väljapääs ummikust, millesse «Sangar» on sattunud. Ja just sellele mõeldes planeerisime ka mitmed juurde- ja pealeehitused, et naiste töötingimusi parandada. Teie, seltsimees Kässer, teate ju väga hästi, et meie õmblusjaoskondades tuleb

* Publitsistikavõistlusel «Viisaastaku töökangelased» teise preemiaga auhinnatud teos.

VLADIMIR MEISTER

praegu töötaja kohta ainult 2,2 ruutmeetrit pinda. See on üle kahe korra vähem, kui norm ette näeb. See pole kellelegi saladus ja õigustada seda samuti mingite argumentidega ei saa. Ma pole seda teinud ega tohi teha. Vastupidi, andsin lahtisel parteikoosolekul sõna, et alustame ehitamist kõige lähemal ajal.»

«Kes teil ehitama hakkab?» segas valitsuse juhataja vahele.

«Majanduslikul teel. Praegu komplekteerime ehitusbrigaadi, mehhanismidega abistab meid linna ehitusvalitsus, materjalide osas palume natuke ka Kergetööstuse Valitsuse abi.»

«Hea küll, mul on pilt selge,» andis juhataja märku, et on aeg pikaleveninud jutuaajamine lõpetada. «Jätke kõik need paberid siia, ma annan Rahvamajanduse Nõukogu juhtkonnale ette ja arvan, et enne küsimuse lõplikku otsustamist kutsutakse teid veel välja. Pole võimatu, et juhtkond ka ise kohale sõidab.»

Järgmisel hommikul teatati, et direktor palub tööpäeva lõpul koguneda klubiruumi kogu «Sangari» juhtkonnale, kaasa arvatud brigadirid. Kutsutute hulgas olid parteibüroo, ametiühingu- ja komsomolikomitee liikmed.

Direktor Kraft tõusis esimesest reast ja pöördus kokkutulnute poole. Ruum oli väike, rahvast tulvil ja seda võis ainult tinglikult klubiruumiks nimetada. Kraft libistas pilgu üle inimeste nägude ning äkki tundis ennast kuidagi ebakindlana, üksikuna. Kõikide pilgud olid suunatud temale, ükski inimene ei naeratanud, omavahel ei räägitud, ei sosistatud ja direktor arvas lugevat selles vaikuses kokkutulnute silmadest välja teatud reserveeritust, isegi umbusku. Kuigi ta oli tänase koosoleku mõttes mitu korda läbi elanud, kahetses ta praegu, et ei olnud paberile pannud oma kõne konspekti. Korraks tundus talle, et ta punastas, ja see teadmine viis teda veel rohkem rööpast välja.

Kuid paus oli veninud juba sobimatult pikaks ning tuli alustada.

«Mul pole vaja teile selgeks hakata tegema seda, et meie vabrikus ei lähe asjad nii nagu vaja. Riiklikku plaani me ei täida, rääkimata sotsialistlikest kohustustest. Me saame vahetpidamata reklamatsioone toodangu halva kvaliteedi pärast, tööviljakus on väike, aasta alguses töötasime kahjumiga. Paljud vist ei mäletagi seda, millal nad viimati preemiat said, eriti insener-tehnilised töötajad. Meil on kogu aeg olnud palgafondi ülekulu.»

«Meie tootmishooned on mööda linna laiali, töötingimused nendes aga halvad. Paljud inimesed lahkuvad meilt, seda eriti suvekuudel.»

Kõneleja märkas, et kuulajate näoilmes ei olnud mingit muutust. Paljud olid üksnes pilgu kõrvale pööranud või vaatasid kõnelejast mööda. Et saaliga pisutki kontakti saavutada, pöördus direktor kaadri-osakonna juhataja poole, kuigi ta ilma küsimata oleks võinud sellele ise täpselt vastata. «Õelge, mitu inimest on meil sellel aastal ettevõttest omal soovil lahkunud?»

«Üle kaheksaja, seltsimees direktor.»

«Üle kaheksaja inimese, see tähendab, üks viiendik kogu kollektiivist. Ja olen kuulnud, et ka mõned teie hulgast peavad äramineku plaane,» sõnas Kraft ärritatult ning samas tundis, et oli täiesti kohatult seda küsimust täna siin puudutanud. Selle tunnetamine ja kuulajate näilik osavõtmatuus hakkas direktorit üha enam ärritama.

«Ainult mitte ärrituda, mitte vihastuda,» kordas ta mõttes ning pigistas selja taga oma kokkupandud käsi nii tugevasti, et valus hakkas. Siis aga katkes korraks mõttelõng, tuli otsida sõnu, et jätkata võimalikult loogiliselt.

Kraft rääkis oma eilsest jutuajamisest Rahvamajanduse Nõukogus ja ettevõtte juhtkonna poolt väljatöötatud plaanist, mis peaks «Sangari» välja tooma ummikust. Sealjuures rõhutas ta, et põhimõtteliselt nõustus sellega ka Kergetööstuse Valitsuse juhataja.

«Lõpuks tahaksin teilt paluda, et tsehhijuhatajad leiaksid sobiva aja ning kutsuksid kokku töölised jaoskondade või vahetuste kaupa ja selgitaksid neile, millest me täna siin rääkisime,» hakkas direktor otsi kokku võtma. «Püüame asetäitja, peainseneri ja partei-algorganisatsiooni sekretäri nendest koosolekute osa võtta. Tsehhijuhatajatel palun homme kella kaheteistkümne ajal minu juurest läbi tulla. Nüüd aga lähme küsimuste juurde. Palun.»

Kuid küsimusi ei esitatud. Kõik vaatasid mingi süüdlasliku tundega enda ette maha, nagu igaüks eraldi ja kõik kokku oleksid peasüüdlased puudustes, millest direktor äsja rääkis.

Tsehhi- ja jaoskonnajuhatajad istusid kas teadlikult või juhuslikult kõik kahes esimeses reas ja hakkasid poolvaljusti omavahel rääkima ning samas koosolekute läbiviimise aegu välja pakkuma.

Kohe elavnesid ka teised saalisolijad. Kraftile tundus, et inimesed said oma tardumusest lahti peamiselt sellepärast, et jutt kaldus eba-meeldivast põhiteemast kõrvale.

Üldine sumin vaibus alles siis, kui direktor ikkagi palus koosolekute läbiviimise asjus tsehhijuhatajad enda juurde järgmise päeva kella kaheteistkümneks ning veel kord kutsus üles küsimusi esitama. Samas aga märkas ta, et saalisolijad on oma pilgud põrandale naelutanud, nagu otsiksid nad sealt midagi väga tähtsat. Kraft mõistis, et täna tal inimestega kontakti saavutada ei õnnestu. Ta tundis, et ärritub, veri valgub näkku. Et mitte kaotada kontrolli enda üle, ütles ta kiiresti: «Lõpetame, olete vabad.»

Ilmselt olid kõik just seda oodanudki. Tõusti korraga nagu käskluse peale ning püüti võimalikult kiiresti, tagasi vaatamata uksest väljuda.

Kraft toetus vastu seina, aetas käed risti rinnale ning vaatas kaua pead tõstmata põrandale. Ta tundis, et jõudu enam ei jätku ja et usk endasse, mida oli püüdnud viimasel ajal süvendada, hakkab nüüd lõplikult kaduma.

«Seltsimees Kraft,» kuulis ta äkki enda kõrvalt, «mõni päev tagasi me siin arutasime büroo liikmetega, käisin ka linnakomitees ja me teeme teile ettepaneku parteisse astuda.»

Kraft tõstis pilgu, vaatas mõne hetke lüheldast meest ja alles nüüd tundis kõnelejas ära partei-algorganisatsiooni sekretäri. Kuid viimase sõnade mõte ilmselt direktorini ei jõudnud.

«Luhta läks, kõik lendas kuradile. Täitsa asjata ettevõtmine...»

«Mis asi läks luhta?» ei mõistnud parteisekretär omakorda direktorit.

«Koosolek kukkus läbi, nägite ise, kogu see jutt oli nagu hane selga vesi, peaasi, et kiiremini laiali saaks minna.»

«Minu arvates oli tänane koosolek vajalik. Te ju teate, et meil on brigadiride, samuti jaoskonnajuhatajate hulgas palju uusi inimesi, kes

pole veel jõudnud vabriku eluga kohaneda, vanad kalad aga on äraootaval seisukohal: kas direktoril jätkub ikka jõudu?»

«Kurat võtaks, nad ei tohigi niisuguse eluga kohaneda,» tigestus Kraft.

«Muidugi mitte, kuid ka nendest tuleb aru saada. Mulle tundub, et nad kardavad või häbenevad vanemaid olijaid. Noh, aga need, nagu näete, vaikivad. Sellest ei maksa praegu mingit numbrit teha ega oma tuju rikkuda. Kui te aga minu arvamust kuulda tahate, siis jätkake samas vaimus või veelgi järjekindlamalt. Mis te arvate, et töölised ja eriti need, kes siin täna õhtul koos olid, ei märka muudatusi, mis vabrikus on toimunud. Näevad ja saavad aru kõigest. Inimesed on terasemad, kui me mõnikord arvata oskame. Võtame materjalid, mille puudus, õigemini, lünklik varustamine alati «Sangarit» kummitas. Viimasel ajal on olukord mõnevõrra paranenud, kuigi tormamist on ka praegu. Teatakse nendest plaanidest, millega te Tallinnas käisite. Kõik teavad sellest, vähemalt üldjoontes, kuulu järgi. Aga parteisse astumise üle mõelge siis järele, lähematel päevadel seletan, mis ja kuidas tuleb vormistada.»

Parteisse astumisele oli Kraft ka varem palju kordi mõelnud, kuid ettevõtte raske majanduslik olukord ja kõik sellega kaasnevad hädad olid need mõtisklused alati katkestanud.

Pärast sekretäri lahkumist väljus ka direktor. Ta tundis vajadust praegu üksi olla. Isegi koju ei tahtnud minna.

Möödunud Raekojast, tegi Kraft ringi Toomemäel, istus veidi aega pingil ning astus taas mööda Komsomoli tänavat Emajõe poole.

Tuuleiilid keerutasid üles tänavatolmu ja üksikuid langenud puulehti, paisates neid eriti tänavate ristumiskohtades jalakäijatele otse näkku.

Juba mitmendat korda püüdis Jüri Kraft rahulikult analüüsida viimase aja sündmusi. Ta meenutas abinõude plaani, mille koostamisest olid osa võtnud ülikooli majandusteadlased ja mille järjekindel elluviimine pidi kindlustama vabriku normaalse töö. Meenutas selle plaani alusel Rahvamajanduse Nõukogule kirja kirjutamist, mis nõudis talt peaaegu 12 tundi, sest kiri pidi saama lakooniline, kuid veenvalt argumenteeritud seisukohtadega. Meenutas pikka kõnelust Kergetööstuse Valitsuse juhatajaga, kes oli peaaegu kõikides põhiküsimustes nõusunud vabriku juhtkonna ettepanekutega. Meenus koosolek «Sangaris», kusjuures tal laup tahtmatult kipra kiskus. Lõpuks meenutas ta parteisekretäri juttu, mille tähtsust ta oma edasise elu ja töö seisukohalt alles nüüd hakkas tunnetama.

Eriti kripeldas tal südamesopis see vanade kalade arutus: «Kas direktoril jätkub jõudu?»

«Seda me veel vaatame, kas jätkub või mitte,» pahvatas Kraft poolvaljusti mingi sisemise jonniga ja vihaga, ja kuuldes ise oma häält, jäi ehmunudult seisma. Õnneks ei olnud kedagi läheduses.

Ringi vaadates märkas ta heledalt valgustatud aknaid ning taipas alles nüüd, et oli jõudnud vabriku ühe tsehhi ette. Mõelnud hetke, astus ta kindla ning kiire sammuga tsehhi väravast sisse.

Oli juulikuu lõpp. Taevas püsis pikemat aega pilvitu ja keskpäevane päikeselõõsk sundis varjulisemaid kohti otsima. Tõmbasime näguri-päevi näinud lamedapõhjalise paadiloksu kaldale, viskasime õngeridvad ja aerusid asendanud lepanotid pöösasse, ning heitmata pilku paadi-päras ujuvale paarile särjepojale — kogu meie saagile —, vajusime krabisevale samblikule. Kumbki meist ei lausunud sõnagi.

Olime mõlemad teist päeva puhkusel ja juba suve hakul sõna andnud, et veedame nädalapäevad kahekesi just siin: Lõuna-Eesti mäekuplite, metsatukkade, lepa- ja pajupöösaste vahele peidetud väikese järve kaldal, mida suvelaagrite ning igasuguste kokkutulekute korraldajad veel polnud jõudnud avastada, kuigi Otepää, Pühajärve ja Kääriku olid kuuekümnendate aastate alguses juba õige laialt tuntuks saanud.

«Nagu ahjus,» katkestas mu mõtisklused Jüri Kraft, hüppas püsti ja tõmbas otsustavalt särgi seljast. «Lähme õige ujuma.»

Otsisime parajat vettemineku kohta, Kraft ees, mina tema kannul. Oma kahekümne üheksa eluaasta kohta paistis ta kuidagi liiga kleenuke. Kui ta riidetatultki jättis oma aastatest märksa noorema mulje, siis supelpükstes oleks talle vaevalt keegi üle kahekümne kahe pakkunud. See nähtavasti oli üks põhjustest, mis paljudes tema ametisse määramisel kahtlustunde tekitas.

Töötasin siis samuti Tartus ja mäletasin hästi partei linnakomitee büroo istungit, kus arutati õmblusvabriku «Sangar» direktori küsimust. Kui Jüri Kraftist juttu tuli, raputasid paljud kahtlevalt pead. Tööpoolest, vähevõitu oli tol ajal Kraftil, mida oleks võinud kanda direktorikandidaadi aktivasse.

1959. aastal oli ta omandanud Tartu Riikliku Ülikooli majandusteaduskonna diplomi, seejärel mõned aastad töötanud vanemökonomitina linna täitevkomitee kohaliku majanduse osakonnas ja plaanikomisjonis ning ainult neli kuud «Sangari» direktori asetäitjana. See oligi kõik.

Tol ajal oli «Sangar» üks linna raskemaid ettevõtteid. Tegelikult oli see õmblusvabriku väljakujunemise periood, iseseisva käitise sündimine. Just sel ajal — 1963. aastal — liideti kohaliku tööstuse massiõmblus «Sangariga». Nomenklatuur aina kasvas, mis muutis niigi küllalt keeruka olukorra veel raskemaks. Mida siin kõike ei toodetud: jakke, särke, mantleid, vilte ja palju muud. Kõik olid juba harjunud sellega, et õmblusvabrik «Sangar» kuust kuusse, kvartalist kvartalis plaani ei täitnud. Tihti olid laod kaupu täis, toodang jäi realiseerimata, sest inimesed seda lihtsalt ei vajanud. Näiteks vilte. Tuli otsida turgu.

Sellisele majapidamisele, kus töötas ligikaudu tuhat inimest, peamiselt naised, tuli leida juht, kes oleks tugev majandusmees ja kes oskaks liita tuhandelise rahvahulga ühtseks kollektiiviks.

Niisugune oli tagapõhi, mille foonil käis arutelu «Sangari» direktori kandidatuuri ümber. Kandidaate oli mitu ja arutelud kujunesid vahel päris tõsiseks sõnalahinguks. Igal diskussioonist osavõtjal, bürooliikmel jäi tavaliselt õigust ülegi. Ei saa ju eksperimenteerida nii suure kollektiiviga, nii keerulise ettevõttega! Ei saa ju panna direktoriks ilma

vastava erihariduseta inimest. Ei tohi panna direktoriks meest, kel pole peaaegu mingeid kollektiivjuhi kogemusi ja kes pealegi näeb välja poisikesohtu noormehena. Ja nii edasi, ja nii edasi.

Lõpuks jooksid vaidlused karile. Uut, kõikidele nõudmistele vastavat direktorikandidaati keegi välja pakkuda ei suutnud ja vaatamata kahtlustele ning mõnede inimeste otsesele vastuseisule kinnitasid tolleaegne Rahvamajanduse Nõukogu ja EKP Tartu Linnakomitee büroo õmblusvabriku «Sangar» direktoriks Jüri Krafti, kes osutus noorimaks direktoriks kogu vabariigi Rahvamajanduse Nõukogu süsteemis.

Siin me nüüd siis selle noorima direktoriga olimegi. Ta näis väsinud, kuidagi endassetõmbunud ja mitte eriti enesekindel.

Olime andnud lubaduse tööst mitte sõnakestki rääkida, meelde tuletda kogu anekdootide tagavara, tuua mälusopist välja pentsikud elujuhtumid ning püüda kala, keeta uhhaad. Seda lubavad nähtavasti paljud, kuid lubadust täita ei suuda keegi.

Ei klappinud jutt ka meil. Hommikust alates ei saanud meist kumbki maha ühegi anekdoodiga, algajate õngemeestena ei püüdnud me ka ühtegi nimetamisväärset kala. Tundus, et Kraft oli oma mõtetega hoopis kaugel nii järvest, kaladest kui anekdootidest. Ta näis tujutuna, isegi lööduna.

Sõime vaikides võileibu, jõime külma allikavett peale ja siis võttis Kraft käsile oma transistorraadio. Tallinna me peaaegu ei kuulnud, ka suurte, võimsate saatjate vastuvõtt oli kärina ja raginaga pooleks.

«Äikest on nüüd õhus küll, aga ta jukerdas mul juba kodus,» ütles Kraft rohkem endale kui mulle, pööras kõhuli ja hakkas süvenenult uurima oma transistorraadio sisemust, aeg-ajalt midagi noaotsaga liigutades ja keerates. Ta tegi seda kaua ning süvenenult, lülitades aparaati kord sisse, kord välja.

Silmitsedes tähelepanelikult mingit juhtmeotsa, alustas ta nagu muu seas.

«Ei tule mul sest asjast midagi välja. Hammas ei hakka peale.»

«Mis tal viga on?» ei saanud ma aru.

«Ma ei mõtle transistorit, selle tühja teen korda, ma räägin direktoriametist.»

«Mis sa nüüd jutustad, sul ju hakkasid asjad nagu liikuma. Kõik räägivad sellest.»

«Rääkida võib kõike, mina aga näen olukorda paremini. Viimasel parteikoosolekul juba üks mees ütles, et direktor on aasta aega ametis olnud, aga muutunud ei ole midagi. Me ei pidanud tööst küll rääkima, aga tead, ma käisin enne puhkuseleminekut kõik tsehhid läbi. Kaks päeva võttis aega — tsehhid kaheteistkümnes kohas laiali. Ja mis kuradi tsehhid need on! Endised korterid või väikesed käsitöölise töökojad. Vanasti nokitsesid seal paar meest, nüüd on kümneid, sadu naisi meeletu masinamüra sees. Ventilatsiooni ei ole, ukсед-aknad pärani, naised leemendavad higist, tuuletõmbus. See on põrgu, mitte õmblustsehh. Naistel oli nutt kurgus, kui juttu ajasime. Paljud on juba ära läinud, lihtsalt ei pidanud vastu. Mitmed lubasid ära minna. Neil on õigus. Kui meid sinuga niisugustesse pugerikesse tööle panna, laseksime vist paari päeva pärast jalga.

Ütle, mida ma saan teha? Toodangut nõutakse, tsehhe ma seisma

panna ei saa, aga kui inimesed sees töötavad, ei ole ju võimalik midagi teha. Seni kuni uut tootmishoonet pole, tuleb vanad lihtsalt ümber ehitada. Ja siis juba ventilatsioon ja kõik muu. Naistel pole ennast pestagi kusagil.

Toodang on ka kirjuks aetud, proovi sa selles segaduses õiget pilti saada.»

«Kas sa Rahvamajanduse Nõukogus oled käinud?»

«Käisin. Lubasid hakata seda nomenklatuuriasja läbi vaatama, kuid kõik see võtab aega. Mina aga pean päevast päeva inimestele midagi ütleva, millegagi neid rahustama. Plaan on täitmata. I kvartal lõppes kahjumiga, preemiat maksta ei saa, palgad kipuvad väikeseks jääma. Nagu harakas tõrvakatusel. Kui ühest otsast midagi liigutama hakkad, tingimata kuskilt midagi käriseb. Närvid sööb seest ära. Magada ka enam ei saa. Ei lähe ju mööda ühtegi suuremat koosolekut, kus vähe-malt kümme korda «Sangari» nime suhu ei võeta. Ja seda nii meil lin-nas kui ka Rahvamajanduse Nõukogus. Küll on «Sangaril» plaan täit-mata, küll on vähe ratsettepanekuid tehtud, küll ei peeta ohutustehni-kast kinni, küll on laoseisud hirmus suured ja ei tea mis veel. Igaüks, kel viitsemist on, muudkui näägutab. Ega ma ise sellele direktoritoolile pugunud. Õeldi, et on vaja, ja tuli hakata. Rumalasti muidugi tegin.»

Kraft vaikis, juuksetukk oli silmadele vajunud ning ta vaatas veelgi terasemalt transistorraadio sisemusse.

Tekkis pikk ja rusuv vaikus. Jäime mõlemad taas oma mõtetega. Kuigi oli juba õhtupoolik, valitses endiselt, isegi vilus, uimastav pala-vus. Äikest ei tulnudki. Kusagil mäeveeru taga oli tööle hakanud niidu-masin, kuid see oli ilmselt nii kaugel, et tärin nagu kadus üldisesse vaikusse.

III

Vaevalt oli Kraft jõudnud seljast võtta vihmast läbimärja ning ras-keks muutunud mantli, kui laual helises nõudlikult telefon. See oli ilmselt kaugekõne.

«Kas seltsimees Kraft?» kuulis ta kuuldetorus tuttavlikku naisehäält.

«Kuulen.»

«Ma räägin Rahvamajanduse Nõukogust. Esimees soovib teiega kõnelda.»

Kraft surus tahtmatult telefonitoru tugevamini vastu kõrva ning klammerdus teise käega lauaserva külge. Ta tundis, kuidas nägu löi õhetama.

Sellest telefonikõnest, mis iga hetk oli algamas, olenes palju, väga palju. Sellest olenes kogu vabriku edaspidine käekäik. Ta oli kusagil alateadvuses oodanud seda kõnet, mõttes selleks isegi ette valmistu-nud, kuid praegu, kui kõne oli käes, lendas kõik korruga peast välja.

«Tere hommikust, seltsimees Kraft,» kuulis ta telefonis madalat, rahulikku häält.

«Tervist,» vastas direktor kiiresti, püüdes anda oma häälele samuti võimalikult rahulikku tooni. «Oleks vist pidanud samuti tervitusele lisama kas perekonnanime või ametinimetuse,» vilksatas korruga peast läbi.

«Ma tutvusin teie materjalidega,» ei andnud madal rahulik hääl aega mõtisklusteks. «Me siin seltsimeestega arutasime neid asju ja tulime järeldusele, et üldkokkuvõttes on mitmed teie ettepanekud vastuvõetavad. Muidugi tuleb mõningaid asju veel arutada ja täpsustada. Kas olete täna päeval kohal? Me söidame siis seltsimees Kässeriga kella kaheteistkümnne paiku Tartusse. Nägemiseni!»

Kraft hoidis telefonitoru nii kaua kõrva juures, kuni keskjaamast küsiti: «Räägite?» Alles siis, sõnagi lausumata, pani ta toru ettevaatlikult aparaadile, nagu kartes, et äsja kuuldu võiks äkki olematuks muutuda. Ta pani käed risti rinnale ning vaatas kaua liikumatult kabinetnurka. Mitu korda helises telefon, kuid Kraft kas ei kuulnud seda või ei suutnud praegu millestki muust mõelda, millegi muuga tegelda.

Tema silmade ette kerkis haruldase selgusega Rahvamajanduse Nõukogu esimehe pikk ja võimas kuju, tema aeglasel, rahulikud liigutused, siilisoenguga pea ja eriti silmad: veidi nukrad, väikese pilkevarjundiga, kuid alati naeratavad. Need naeratasid isegi siis, kui ta millestki pahameelega rääkis.

Kraft oli selle inimese elulooga tuttav, sellest üht-teist lugenud, veelgi enam teiste käest kuulnud, näinud teda Rahvamajanduse Nõukogu istungeid juhatamas, kuulanud tema esinemisi.

Selle inimese näol oli tekkinud Kraftile ideaalkuju, keda ta sügavalt ning siiralt austas. Kui keegi oleks Kraftilt küsinud, keda ta peab teda ümbritsevatest inimestest kommunisti, riigitegelase ja majandusjuhi ideaaliks, oleks ta kõhklemata nimetanud selle inimese nime.

Just sellepärast oli see ainult mõnikümmend sekundit kestnud telefonikõne viimaseks, kuid väga oluliseks tõukejõuks, mis korruga oleks nagu hajutanud kahtlused, pannud kõik asjad omale kohale.

Talle meenus äkki kõigis üksikasjades too õhtune tsehhi külastamine.

Direktori ilmumist nii hilisel ajal olid kõik peaaegu korruga märganud. Ta vestles rahulikult esimese õmblusmasina taga istuva naisega. Üksteise järel hakkasid töölisel direktori ümber kogunema.

Üks, ilmselt aastatelt vanemaid naisi tsehhis, oligi oma pärimisega alustanud.

«Seltsimees direktor, viimasel ajal liigub tööliste seas igasuguseid kuulujutte meie vabriku kohta. Räägitakse, et «Sangari» teha jäävad ainult meestesärgid, et lähemal ajal hakatavat midagi ehitama, et töötingimused muutuvat paremaks. Keegi ei oska aga öelda, mis selles jutus õige, mis vale. Kui te juba siin olete, rääkige meile nendest plaanidest lähemalt.»

Kraftil ei jäänud muud üle kui korrata lühidalt kõike seda, millest oli olnud juttu mõni tund tagasi juhtkonna koosolekul.

Ta püüdis olla võrdlemisi napisõnaline. Iseloomustanud lühidalt ettepanekuid, mida vabriku juhtkond oli teinud Rahvamajanduse Nõukogule, viis ta kohe jutu sellele, mida kavatakse teha ettevõtte oma sisemiste jõududega. Spetsialiseerumine annab vabrikule võimaluse manööverdada veidi tootmispinnaga, teha vajalikke ümberehitusi ning lõppkokkuvõttes parandada kõikide tööliste töötingimusi.

Kitsas spetsialiseerumine annab omakorda võimaluse teatud tööprotsesside tsentraliseerimiseks: ühtse eksperimentaaltsehhi, ettevõtte

südame loomiseks, samuti tsentraliseeritud viimistlustsehhi ja palju muu rajamiseks.

Kõik ettevõtmised peavad teenima peamiselt kahte eesmärki: tõstma tööviljakust, mille poolest «Sangar» jääb tunduvalt maha sösarettevõtetest, ning parandama toodangu kvaliteeti. Kui ettevõtte hakkab töötama rentaabliit, andma kasumit, saame luua korraliku ettevõttefondi ja töölisi premeerida. Siis võib juba plaani pidada oma elumajade ja puhkekodu ehitamisest, võib-olla ka lasteaiade rajamisest koos mõne teise käitisega.

Naistele oli hakanud meeldima noorevõitu väljanägemisega direktori asjalik ja otsekohene ütlemissviis.

Tundi huvi selle vastu, kuhu ehitatakse duširuumid, kuhu tuleb söökla, missugune perspektiiv on kvartali- ja aastaplaani täitmiseks, millal võib preemiat loota ja missugused väljavaated on linna lasteaiadadesse täiendavate kohtade saamiseks.

Kraft märkas äkki, et kõik selle vahetuse töölised olid kogunenud poolkaares ning mitmes reas tema ümber.

«Teate, naised,» ütles direktor heatujuliselt, «ma rikkusin korda ja tekitasin tööseisaku. Lähen nüüd kohe ära. Leiame sobivama aja, räägime edasi. Kui kellelgi midagi pakulist on, tulge kontorist läbi, võime ka seal rääkida.»

Ja siis oli too vanemapoolne naine, kes oli enesestmõistetavalt kujunenud improviseeritud koosoleku juhatajaks, äkki küsinud.

«Seltsimees direktor, ärge pange pahaks, kuid liigub ka niisuguseid jutte, et te tahtvat vabrikust ära minna. Öelge, kas see on õige või peksavad naised niisama keelt?»

Kraft tundis, et punastas kõrvaaladest. Et hetkeks oma nägu varjata, pööras ta korraks naistele selja ja võttis riidepakkidelt aeglaselt oma mantli. Ta mõistis kohe, et see on üks neist silmapilkudest, mil inimene üheainsa sõnaga peab määrama kogu oma edaspidise elukäigu, tegema põhimõttelise valiku. Uuesti naiste poole pöördudes nägi ta kümneid temale küsivalt suunatud silmapaare.

«Teate mis, ärge uskuge igasuguseid kuulujutte, mõned inimesed armastavad lobiseda,» jättis Kraft endale veel väikese taganemistee.

Kas võtsid naised seda vastust eitavana või mõistsid nad direktori üldist seisundit, kuid näis, nagu oleksid nad seni hinge kinni hoidnud ja alles nüüd end kergemalt tundnud. Pinge langes, kuigi keegi ei istunud veel oma kohale.

Lõpuks oligi ikka toosama küsija öelnud: «Te ärge kartke, direktor, kui töölised näevad, et vabriku juhid püüavad ja tahavad olukorda parandada, kui mõni asi juba paigast liigub, ei lähe keegi mitte kuskile. Inimesed saavad kõigest aru. Aga kontorirahvale öelge küll, et nemad ka rohkem tsehhides liiguksid. Ega te üksinda kõike jõua ära teha.»

Nüüd, pärast telefonikõnet Rahvamajanduse Nõukogu esimehega, tundis Kraft, et otsus on langetatud, langetatud kindlalt ning lõplikult.

«Tont võtaks, mahajäänud kolhoosidega tehti imet, kas tõesti ei saa ühes tööstusettevõttes korda majja,» ühmas Kraft tigidalt ning kutsus sekretäri.

«Öelge, et tsehhijuhatajad minu juurde tuleksid. Oodake, las nad

parem helistavad poole tunni jooksul. Otsige üles peainsener ja parteisekretär ning paluge neid tulla minu juurde.»

Peatselt hakkasid helisema telefonid ja kõik tsehhijuhatajad kuulsid kordamööda direktori täna millegipärast järsuvõitu häält: «Kella kaheteistkümne paiku jõuab siia Rahvamajanduse Nõukogu esimees, tuleme kindlasti tsehhidesse. Vaadake, et te siis suu peale kukkunuid ei mängi. Rääkige nii, nagu asjad tegelikult on. Miks me plaani ei täida, kuidas materjalidega lood ja missugused need materjalid on. Ühesõnaga, kõigest.»

Koos peainseneri ja parteisekretäriaga lugesid nad veel kord läbi Rahvamajanduse Nõukogule saadetud kirja, millele nad kolmekesi alla olid kirjutanud, ning hakkasid arutama, missuguses järjekorras kõike seda nüüd esimehele rääkida.

«Kirja koos nende tabelitega on ta lugenud ja mälu pidi tal ka väga hea olema,» sõnas lõpuks Kraft mõtlikult. «Mis siin kirjas on, pole vist mõtet üldse korrata. Kõige tähtsam on minu arvates see, et esimees võimalikult rohkem tsehhe näeks ja töölised omakorda teda näeksid. Eks ta lõpuks siis otsustab.»

Kraft võttis esimehe ja valitsuse juhataja vastu uksel, tutvustas peainseneri ja parteisekretäri ning palus külalised oma kabinetti.

Esimees astus raske sammuga sisse, jäi keset tuba seisma, ja palitut seljast võtmata pöördus temale nii iseloomuliku naeratusega direktori poole:

«Kui teil selle vastu midagi ei ole, käiksime kõigepealt tsehhides ja siis vahest peaksime natuke nõu. Enne ärasõitu tahaksin ka partei linna-komiteesse minna.»

Ligi kolme tunni jooksul jõuti ära käia kuues kohas. Sõites ühest tootmishoonest teise, esitas esimees harva mõne küsimuse ning kõigile näis, et ta millegi üle pingsalt mõtleb. Ka direktori ja tsehhijuhatajate seletused kuulas ta enamasti ära vaikides, vestles lühidalt mõne töölisega.

Jutuajamine, mis pärast hilenenud lõunasööki direktori kabinetis aset leidis, kestis veidi üle poole tunni.

Esimees võttis mapist mingid paberid, mille hulgas Kraft tundis ära «Sangari» nurgatempliga kirja ja mille esimesel leheküljel oli mitu rida punase pliiaitsiga alla kriipsutatud ning mõned sõnad äärele kirjutatud. Silmitsenud veidi pabereid, ja nagu Kraftile näis, otsitavat mitte leides, alustas esimees madala, vaikse ning rahuliku häälega.

«Enamikuga sellest, millest te siin kirjutate,» pani ta käe «Sangari» kirjale, «tuleb põhimõtteliselt nõustuda. Hakata teie seisukohtadele vastu vaidlema oleks mõttetu või lihtsalt rumal. Need on ka Rahvamajanduse Nõukogu seisukohad. Asja te tunnete ja saate õigesti aru kaasaegse majanduse objektiivsetest arengusuundadest.» Esimees vaatas oma naeratavate silmadega kordamööda ruumisistujate poole. «Kuna te olete õigel teel, siis minge seda teed edasi. Karta ei ole vaja, isegi siis, kui mõni teie ettevõtmine esialgu mõne ametkondliku barjääri taha toppama jääb või mingi viperus ette tuleb.»

Kõneleja vaatas neid sõnu öeldes Kraftile otse silma, nagu mõista andes, et talle on hästi tuttavad direktori tunded ning elamused.

«Kuid majandusmeestena mõistate ka seda, et suures majapidamises

ei saa teha midagi üleöö. Rahvamajanduse Nõukogul on riiklik plaan, mis tuleb täita. Tootmist spetsialiseerida saame selle plaani alusel ainult meie süsteemi kuuluvate ettevõtete piirides. Varustamist teistest süsteemidest me otseselt mõjutada ei saa. See ongi praeguse rahvamajanduse juhtimise süsteemi üheks nõrgaks küljeks. Kui primitiivselt öelda — ei saa ju minna liidu organitesse mõne tuhande vildipaari pärast mõni kuu enne aasta lõppu. See oleks lihtsalt naeruväärne. Meile öeldakse, et me pole tõsised inimesed. Kuid aidata teid tuleb ja me püüame seda teha. Mõned tooted võtame teilt juba viimases kvartalis plaanist maha, anname teistele meie süsteemi kuuluvatele tugevamatele ettevõtetele, mõned no-jah...» Esimees ei lõpetanud lauset. «Suurema puhastuse teeme järgmise aasta plaani täpsustamisel. On ju nii, seltsimees Kässer,» pöördus ta Kergetööstuse Valitsuse juhataja poole, kes oli välimuse ning temperamendi poolest täielik vastand esimehele.

«Jah, seda küll,» lausus Kässer kiiresti, saates oma sõnu vilka žestiga.

«Toodangu nomenklatuuri revideerides tuleb silmas pidada, et vabrik saaks oma käsutusse vaba tootmispinda manööverdamiseks. Siis saab hakata valutumalt ümberehitusi tegema.

Omaette küsimuseks on teil väljaspool Tartut asuvad tsehhid. Need on endise tööstuskombinaadi «Elva», Põltsamaa, Jõgeva ja Tartu kohaliku majanduse kombinaadi töökojad. Näiteks Rõngu, Otepää ja Elva tsehhis töötab igas 10—20 töolist ja nii edasi. Ma tean, et üld- ja tsehhikulude tase on nendes kolm korda kõrgem kui «Sangaris». Palju on nendes käsitsitööd. Väga halvasti kasutatakse materjale. Kangaste ettearvestuse puudumise tõttu on lubamatult suur sisekaoprotsent. See pärast on juurdelõikuse tsentraliseerimine täiesti õige samm teie poolt.»

Samas vaadati läbi toodangu nomenklatuur. Esimees tegi valitsuse juhatajale korralduse paari päeva jooksul materjalid nagu kord ja kohus vormistada ning lubas järgmise aasta plaani kohta ise vastavad juhtnõörid anda.

Surudes hüvastijätuks Krahti kätt, ütles esimees vaikse häälega, mida teised vaevalt kuulsid: «Ärge ainult pead norgu laske, küll asjad liikuma hakkavad.»

Pärast külaliste lahkumist jäi Kraft üksinda. Ootamatult avanes uks ning kabinetti loivasid sisse kaks noormeest, mõlematel mingid paberilehed käes. Rohelised sõduripüksid ja kirsasaapad nende jalas kõnlesid sellest, et tulijad olid hiljuti teeninud armees. Kumbki neist ei võtnud mütsi peast, ning torganud rõhutatud ükskoiksusega paberi Krahti ette lauale, sõnas pikemakasvuline hooletult:

«Olge täitsa, direktor, pange käsi alla, me tahaks söödamaad vahetada.» Ning teine lisas oma kaaslase tooni tabada püüdes: «Omal soovil.»

Kraft vaatas veidi üllatunult kord üht, kord teist noormeest, heitis pilgu avaldustele ning küsis:

«Kus tsehhis te töötate ja miks siis kohe minu juurde?»

«Transpordis,» tuli vastus peaaegu ühest suust, millele pikem lisas: «Osakonnajuhataja saatis teie juurde. Meil juhtus seal väike viperus: jääme maalt relvavenna sünnipäevalt paar päeva tööle hiljaks.»

VLADIMIR MEISTER

«Ja nüüd siis tahate teise ettevõttesse minna, või teie keeles, «söödamaad vahetada»? Mõtlete, et mujal tööluuside eest aukirju jagatakse? Selles te, kulla mehed, küll eksite. Nüüd öelge mulle, kas te sõjaväes ka igale poole koputamata, luba küsimata sisse tormasite, mütsi peast ei võtnud ja ohvitseridele öla peale patsutasite? Umbes nii, et «kuule, kapten, ole vunts ja ära täna roodu õppustele vii!». Oli selliseid juhusid või ei?»

Endised sõdurid vahetasid pilgu ning vaatasid siis kohmetult oma poriseid saapaid.

«Ega vist olnud küll. Ka mina olen ohvitser, reservohvitser, praegu vabriku direktor, ka aastatelt olen teist vanem. Seda ütlen ma teile muu seas. Kuid iga viisakas inimene võtab ruumi astudes vähemalt mütsi maha. Te aga mõtlete, et elementaarsete viisakusreeglite täitmist ainult sõjaväes nõutakse. Ja niipea kui kasarmust välja saab, võib jalaga uksi lahti lüüa, endast vanematele inimestele ölale patsutada ja tööol käia oma äranägemise järgi. Ei, relvavennad, nii te kaugele ei jõua.»

Kraft pistis avaldused sahtlisse, tõusis ning ütles: «Ma võin teid tööluusi eest ainult vallandada. Kuid seda ei tahaks teha. Mingist omal soovil lahkumisest ei saa juttugi olla. Kui te siin distsipliini rikkusite, siis peate samas kohas end ka parandama ja karistust kandma. Avaldused aga annan teile tagasi siis, kui teist korralikud töömehed saavad. Nüüd minge tööle ja ärge rohkem lollusi tehke. On selge.»

Noormehed ei olnud ilmselt niisugust pööret asja käigus oodanud ning astusid kohmetult kabinetist välja. Kraft aga märkis lauakalendrisse osakonnajuhataja nime, et ei unustaks temaga rääkida. Ning mõelnud hetke, lisas sellele ka komsomoliorganisatsiooni sekretäri oma.

IV

«Me suutsime eelkõige ettevõtte spetsialiseerimise kaudu olukorda parandada. Selle tulemusena andis «Sangar» möödunud aasta lõpuks 150 000 rubla kasumit,» rääkis Kraft Tartu Riikliku Ülikooli hügieeni kateedri juhatajale professor Kasele. «See on muidugi naeruväärselt vähe sellise vabriku kohta, kuid kõige tähtsam — me suutsime töölistesse sisendada usku, et «Sangaris» võib midagi ära teha.

Kuid töötingimused on meil tsehhides viletsad. Me oleme üht-teist püüdnud teha, eriti ventilatsiooni ja valgustuse parandamiseks, kuid kogu see töö käib kuidagi plaanitult, nagu öeldakse — tunde järgi.

Kas te ei oleks nõus tulema oma kateedriga meile appi? Sõlmiksime lepingu, teie uuriksite asja ja annaksite nõu, mida me kohe praegu saaksime ära teha naiste töötingimuste parandamiseks.»

«Jah, enne kui midagi otsustada, pean teie ettevõttega veidi lähemalt tutvust tegema, nõu pidama oma kateedriga ja teaduskonna juhtidega,» arvas professor käsi laual risti pannes. «Kuid ma loodan, et saab asja.»

TRÜ hügieeni kateedri professor Mihkel Kask oli saanud vabariigis tuntuks raadiosaadete kaudu, milles ta tihti esines vestlustega ning vastustega kuulajate kirjadele. Professor köitis kõiki oma lihtsusega, muheda tooni ja asjalikkusega.

Jüri Kraffi viisid professor Kase juurde kaks eesmärki. Esimene ja peamine seisis selles, millest ta oli professor Kasele rääkinud: parandada töötingimusi mööda linna laialipillatud tsehhides ja teha seda tööpoolest kindla plaani järgi. Teine eesmärk oli rohkem psühholoogilist laadi.

Esimesed sammud olid tehtud: ettevõtte täitis plaani, andis riigile kasumit. Nüüd oli vaja täita tööliste antud lubadused.

Ka sel alal oli ju mõndagi tehtud, kuid Kraft märkas kohe, et need teatud mõttes suvalised ümberkorraldused tsehhides kutsusid alati esile vaidlusi nii tööliste kui ka vabriku juhtkonna hulgas. Lähtuda tuli, vähemalt esialgu, olemasolevatest tootmispindadest. Normatiive siin tihtilugu kasutada ei saanud sel lihtsal põhjusel, et tootmispind ise ei vastanud normatiividele.

Leidnud tuge septembripleenumi materjalidest, otsustas Kraft pöörduda ülikooli teadlaste poole.

«Sangari» direktor teadis suurepäraselt, missugune populaarsus oli inimeste hulgas Mihkel Kasel. Juba üksnes tema ilmumine ettevõtte tsehhidesse ja jaoskondadesse oleks suursündmuseks. Naised taipaksid kohe, et midagi on järjekordselt teoksil.

Kraft oli jõudnud isiklike kogemuste najal veenduda, et inimesed, vähemalt suurem osa nendest, ei ole oma loomult jooksikud, nagu halvustavalt hüüti neid, kes töökohta ei pidanud ning ühest ettevõttest või asutusest teise rändasid pikka rubla ja kergemat tööd otsides. Enamasti mindi ära siis, kui selleks olid tõsised, kaaluvad põhjused: ei olnud võimalik saada lastesõimes või -aias lapsele kohta, tekkisid tervisehäired või inimene lihtsalt tundis, et tema närvikava ei suuda niisugustes töötingimustes kaua vastu panna. Inimesed olid harjunud oma töökaaslastega, oli tekkinud kollektiiv, hakkasid kujunema esialgu ainult aimatavad, kuid siiski omad traditsioonid, tajuti kaasvõitleja õlatunnet, nagu tavatsevad öelda sõjamehed. Enamasti maksis see inimesele märksa rohkem kui paarikümnerublane palgalisa. Seda eriti rasketes situatsioonides, kui inimene samal ajal veel märkas, et olukorra parandamise eest rügevad tööd teha kõik — alates direktorist kuni abitööliseni.

Nagu aimates tema ees istuva, veidi kümutõmbunud noorevõitu direktori mõtteid, küsis professor äkki: «Kas te lõpetasite ülikooli?» Saanud jaatava vastuse, lisas professor kohe veidi seosetult: «Niipea kui ma siin asjad joonde saan, helistan teile ja tulen ise teie suurt naisteväge vaatama.»

Jätnud professoriga hüvasti, läks Kraft Ülejõe tsehhi juurdeehitustöid kaema. Ta oli hommikul kuulnud, et seal hakkasid tööd toppama materjalide puudumise tõttu. Kuid seda ei tohtinud lubada. Mitte mingi hinna eest! Talle meenus, missuguse raskusega sai komplekteeritud ehitusbrigaad, kui palju tuli igasuguste ametiasutuste uksi kulutada, enne kui samas Ülejõel hakkasid kerkima valgetest silikaattelistest müürid. Meenus ka see, kuidas naised teistest jaoskondadest olid käinud neid kauaoodatud müüre oma silmaga vaatamas. Ja käivad vist praegugi. Kui nüüd tööd takerduma hakkavad, on kõik mokas. Ta oli alles mõni päev tagasi parteikoosolekul rääkinud, et planeeritud juurde- ja pealeehituste valmimisega saab vabrik lisaks tuhat nelisada ruut-

meetrit täiendavat tootmispinda. Koos sellega tuleb käiku anda töölis-söökla ning järgmise etapina kohe alustada ühe 12 korteriga elamu ehitamist linna ning puhkekodu rajamist Otepäele.

Kuid mis kõige tähtsam — ettevõtte peab selleks ajaks andma umbes kümme korda rohkem kasumit kui aasta tagasi. Keegi ei hakka ju niisugust vabrikut lihtsalt üleval pidama. Tekkinud võlad tuleb riigile tasuda.

Elavaks oli kujunenud see parteikoosolek. Kommunistid otsustasid, et kõik abitööd tuleb teha ühiskondlikus korras. Büroole tehti ülesandeks välja töötada vastavad graafikud, kui palju iga jaoskond peab suunama inimesi ehitusele abitöödele öhtuti ja isegi puhkepäevadel.

Ka tema, direktor, kuulus nüüd parteibüroo koosseisu ja tundis see-pärast kahekordset vastutust. Kuidas ta vaatab oma inimestele silma, mida ütleb neile, kui nüüd kõik viltu kiskuma hakkab? Selle mõtte juures lisas ta tahtmatult sammu.

Müüridel ega ehitusplatsil ei paistnud hingelistki. Viltuvajunud tel-lisehunnik ja selle najale lükatud käru jätsid Kraftile eriti masendava mulje. Ta peatus ukseava ees ja kuulis kuskil müüride taga jutukõminat.

Direktor astus ukseavast sisse ning ehitusprahile komistades ronis vastasseinas olevast ukseavast välja. Lauavirna varjus istusid poolringis ehitusbrigaadi mehed, õllepudelid käes. Üks neist püüdis vastu lau-serve veinipudelit avada. Meeste näo ning jutu järgi võis järeldada, et see ei olnud esimene pudel.

«Jõudu,» ütles Kraft meestele altkulmu kordamööda pilku heites ning tajus pigem mingit ängistust kui viha. Ta tundis hästi kõiki neid mehi juba ehitusbrigaadi loomisest peale, teadis nende hüüdnimesidki. Mõne hetke vaikisid kõik. Vaadanud veel korra tema pilku vältivate meeste poole, küsis Kraft: «Kus brigadir on?»

«Lubas kontoris minna,» toibus esimesena mees, kes oli veinipude-lit avanud ja direktori ootamatust ilmumisest segadusse sattudes püüdis pudelit selja taha peita. Taibanud aga samas peitmise mõttetust, hoidis seda nüüd põlvede vahel.

«Mis teil siin siis juhtus?» küsis Kraft kulmu kortsutades. Mehed tundsid tema hääletoonist ning hoiakust, et direktor püüab ise neid sel-lest lollist olukorrast välja aidata.

Nad tõusid üksteise järel püsti ja hakkasid seletama, et hommikul segu ei toodud, et linna ehitusvalitsuse juhataja olnud ise segusõlmes, praalinud ja kärkinud mis hirmus — nii rääkinud vähemalt tuttav autojuht. Tal olevat mitu päeva objektidel tööseisakud, autod aga veda-vat segu mööda linna, kurat teab kuhu. Lubatud kraana jäänud ka täna tulemata.

Kraft kuulas vaikides meeste juttu ja meenutas nõupidamisi linna-komitees, millest oli osa võtnud ka ehitusvalitsuse juhataja, kes oli lubanud omalt poolt «Sangarit» igati aidata. «Ei noh, niipalju ju ikka saab, see on meie üldmahu juures kõõme!» meenusid Kraftile ehitus-valitsuse juhataja suurustavad sõnad.

«Siin siis see kõõme ongi,» pomises Kraft pigem endale kui meestele ning seadis minekule. Seisatas siis hetkeks ukseava juures, nagu mil-legi üle aru pidades, ning ehitusplatsi silmitsedes lausus:

«Eeloleval pühapäeval lubasid naised hoogtööpäevaku korraldada.

teada ka saavad, et...» ja lauset lõpetamata lisas: «Ma lähen käin kor-raks partei linnakomitees. Ega meilegi mingid vaesed pooleteramehed ole.»

V

Hommik oli sombune ja juba poole seitsme paiku, kui Kraft ärkas, udutas vihma. Kuid ei jahe niiskus, madalad pilved ega hämarusse mähkunud linn suutnud tõrjuda meelihaaravat kevadetunnet, mis iga hommiku, iga päevaga üha rohkem ja rohkem süvenes.

Hommikul ärgates tundub, nagu sa polekski õieti maganud. Kogu keha on täis mingit roidumust, lausa füüsilist väsimust ja voodist tõus-mine, riietumine, iga liigutus nõuab pingutust. Kuid niipea, kui oled saanud endast võitu, avanud akna ja hinganud sisse mõned söõnud niisket ning jahedat kevadõhku, hakkavad sinus sedamaid maad võtma hoopis teised meeleolud. Väsimustunne nagu seguneks mingi seesmise rahutusega, tegutsemistungiga ja sind lausa kisub igapäevaste toime-tuste juurde. Kui veel oled joonud tassi kanget ja hästi tulist kohvi, oled juba täiesti veendunud, et just täna saad hakkama mõne mitte päris argipäevase meheteoga.

Kuigi ka sellel päeval nagu eelmistelgi midagi erakordset ei sünni, õhtuks oled järjekordselt puruväsinud ning püüad võimalikult kiiresti magama jääda, et hommikul jälle samasuguste vastuoluliste tunnetega ärgata.

Kuid oma päevakava peaks siiski päris tõsiselt revideerima. Ja või-malikult kiiresti! Raamaturiiluletele koguneb üha rohkem ja rohkem raamatuid, mis lugemist ootavad, ajakirjugi on laual päris kenake virn, mida ainult põgusalt sirvitud, rääkimata teatrist ja kinost. Oledki siis, kulla mees, ennast sellesse direktori tüüpangelase rolli asetanud, kes isegi õhtuti naise kõrval voodis oma ettevõtte hiiglaperspektiividest unistab ja selle nimel on kõige ehtsamaks askeediks muutunud.

Naisel on täitsa õigus, et poisid hakkavad varsti onuks kutsuma, puhkepäeviti ju neid ainult nagu kord ja kohus näebki. Nojah, ega Mar-jel see jaoskonnatoetri ametki meelakkumine ole, jookse päevad läbi mööda linna ringi, eriti veel, kui mõni gripiviirus peremehetsema kipub.

Päevakava tuleb muuta ja juba täna õhtul saunas üks hea äraolemine teha. Oleks hea küll, kui oma ettevõttel ka midagi väikese puhkebaasi taolist oleks, kuhu võiks mõneks tunniks välja sõita, varda otsas liha küpsetada ja sõna juttu ajada.

Püüdes mõttes koostada tänase päeva tegevuskava, astus ta tänavale. Kõigepealt peab kontrollima, kas riidematerjal saabus kohale. See on kõige tähtsam. Kui juurdelõikus täna kangaid ei saa, tuleb esmaspäe-val õmblusjaoskondade naised koju saata. Ligikaudu viissada inimest. Kõige ehtsam tööseisak, mis on ähvardanud vabrikut juba mitu korda ja mida on mitmel juhul lausa imekombel suudetud ära hoida. Siin ta nüüd on, see lausa vihatekitav «materjalidega varustamine on mõne-võrra paranenud». Mis paranemisest saab veel rääkida, kui ettevõtte

VLADIMIR MEISTER

kohal ripub seismajäämise oht? Pealegi mitte esimest korda. Eile ta oli, tõsi küll, teinud korraliku peapesu ka varustusosakonna meestele, kes olid alarmi tõstnud alles viimasel minutil. Kuid ega see ausalt öelda ka kellegi kord ole, kui hankelepingute rikkumise pärast peab vabariigi ülemuste allkirjadega telegramme saatma. Varustusosakonna inimesi ei saa ju ka muuta «Sangari» alalisteks esindajateks riiet tootvates ettevõtetes!

Esimene, keda direktor kontoris nägi, oligi varustusosakonna juhataja Burajev. Tema närviline olek rääkis ise enda eest.

«Seltsimees Kraft, mehed helistasid mulle hommikul koju, masinad sõidavad Tallinnast kangastega välja heal juhul lõuna paiku. Kangad saame kätte alles õhtuks. Mis nüüd teha?»

Kraft ei vastanud kohe. Vaadanud hetkeks osakonnajuhatajale ning märganud tema süüdlaslikku ja muresegust näoilmet, mõistis ta, et tekkinud situatsioonis süüdlast otsida on lihtsalt kasutu ajaraiskamine. Vaja on tegutseda. Jah, kuid mida ette võtta?

Direktor palus käeviipega Burajevi oma kabinetti astuda ning hakkas aeglaselt mantlit seljast võtma. Ta istus oma kohale, vaatas keset tuba seisvale varustusosakonna juhatajale veel korra teraselt otsa ning küsis rahuliku, täiesti tavalise häälega.

«Kas on kindel, et masinad kangastega tööpäeva lõpuks Tartusse jõuavad?»

«Kui midagi erakordset ei juhtu,» laotas Burajev käsi.

«Võtke veel kord baasiga ühendus ja kui peaks mingi kahtlus tekkima, otsige mind kohe üles. Otsekohe,» koputas Kraft sõrmeotstega lauale. «Ma lähen praegu juurdelõikusse. Öelge sekretärile, et ta paluks minu juurde peainseneri, parteisekretäri ja ametiühingukomitee esimehe.»

Direktor teadis hästi, et seda, mida ta praegu teha kavatses, ta teha ei tohi, sest see on kehtivate seaduste rikkumine ja seetõttu karistatav. Kuid teist väljapääsu ta ei näinud ja tekkinud olukorras ei olnud süüdi vabriku juhtkond.

«Kuulge, peremees,» võttis Kraft vahetusmeistril käealt kinni. Viimane ei olnud direktori ilmumist tsehhi märganud ning isegi võpatas ootamatust puudutusest. «Kas te õmbluse tänaseks tööga kindlustate?»

«Hädaga pooleks vahetuse lõpuni anname, aga siis on ka näpud täiesti põhjas,» sai meister üle hetkelisest kohmetusest.

«Mis siis nüüd saab?» kordas direktor omakorda varustusosakonna juhataja küsimust, et kuulda vahetusmeistri arvamust tekkinud olukorra kohta.

«Millal me materjali saame?» vabastas meister ettevaatlikult end direktori käevangust ning jäi tema ette seisma.

«Heal juhul alles õhtuks.»

«Inimesed on väsinud ja tüdinenud nendest häireolukordadest,» lausus meister kõrvale vaadates ja nähtavasti direktori mõtteid aimates.

«Hea küll, ega see igavesti kesta,» lausus Kraft. Nähes, et vahetusmeistri poolt toetust loota pole, lisas juba käskival toonil: «Räägime inimestega, kuulame ära ka nende arvamuse.»

«Kas võtame kohe rahva kokku?» küsis meister samuti ametlikuma tooniga.

VLADIMIR MEISTER

«Räägime kohe, edasi lükata ei saa siin enam midagi.»

Vahetusmeister ei lausunud sõnagi, kehtis kergelt õlgu, andes mõista, et see on juba direktori otsustada, ning läks korraldust täitma.

Kraft jäi üksi seisma ning vaatas mõtlikult aknast välja. Kuid see kestis ainult hetke. Tema kõrvale astus kiiresti habras, suurte ning kuidagi eriti tõsiste silmadega tütarlaps, keda Kraft nägi esimest korda.

«Seltsimees direktor,» vuristas neiu kiiresti ning veidi hingeldades. «Meie kohta räägitakse, et me viivat siit salaja riidetükke koju. Me ei taha varga nime kanda. Kui keegi seda teebki, siis tuleks need inimesed paljastada ja kõigile öelda, et nad varastavad. Muidu vaadatakse meile kõigile otsa nagu mingitele kurjategijatele. See on nii hirmus!»

Viimaste sõnade juures tütarlapse hääl murdus ning ta kaelale ja põskedele tekkisid suured punased laigud.

Kraft oli ootamatust vahejuhtumist lausa rabatud, vaatas tükk aega vaikides tütarlapse suurtesse tõsistesse silmadesse, ja märganud, et neile hakkas lähenema naine, esitas päheturrganud küsimuse: «Kaua te siin juba töötate?»

«Pool aastat, pärast keskkooli lõpetamist tulin siia. Mul ema töötab ka vabrikus, õmbluses.»

«Aitäh, et ütlesite. Ärge nina norgu laske, küll me korra majja paneme,» püüdis direktor tütarlast julgustada ning surus tal usalduslikult kätt. «Vahetusmeistriga tuleb sellest asjast rääkida teinekord, kõik nägid nende jutuaajamist ja võivad tütarlast kaebamises süüdistada ning kiusama hakata,» mõtles Kraft endamisi ning tervitas peanoogutusega tema ümber kogunevaid naisi.

«Me oleme järjekordselt pigis ja hullemini kui kunagi varem,» alustas direktor ning selgitas mõne minuti jooksul tekkinud olukorda. Materjalide ladu on täiesti tühi, kangad jõuavad vabrikusse alles õhtuks ja kui juurdelõikus alustab tööd esmaspäeva hommikul, jäävad õmblusjaoskonnad, kokku umbes viissada inimest, esmaspäeval ilma tööta.

«Käskida ma teid ei saa, kuid paluda võin küll. Selleks ma siia tulingi. Kas olete nõus puhkepäeval, see tähendab homme, tööle tulema, kui me õhtuks riide kätte saame?»

Tekkis vaikus. Mitukümmend naist seisis direktori ees ja kõik nad mõtlesid küll erinevaid, kuid samal ajal ka ühesuunalisi mõtteid. Valdavas enamikus olid need perekonnainimesed, laste emad ning igapäev neist oli puhkepäevale kuhjaga koduseid toimetusi planeeritud. Direktori jutt tõmbas kõigile neile kavatsustele korraga kriipsu peale. Seda olid öelnud pool tundi tagasi ka peainsener Malle Luksepp ja ametiühingukomitee esimees Liidia Kask, kui Kraft oli nende arvamust küsinud. Kuid olid siiski lõpuks direktoriga nõustunud, sest teist välja-pääsu ei näinud ka nemad. Just seda arvas Kraft praegu välja lugevat ka vaikivate naiste nägudelt.

Direktor oli tähele pannud, et igas kollektiivis, nagu seda kinnitasid ka sotsioloogid, kujuneb alati välja oma juht, liider, kelle olemasolu just niisugustes situatsioonides võib märgata ja kelle arvamus tavaliselt ka küsimuse otsustab. Kraft ootas ja ta ei eksinud. Temast paremal pool suure laua servale nõjatav lüheldast kasvu ja tusedusse kalduv

keskealine naine tõmbas oma kitlihõlmad veidi koomale ning lausuis rahuliku häälega:

«Kui nüüd asjad tõepoolest nõnda on, ega me siis viitsada inimest terveks päevaks ilma tööta saa jätta. Mis siin ikka aega raisata, tuleb tööle tulla. Hea, et direktor ise seda ütleva tuli,» lõpetas ta veidi vaiksema häälega ning vaatas sealjuures millegipärast vahetusmeistri poole.

Naised hakkasid omavahel rääkima, keegi rohkem direktori poole ei pöördunud, nagu sellega märku andes, et küsimus on otsustatud.

Kui Kraft küsis, kas sellega ollakse päri, ning keegi midagi ei vastanud, ütles ta naeratades: «Oleme siis kokku leppinud. Nägemiseni ja jõudu tööle!»

Hetke tänaval aru pidades otsustas ka õmblusjaoskondadest läbi minna ning korraks materjalide lattu sisse astuda.

VI

«Nii et sul tuleb selle loo eest nüüd trahvi maksta?» küsis partei linnakomitee sekretär, kui Kraft oli lõpetanud. «Jah, niisuguste asjadega nalja teha ei tohi. Miks sa siis sisse ei astunud või ei helistanud, oleksime koos aru pidanud, vähemalt teatanud olukorrast, kuhu vaja. Ise oled linnakomitee liige, kuulud meie majandusnõukogusse, aga oma vabrikuga asjades meiega nõu pidada ei taha.» Kraft arvas linnakomitee sekretäri torisevas hääletoonis tabavat rohkem heatahtlikkust kui etteheidet.

«Sinu algorgi sekretär käis juba siin ja sai oma jao kätte. Sa ütlesid, et osa naisi ikka jätkas tööd pärast inspektori lahkumist? Aga kust ta teadis nii kiiresti kohale tulla ja miks sind ennast välja ei kutsutud, kui tsehhis töö seisma pandi?»

«Tsehhis oli suur pahandus tekkinud töökaitsse inspektori ja naiste vahel. Nad olid ka mulle koju helistanud, aga ma olin ülikooli arvutuskeskuses ja jõudsin vabrikusse natuke hiljem, kui inspektor oli juba töö katkestanud, ise läinud ning tsehhi jäänud need, kes tegid seda niiõelda omal algatusel. Vahetusmeister ise sel päeval tööl ei olnud, kohal oli ainult brigadir. Inspektor on ju Tartust, ta pidi ühe meie töötaja sugulane olema. Eks see informatsioon temalt tõenäoliselt läkski. Ilma minuta nad muidugi tööd seisma panna poleks tohtinud. Ja ega esmaspäeval õmbluses ka päris õiget tööpäeva olnud, nokitsesid niisama.»

«Jah, on sul ikka kord küll,» torises sekretär edasi, «igaüks teeb, mis tahab. Direktor ise näitab head eeskujut: korraldab puhkepäeval tööpäeva, vahetusmeister tööle ei tule, kutsub välja töökaitsse inspektori, see paneb töö seisma, osa naistest siiski jätkab tööd, direktorile määratakse trahvi tööseadusandluse rikkumise eest ning alles siis ilmub ta oma süüd kahetsema linnakomiteesse. Nagu filmilindil, tont võtaks. Mis meie nüüd sinuga tegema hakkame? Isegi partei linnakomitee ei saa enam midagi olematuks teha,» lisas sekretär, pilkevarjund hääles. «Trahvi pead ilusti ära maksma, ministereium praavitab ka selle eest veidi su seingut ja sul jääb üle oma majas kord maksma panna. Vajaduse korral võid öelda, et sinuga oli sel teemal tõsine jutuajaminen partei linnakomitees.»

VLADIMIR MEISTER

«Jah, ma olen süüdi, ega tõsiseid asju nii kergekäeliselt ajada saa. Teinekord olen targem.»

«Just nimelt, aga ära hakka nüüd endale tuhka pähe raputama. Loeme selle loo lõpetatuks ja räägime igapäevastest asjadest. Muide, liidu minister oli meie Keskkomitees lubaduse andnud, et materjalidega varustamisel luuakse kõige lähemal ajal kord majja.»

Sekretär võttis sahtlist kiirkõitja ning lehitses seda tükk aega süvenenult.

«Uute universaalsete õmblusmasinate paigaldamine, väikemehhanismide rakendamine, tsentraliseeritud juurdelõikuse ja viimistlusjaoskonna loomine valmistoodangu lao lähedale, pealeehitus Suur-Kaare tänavas ja mitmed teised abinõud aitasid mitmes tsehhis ja jaoskonnas teil tööviljakust tõsta. «Sangari» põhitoodangu, meeste päevasärgide kvaliteet on viimasel ajal päris korralikuks muutunud. Aga tööviljakus vabrikul ulatuses tervikuna tõuseb teil ikkagi aeglaselt. Milles on õieti asi?»

«Põhjusi on mitmeid. Meil tuli reorganiseerida suurem osa tootmisprotsesse, vanad töölised ümber õpetada, täiendavalt komplekteerida 120 töölist. Peaaegu igas jaoskonnas kehtisid meil ju erinevad tööaja normatiivid. Normatiivide ühtlustamine koos tehnoloogia täiustamisega on küllalt keeruline asi.»

Vaadanud veidi aega vaikivat ning endiselt pabereid lehitsevat sekretäri, lisas Kraft: «Kasumit oleme andnud iga aastaga üha rohkem, kuid selle planeerimine, õigemini, kasumiplaani korduv muutmine aasta jooksul häirib hirmsasti tööd. Sel aastal on jõutud seda muuta juba kolm korda ja muudetakse kindlasti veelgi.»

«Mul on sulle üks palve. Tee mulle selle kohta väike õiend, täpse arvulise analüüsiga vabriku viimaste aastate majandusliku tegevuse kohta ja kindlasti kasumiplaani pane sisse. Ma ei tunne päris hästi õmblustööstust. See aitab mul veidi asjatundlikumalt su majapidamises orienteeruda,» lõpetas linnakomitee sekretär.

Sekretär tõusis, astus laua tagant Krafti kõrvale, pani käe ta õlale ja ütles hoopis teistsuguse häälega:

«Kuule, Jüri, sa peaksid vist õige puhkama, laskma ennast põhjalikult kontrollida ja tegema kõik, mida tohtrid soovivad. Ma kuulsin, et doktor Laisaarele ei meeldivat põrmugi sinu kopsud. Tervita oma naist ja vähemalt selles kuula tema sõna. Meil on sinuga vaja elada ja tööd teha ka üheteistkümnendal viisaastakul...»

Kraft astus aeglasel sammul vabriku kontori poole ja mõtles viimase aja sündmustest. Ta püüdis neid loogiliselt järjestada, luua neis mingit seost seaduspärasust, kuid see käis tal praegu lihtsalt üle jõu. Mõtted hüpplesid ühelt sündmuselt, jutuajamiselt, kohtumiselt teisele nagu mingit toetuspunkti otsides ning seda leidmata hajusid uuesti, et siis taas klammerduda mingi tähtsusetu vahejuhtumi külge. Ta püüdis meenutada neid ettevõtmisi, mida oli kavandanud lähemateks päevadeks. Juurdelõikus... Koosolek, suurte silmadega tütarlaps, ükskõikne vahetusmeister, häbiväärselt lõppenud tööpäev... Vahetusmeistriga peab siiski rääkima, mõistku ta seda, kuidas heaks arwab...

Juurdelõikustsehhi vahetusmeister astus kabinetis nagu tavaliselt, aeglase sammuga, tervitas vaevaltmärgatava peanoogutusega, istus

nagu iga oma liigutust kaaludes pakutud kohale, kohendas kergelt püksiviike ning alles siis poetas esimesed sõnad.

«Ma kuulan teid.»

Kraft vaatas mehele mõne hetke otsa ja muutis oma esialgse kõneluse plaani.

«Teate mis, ärge arvake, et ma teid selle nurjaläinud tööpäeva pärast sarjama hakkam. Ma tean väga hästi, et teie olite see mees, kes kaebama läks ja töökaitse inspektori kohale kutsus direktori omavolitusmist vaatama. Tont temaga, selle puhkepäevaga, kuigi, ausalt öeldes, puhtinimlikust seisukohast poleks paljud teie asemel, kulla meister, niisugust vempu mänginud. Kuid veel kord, tont temaga! Jäägu niisugused lood igatüüpi südametunnistuse asjadeks. Ma olin ise süüdi, talitasin kergemeelselt ja sain oma karistuse. Sellega paneme loole punkti.»

Vahetusmeister ei lausunud ühtegi sõna ja Kraftile näis, et vaevalt-märgatav muie libises üle tema ees istuva mehe näo. Võib olla, et see ka üksnes näis nii.

«Kuid räägime nüüd hoopis teisest asjast. Öelge mulle ausalt, kas need jutud vastavad tõe, et tsehhist pidevalt materjale kõrvale läheb? Või on see ainult naiste keelepeks?»

Meister muigas kogu näoga, kuid vastas tõsiselt.

«Et sellistest asjadest rääkida, peavad olema faktid. Jah, konkreet-
sed faktid. Kuulujuttudega ja õpilaste lobaga siin kaugemale ei jõua.»

«Ah nii, ikkagi märkas ta tütarlapse jutuajamist minuga, aimas kõneluse sisu. Või kuulis keegi pealt?» vilksatas Kraftil mõte peast läbi.

«Mul ei ole praegu mingeid konkreetseid fakte, kuid sellest räägitakse vabrikus üsna palju. Meie kohus on võidelda varguse vastu, aga ka kuulujuttude vastu. Kui need on tõepoolest ainult kuulujutud. Teilt kui vahetusmeistrilt on mul õigus küsida: kas ei või jaa.»

Meister võpatas veidi, vaatas esmakordselt kõneluse kestel mingi seesmise tigidusega direktorile otse silma ning pahvatas:

«Teate, lugupeetud direktor, ärge siis lausa lasteaeda ka mängima hakake. Alati on olnud nii, et see pole õige juurdelõikaja, kes endale kõrvalt ülikonda või kleiti selga ei tee. Ja meie teiega pole need maailmaparandajad, kes seda tava muudavad.»

Sellist vastust Kraft vahetusmeistrilt ei oodanud. Tardunult vaatas ta teispoole lauda istuvat meest ning samal ajal tundis, et mida rohkem jõuab tema teadvuseni äsja öeldu kogu tähendus, seda suuremaks paisub ta viha meistri vastu. Kraftile meenusid juba pikemat aega vabrikus järjekindlalt levivad kuuldused selle kohta, et juurdelõikusest viiakse välja defitsiitsemat materjali. Kuid pistelised kontrollid tulemust ei andnud. Suurema kontrolli peale oli ta mõelnud ja selle päevast päeva edasi lükanud. Ta lihtsalt kartis solvata inimesi, kuigi ise samal ajal mõistis, et tõenäoliselt mõne ebaausa inimese pärast kannatab kogu kollektiivi hea nimi. Meenus suurte tõsiste silmadega tütarlaps ja tema sõnad: «See on nii hirmus!» Meenus ka vahetusmeistri käitumine kurikuulsa «puhkepäevaku» organiseerimise ajal ning äsja kuuldu oli nagu viimaseks pintsli tõmbeks selle mehe seesmist ebaausust ning irvitavat öelust peegeldavas koondportrees. Ja see pintsli tõmme oli ka selleks viimaseks tilgaks hingesoppi kogunenud vihale, mille purset Kraft ei suutnud enam tagasi hoida.

VLADIMIR MEISTER

«Ah nii, ah nii arvate teie!» pahvatas ta iseendale ning nähtavasti ka vastasistujale ootamatult valju häälega ja ajas end aeglaselt püsti. Ka vahetusmeister oli kärmesti tõusnud, astunud tahtmatult sammu tagasi ja vaatas nüüd ehmunud pilguga direktorile otsa. Niisugusena ei olnud ta teda veel kunagi näinud. Krahti kõhn ja kahvatu nägu oli värvunud erkroosaks ning ta veidi ettepoole kooldunud õlad tõmblesid.

«Te olete kõige alatum silmakirjatseja, keda ma olen näinud,» pigistas Kraft veidi vaiksemalt läbi hammaste. «Mis õigusega te juhite inimesi, mis õigusega te neid rikute! Või mingisugused õpilased! Need õpilased on teist peajagu kõrgemal. Ja mitte teie neid, vaid nemad peaksid teid elama õpetama!»

Kraft vaikis veidi, vahetusmeistrilt pilku pööramata.

«Ja kui te mulle homme hommikul lahkumisavaldust ei too, hoolitsen ma selle eest, et tsehhi töölised nõuavad teie vallandamist. Võite kaevata, kuhu iganes soovite. Kuid hoiatan teid — teiega ei tööta ma enam koos ühtegi päeva ja näha soovin ma teid ainult homme hommikul. Minge, ja rohkem ma teiega ei kavatse rääkida.»

Kraft vajus raskelt ja väsinult toolile ega kuulnud vahetusmeistri väljumist.

VII

Ruum oli rahvast tulvil. Kraft luges mõttes toolideridu ning tema arvestuse järgi oli siia täna kokku tulnud üle saja inimese. Kuuskümmend kommunisti ja umbes sama palju parteituid. Talle meenus koosolek, kus vabriku kommunistid olid arutanud tema parteisse astumise avaldust. Siis oli olnud vaevalt nelikümmend kommunisti ja tema ainukene liikmekandidaat...

Täna pidi ta rääkima insener-tehniliste töötajate osast tööviljakuse tõstmisel «Sangaris», lähtudes partei XXIV kongressi otsustest.

«Töövilkakuse tõstmine on meile, tööstuse inimestele ülesanne number üks,» alustas Kraft. «Vabariigi ja Tartu tingimustes on see veelgi tähtsam tööjõu suure puuduse pärast.

Ehkki 4—5 aastat tagasi töötas «Sangaris» umbes kakssada töölise rohkem kui praegu ja toodangu maht on märksa kasvanud, pole see veel küllaldane.

Meie tsehhide töötavad praegu uued kodumaised kiirekäigulised õmblusmasinad, Saksa Demokraatliku Vabariigi nõõpaugumasinad ja kiirekäigulised universaalõmblusmasinad, kaasaegsed seadmed Tšehhoslovakkias, Jaapanist ja mujalt.

Koos vabrikuga on kasvanud ka meie inimesed — insenerid ja töölised. Me oleme kasvanud kõik,» lisas Kraft ja tegi väikese pausi.

«Juba 1964. aastast alates kestab meie koostöö Tartu Riikliku Ülikooli teadlastega. Praegu tehakse vabrikus uurimistöid kolmes suunas. Esiteks — matemaatiliste meetodite ja elektronarvutite rakendamine tootmise planeerimisel ja juhtimisel. Teiseks — töötingimuste parandamine teaduslikel alustel. Kolmandaks — tööliste väljaõppe parimate meetodite väljatöötamine ja ratsionaalsete töövõtete leidmine.

Seitseteist kvartalit on «Sangari» kollektiivile üle antud küll Tartu

linna, meie vabariigi ja isegi üleliidulisi rändpunalippe ning preemiaid. Meie parteiorganisatsioonil, kogu meie kollektiivil on põhjust oma tööst rõõmu tunda. Kuid me kõik oleme sellega kuidagi harjunud. Ja see on juba kurjast. Ma tahaksin siin täie vastutustundega rõhutada seda, et meie poolt tehtud töö on vaid suure ettevõtmise algus, mis nõuab meilt veel tõsisemaid jõupingutusi.»

Ja Kraft hakkas üksikasjalikult, argumenteerides oma teese täpsete arvudega, analüüsima tootmise organiseerimist tsehkhides ja jaoskondades ning pani pearõhu sellele, mida peavad tegema insener-tehnilised töötajad.

«Võtame näiteks elektronarvuti rakendamise tootmise juhtimiseks. Me alustasime kangaste ettearvestuse üleviimisest elektronarvutile. Ainult sellest saime umbes kakskümmend kuus tuhat rubla ökonoomiat aastas, vabastasime viis inimest ja tunduvalt vähendasime restide arvu.

Teise sammuna koostasime elektronarvutil teadlaste abiga vabriku aasta tootmisplaani. See oli esimeseks seda laadi katseks meie vabariigis. Selle tulemusena sai ettevõtte kuuskümmend tuhat rubla täiendavat kasumit aastas.

Vabrik valmistab aastas üle saja tootemudeli, kusjuures kasutatakse üle neljakümne erineva riideartikli. Käsitsi arvutades on praktiliselt võimatu leida igale mudelile kõige suurema rentaablusega materjal. Kuid elektronarvutil on see ülesanne lahendatav.

Mida suurema partii me vastavat mudelit ühe protsessi jooksul toodame, seda suurem on tööviljakus. Järelikult tuleb meil jägada kvartaliplaan vabriku üheksa õmblusjaoskonna vahel nii, et iga jaoskond spetsialiseeruks ainult ühte liiki mudelite valmistamisele.

Meie arvestuste kohaselt võime sellisel teel tõsta tööviljakust viie kuni kümne protsendi võrra. Ma loodan, et tänasel koosolekul ülikooli seltsimehed täiendavad mind,» pöördus Kraft esimeses reas istuvate Tartu Riikliku Ülikooli matemaatikute ja majandusteadlaste poole.

«Suur praktiline väärtus on sellel töö, mille vabrikule tegi ülikooli arstiteaduskonna hügieeni kateeder kadunud professor Mihkel Kase juhendamisel. Me oleme juba suurendanud tootmisjaoskondades valgustugevust, paigaldanud õhuniisutajaid, suurendanud ventilaatorite võimsust, oleme üles seadnud kvartslambid.

Selle töö tulemusi ei saa me igakord mõõta arvudes, protsentides. Kuid lõppkokkuvõttes on sellel hindamatu väärtus. Rääkimata sellest, et inimeste töötingimuste parandamise eest, nende tervise eest me oleme kohustatud lakkamatult hoolitsema. See on kogu meie vabriku juhtkonna, inseneride üks tähtsamaid ülesandeid.»

Kraft tegi pausi. Ruumis valitses täielik vaikus, kõikide silmad olid pööratud tema poole. Direktor mõistis, et ta kõnet kuulatakse pingsa tähelepanuga, kuigi paljudele ruumisistujatele olid need probleemid tuttavad.

«Suur praktiline tähtsus tööviljakuse tõstmise seisukohalt on ka sellel töö, mida teevad vabrikus ülikooli psühholoogialaboratoorium ja lihasetaliluste aluste teadusliku uurimise problemlaboratoorium õmblejate elukutseks vajalike psüühiliste võimete ja töövõtete ning liigutuste uurimisel...»

Kraft rääkis seekord tavalisest kauem — üle tunni aja. Ta püüdis anda ülevaate kogu tootmisprotsessist ning peatus üksikasjalikumalt just nendel tööloikudel, kus nägi kõige suuremaid reserve tööviljakuse tõstmiseks.

«Lõpuks tahaksin avaldada veel ühe mõtte. Igas suures tootmiskollektiivis, kuhu kuulub palju erinevate iseloomudega ning erineva temperamendiga inimesi,» sõnas Kraft ning tahtis lisada «ja pealegi veel naisi», kuid heitnud pilgu saali, naeratas ainult endamisi, «võib tekkida ja praktiliselt ka tekib mitmesuguseid arvamusi ettevõtte tegevuse kohta, üksikute nähtuste erinevaid tõlgendusi. Meie vabrikus teeb olukorra keerukamaks veel see, et tootmisjaoskonnad on laiali pillatud. Sellistes tingimustes on eriti oluline, et inimesed saaksid alati õiget, objektiivset informatsiooni kõigest, mis ettevõttes toimub. Ja teiseks — meil endal peab olema ülevaade sellest, mis kollektiivi antud momendil kõige rohkem huvitab.»

See oli viimaste aastate üks pikemaid koosolekuid «Sangaris». Ka nende arvu ja kestust olid nad suutnud vähendada. Kuid tänane kujunes niivõrd elavaks ja mõtterikkaks, et koosoleku lõpus otsust vormistada ei saadudki. Parteioorganisatsiooni büroole tehti ülesandeks koosolekul tehtud arvukate ettepanekute alusel välja töötada nende realiseerimise plaan ja esitada see järgmisele koosolekule kinnitamiseks.

Ja nagu pärast selliseid koosolekuid tihti juhtub, ei lahkunud paljud ka seekord ruumist, vaatamata hilisele ajale. Koguneti direktori ja ülikooli teadlaste ümber, kellega Kraft oli hetkeks vestlema jäänud, ning mõttevahetus puhkes uue hooga.

Ei teadnud sel õhtul koosolekust osavõtjad, ei teadnud Kraft ise, et see oli viimane koosolek, millest ta «Sangari» direktorina osa võtab. Täiesti juhusliku asjaolude kokkulangemise tõttu osutuski vabriku lahtine parteikoosolek omalaadseks kokkuvõtte tegemiseks ka direktori kümme aastat kestnud tegevusest.

«Sangaris» oldud aastate jooksul oli Kraft saanud vabriku direktori tuleristsed, astunud parteisse, jõudnud põhjalikult süveneda õmblustööstuse peensustesse ja kasvanud niivõrd kokku ettevõttega, et lihtsalt ei kujutanud endale ette tööd väljaspool seda kollektiivi.

Just nii ta oligi öelnud ministrile, kui talle tehti ettepanek hakata V. Klementi nimelise Õmblustootmiskoondise direktoriks.

Minister oli selle peale naerma hakanud ja lausunud, et Kraft on kõik kergetööstuse süsteemi rändpunalipud «Sangarisse» kokku korjanud ja tahab nüüd seal pensionini vaikselt ära olla. Sellele aga on nii noorel mehel veel vara mõelda.

Ei teadnud sel ajal Kraft ka seda, et üsna peatselt tuleb tal istuda vabariigi kergetööstuse ministri asetäitja mitte just suuri mugavusi töötavale toolile.

VIII

«Mul vedas,» ütles Kraft tuseselt tööjuhataja ja oma asetäitja poole pöördudes, ronis tehasepakendis oleva õmblusmasina ning suure akna

vahelt välja ja pühkis kuuelt ning pükstelt lubjatolmu. «Sangaris» tuli juurde- ja pealeehitustega jännata, siin aga antakse uus hoone-lahmakas kätte, ole lahke ja koli sisse. Vastuvõtuaktile ma küll alla kirjutada ei saa. Kes siin lahtiste akende all tööle hakkab?»

«Kuidas lahtiste akende all?» ei saanud tööjuhataja aru.

«Aga mis vahe siin siis on? Tulge seiske natuke aega akna all. See on ju ükskõik, kas olete selles ruumis klaasi taga või Mustamäe hüppetorni otsas — tuul tõmbab ühteviisi. Ma kirjutan aktile alla, peame soolaleivapeo maha, peokõned ka, teie kergitate mütsi, meie naised aga jäävad siis teid ja mind kiruma ning neid tohutuid aknaid plaasterdama. Tulge vaadake, siit ju lendavad varblased sisse!»

Tööjuhataja astus direktori kõrvale ja vaatas umbusklikult pikka akenderida, nagu veenduda tahtes, kas varblased tõesti pragude vahelt läbi mahuvad.

«Ja see ei ole kaugeltki kõik, kulla tööjuhataja, hakkame siit neljandalt korruselt peale ja lähme alla laoruumideni välja. Ma näitan teile hullemaid pärleid.»

Tööjuhataja astus mõne sammu, peatus ja kratsis murelikult kukalt. Ilmselt uskus ta, et see uus Klementi direktor võib talle tööpoolest ka «hullemaid pärleid» näidata.

«Mind kutsuti eile ministeeriumi ja lubati ära lintšida, kui ma Mustamäe uut tootmishoonet sel aastal üle ei anna. Meil ju üks peremees.»

«See'p see ongi, et üks peremees. Ka mind kutsuti eile ministeeriumi ja lubati samuti ära lintšida, kui ma uut tootmishoonet sel aastal vastu ei võta. Ma ütlesin seal kohe, et kui defekte ei kõrvaldata, ei kirjuta ma mingisugustele aktidele alla. Parem lintšigu meid mõned ministeeriumi ametnikud kui tuhat kakssada naist, kes siin tööle hakkavad,» ütles Kraft mõrumaiguliselt naeratades ja võttis taskust mingi paberi.

«Vaadake seda,» näitas direktor tööjuhatajale paberilehte, ning hakkas rõhutatud paatosega lugema.

«Lugupeetud töökaaslane! Koos teiega oleme kaua töötanud oma praegustes ruumides. Laialipillatus ja üksteisest eemalolek on meile mõnigi kord muret ja raskusi valmistanud. Meie töö ja ühised rõõmud on liitnud meid ajapikku ühiseks pereks ning seetõttu on meie jõupingutused ikka head vilja kandnud.

Kõige senitehtu eest Teile suur, suur tänu!

Kõige lähemal ajal asume tööle meie uues hoones Mustamäel. Meile kõigile on loodud seal ajakohased, meeldivad ja tervislikud töötingimused. Nii tööks kui ka puhkeaja veetmiseks on uus administratiiv-ja tootmishoone meie linnas üks paremaid ja nägusamaid.

Kui Te kõigest sellest uues hoones siiralt rõõmu tunnete, on ka meil hea meel ja me tunneme, et oleme loonud Teile tingimused, millised Te oma tööga õigustatult ammugi juba ära olete teeninud.

See annab meile ühtlasi julgust ja tahet Teie heaks veelgi enamat teha.

Me ei kahtle, et Te oma uuel töökohal kiiresti harjute ja uude keskkonda hästi sisse elate.

VLADIMIR MEISTER

Palju edu, kordaminekuid ja head meeleolu Teile meie uues töökohas! Direktor Kraft.»

Kraft lõpetas lugemise ning vaatas lõbusalt tööjuhatajale otsa.

«Kas pole hästi kirjutatud, mis?»

«On küll,» vastas viimane siiralt.

«Sellele paberile olen ma juba alla kirjutanud,» näitas direktor uuesti trükikojas paljundatud paberilehte ning tööjuhataja nägi sellel tõepoolest Krahti allkirja. Ta ei taibanud, kuhu direktor oma jutuga tüürib.

«Selle asja mõtlesid meie kontori naised välja ja tahavad kõigile töölistele kolimise puhul pidulikult välja jagada. Iseendast väärt mõte, aga üks puudus on sellel: teie allkirja oleks pidanud ka siia minu oma kõrvale trükkima.»

Tööjuhataja vaatas direktorile otsa ja alles nüüd taipas, kuhu Kraft oli oma jutuga sihtinud.

Direktor keeras paberilehe kokku ja ulatas selle tööjuhatajale

«Hea küll, ümber trükkima ei hakka, see las jääb Teile mälestuseks. Nüüd aga vaatame edasi, mis teil veel ära teha tuleb.»

Mõne tunni jooksul käidi läbi uue hoone kõik korrused. Direktoriga hüvasti jättes ütles tööjuhataja imestunud häälega, milles ei puudunud ka teatud annus tunnustust:

«Olete aga jõudnud kõik võimalikud urkad ja nurgatagused läbi ronida!»

«Mis sa hädaga ikka teed. Seda enam, kui sind lintšimisoht mitmelt poolt ähvardab,» naeris Kraft vastu.

Teel Maakri tänava vanasse, viltuvajunud kontorihoonesse esialgu vaikiti. Kraft juhtis mõtlikult «Volgat», asetäitja tema kõrval oli samuti mõttesse vajunud. Kraft keeras autoraadio nuppu ja püüdis ilmselt meloodilisemat muusikat leida, kuid lülitas siis lootusetult vastuvõtja välja ning katkestas esimesena vaikuse.

«Teeme nüüd omavahel ühe väikese tööjaotuse nii-öelda tekkinud eriolukorras. Sa ole nii hea ja hoiä iga päev tähelepanelikult silm peal, kuidas ehitajad oma praaki likvideerivad. Nii palju on tööjuhatajal õigus, et nad ise ju kuuluvad samuti meie vabariigi kergetööstuse ministeeriumi alluvusse ja meie uut hoonet ei lubata neil selle aasta- numbri sees üle andmata jätta, meie aga peame selle vastu võtma. Ja kui juba riiklik komisjon siin liikuma hakkab, on hilja suuremaid vigu parandada. Praegu on viimane aeg lasta kõik enam-vähem korda teha. Mina hakkan kolimist ette valmistama. Kardan kõige rohkem toodangu pärast. See majapidamine on ka nii pagana laiali. Täna ma kutsusingi tsehhi- ja jaoskonnajuhatajad kokku, et kuulda, kas nad kolimiseks ettevalmistuse on lõpetanud. Siin peab kõik minema täpse graafiku järgi ja ei mingit isetegevust,» lõpetas Kraft järsult.

Märganud silmanurgast, et asetäitja muheleb, küsis pead kõrvalistuja poole pööramata:

«Mille üle sa naerad?»

«Kas tead, mis sinu meie naistele kõigepealt meeldima hakkas?»

«Kui ütled, siis tean.»

«See, et kui on võimalik mingi koosolek ära jätta, siis teed seda tingimata.»

«See on tõsi küll. «Sangaris» vähendasime igasuguseid koosolekuid ja nõupidamisi poole võrra. Sai läbi küll. Tänaast koosolekut ma aga kahjuks ära jätta ei saa. Tuhat inimest tootmist katkestamata uude kohta üle tuua — ega see päris lihtne asi olegi. Masinad ja seadmed tuleb ju ka üle tuua ja paigaldada.»

«Kui ükskord kolitud saab, siis läheb meie elu natuke kergemaks,» ohkas asetäitja.

Kraft ei vastanud. Ta jälgis tänavat ja keeras mõtlikult rooli.

SUHTEELISUS

Igatiüks teab, et pole kuigi mõnus sattuda vastase suurtükiväe või miinipildujate tulelöögi alla. Isegi mitte siis, kui oled kaitsvas kaevikus või kui pea kohal on mitu palgikihti ja paks kord mulda.

Ometi tulevad meelde päevad, millal kirusime sakslast mitte sellepärast, et ta meid tulelöögiga õnnistas, vaid sellepärast, et ta vait oli: «Mis tal kuradil täna ometi on, et ei lase?»

See oli Nevelis 1943. a. hilissügisel.

Saime elukohaks ilusa järve kalda, ligikaudu pool kilomeetrit või pisut rohkem meie eesliinist. Kaevasime siia kaldasse oma elamud — varjendid, kust käisime eesliinil divisjoni vaatlus- ja komandopunkti teenindamas. Muidugi ei jäänud meie askeldused, hiljem varjendeist kerkiv suits ja öösel mõni korstnatorust tulnud tulesäde vastasel sisse sälkimata. Meie eluasemed muutusid märgiks nr. see ja see mingile saksa miinipildujapatareile. Polnud kaua tarvis oodata, kui tuli esimene tulelööki. Lippasime oma varjendisse ja ootasime selle lõppu. Mõni miin lartsatas üsna lähedale, kuid suurem osa lendas mööda. Oli põhjust heameelt tunda oma ettenägelikkuse üle, sest kaldajärsakut oli sakslastel tõesti raske tabada.

Suurem osa miine lendas järve. Taipasime varsti, et sel kombel hoolitseb sakslane — tahtmatult küll — meie toidulaua rikastamise eest värske kalaga. Tõepoolest, pärast iga tulelööki hulpsid järves havid, ahvenad, latikad ja muud kalad, kõhud ülespidi. Läksime nii sügavale vette kui saime, roikad käes, ja tõmbasime kalad kokku.

Nõnda siis otse ootasime, millal jälle meie pihta hakatakse miinemürske lennutama. Muidugi, teatud risk oli asjal ikkagi juures: ühel heal päeval langes miin nii lähedale, et paiskas varjendi ukse liivaga kinni ja õhusurve pühkis mulla laelt. Ubisime kuidagi välja, remontisime oma peavarju ja jätkasime röövpüüki, kuni seal olime.

Muide, see sümpaatne järv on meelde jäänud veel ühe vahejuhtumi tõttu. Ühel öhtul — oli juba tihe hämarus — tõi vanem meile vankritäie talivarustust, selle hulgas ka mõned kasukad. Ühe sain vanema nõusolekul endale. Hommikul valges selgus, et olin saanud suurepärase kasuka: hästi õmmeldud, seemisnahkselt pehme, lumivalge kraega. Hiljem kuulsin, et vanem olevat mitu päeva väga süngena ringi käinud: polgukomandöri jaoks laost spetsiaalselt väljaotsitud kasukas olevat kellegagi ja kuidagi vahetusse läinud. Süda aimas halba, aga ma ei teinud väljagi. Südametunnistus jättis mind rahule, kui nädala pärast

nägin polgukomandöri, kellel oli samuti kasukas seljas. Nii ilus see küll ei olnud kui minu oma, aga sõjaaeg, või sa alati nii väga valida saad...

«ÖLLEPRUULIJA»

«Lase korrakski oma krapist muusikat!» lunisime raadiojaama ülemat, kuigi teadsime, et see on toitepatareide säästmise pärast keelatud.

Lõpuks andis ta järele: «Ainult viis minutit, mitte rohkem.»

Juhtus olema Stockholm ja juhtus tulema «Ma lõbus õllepruulija».

Meie ümber oli tavaline vaikne rindeöö: valgustusraketid, üksikud kuulipildujavalangud, kuhugi eemale suunatud lühikesed meetoodilised tulelöögid kaugelaskepatareist. Olid ärkvel mehed vaatlus- ja komandopunktides, olid tunnimehed ja piilkonnad, olid mehed valves relvade taga, kuskil roomasid luurajad läbi traattõkete ja snaiperid oma homsetele positsioonidele, olid teel virgatsid, logises veevedaja kaarik ja moonavanker leivaga. Tuhanded väsinud mehed aga magasid madalates niisketes, läppunud õhuga varjendites. Võis kindla peale kihla vedada, et need, kes und nägid, olid kodus — selles teises, imepärases rahu maailmas, mis meis elaski vaid unes, mälestustes ja ootustes.

Kuid see, mis tuli tollest plekk-kastist, oli hoopis midagi võõrast: see kuidagi solvav ja labaselt muretu rahu. See oli hoopiski mingi kolmas maailm. Me vaatasime tummalt üksteisele otsa ja siis ütles üks meist: «Kurat!»

Seersant lülitas raadio laulu lõppu ootamata välja.

LABIDAS

Kui palju elusid on päästnud tavaline jalaväe- või sapöörilabidas? Vist niisama palju, kui tõelisi rindemehi elusaina tagasi tuli, sest vaid labida abil sai pugeda mulla varju. Labidas väärriks kindlasti omaette monumenti.

Esimesel sõjasuvel oli — vähemalt meie suurtükiväeosas — suur puudus labidatest. Kui laskuri välivarustuse hulka kuulub tingimata vööli rippuv labidas, siis suurtükiväes seda pole, on ette nähtud teatud arv pikema varrega sapöörilabidaid. Aga ei tea miks olid need muutunud lausa haruldusteks. Meie rühmas oli ainult üks labidas, mitte kroonu oma, vaid tavaline — hangitud kuskilt kolhoosikülalt.

Augusti algus. Viimaseid päevi käis tõepoolest verine lahing Staraja Russa pärast. Südapäeval, selge hilissuvised päikese all käsutati meie

patarei linnast kirde poole issanda lageda välja peale otsesihitimisele — oodati vist tanke. Ees oli lage kapsapõld, kohe selle taga põlev linn, mille servas käis vahelduva eduga käsitsivõitlus. Meie positsiooniga külgnevat teed kaudu tuikusid tagalasse tahmased ning verised haavad. Mis saab siis, kui selgest taevast tulevad pea kohale karistamatult saksa ründelennukid? Kui saame siin lagedal väljal selga saksa suurtükiväetule? Kahur on küllalt suur märk ja ega me kavatsenud ka vaikida. Ainuke tee, ruttu varjavesse maasse!

Läks käiku meie ainuke labidas. Ei ole enne ega pärast näinud, et see riist võib nii kiiresti liikuda. Augud otsekui sulasid maasse: üks kaevas ülima kiirusega minutit viis, siis kahmasid teised käed labida, siis — sekunditki aega viitmata — kolmanda puhanud peod. Hea, et koht juhtus ka liivane olema. Ei läinud vist poolt tundigi, kui meil juba mingi hädapärane kaitse oli. Kohe oli kindlam tunne. Tõsi küll, kaevikuid tol korral polnud vaja — tegime paar pauku ja saime käsu edasi minna.

Läksime, ühel meist labidas õlal. Öösel magades hoidis ta pea all seda kindlustunde andjat ja elupäästjat.

KES?

Lahingus on muidugi väga raske, kuid siin pole tavaliselt aega pikalt mõelda. Siin toimivad korraga pea, kogemus-harjumus, intuitsioon, käed-jalad ja loomulikult — relv. See on suur pinge, tohutu pinge ja pole haruldane, et siin vedru üle viskab (või hakkab see üle viskama alles aastate pärast).

Teistmoodi on pinge siis, kui lahingusse alles minnakse. Mõnes mõttes on see isegi suurem pinge, sest siin on aega mõelda. Mulle on see igatahes palju sügavamini meelde jäänud kui ükskõik missuguse lahinguülesande täitmine.

On öö. Kolonn läheb eesliini väeosa välja vahetama (läheb «nina vastu lina», nagu sõduriargoos öeldi). Miks on see kolonn nii vaikne, miks on mehed pahurad, kuidagi omaette?

Kogu kolonni üle on üks raske küsimus, millele kõik otsivad vastust, aga keegi kindlalt ei tea. See on lühike küsimus: kes?

On kindel, et kõik sellest kolonnist ei tule tagasi. On ka kindel, et kõik ei jää sinna.

Kes tuleb? Kes jääb?

Kõik tahavad tagasi tulla, keegi ei taha sinna jääda.

Ometi teab igamees, et kõigi tagasitulek on võimatu. Keegi peab surema. See pole mitte ainult et tõenäone — see on paratamatu.

Kõik mõtlevad: mina ju see ei ole, kuskil pole öeldud, et just mina pean surema. Eks ole ju nii?

Aga teiselt poolt: kus on öeldud, et surm minust peab mööda minema? Keegi peab ju langema, see on lahingus paratamatu. Järsku olengi see just mina?

Kes? Kes tuleb? Kes jääb?

See on küsimus, mis on igamehe peas, millele otsitakse vastust. Seda aga pole võimalik leida, ikka jääb üle teadmatust. Staabikirjutaja, kokk ja vööri hobusemees arvestavad, et nendel on pihitasaamise võimalus küll väga väike — aga siiski mitte välistatud. Aga mis teeb mees, kes teab, et tema läheb otse tulle? Tema loodab kümnele, viiele, ühele, poolele protsendile, sest kõik ju ei saa surma. Ja kus on öeldud, et just tema peab surema? Aga see võimalus pole mitte ka välistatud, oh ei. Aga kes just? Kes tuleb tagasi? Kes jääb sinna?

See lühike küsimus rõhub kolonni vaikseks, teeb pahuraks, mehed on nagu igaiüks omaette.

Seepärast pole imestada, et lahing on omamoodi reaktsioon, mis pakub vabanemist sellest pingest. Las läheb ometi ükskord lahti, saab asjad ühele poole, las otsustatakse, kes jääb kuhu.

Mulle võidakse ette heita, et ma lihtsustan sõduri psüühikat, eitan võidutahet, tasumisiha, vaenlase vihkamist, mis tõi tuhandeid surmapõlgavaid mehi eesliinile. Ei, mitte sugugi. Vaenlast saab hävitada ikkagi vaid elav sõdur. Nii et see tõsine küsimus kes? kehtib ka nende kohta. On õige, et üks või teine surus selle küsimuse teadlikult alla, kuid sellest hoolimata rippus ta ikkagi kolonni kohal.

Aga meie, äravalitid, kes tagasi tulime, kas ei maksaks meil kord aastate takka tagasi mõelda sellele raskele küsimusele. Kes me siis õieti oleme, õnneseened? Kas oleme tõepoolest õigustanud saatuse usaldust?

Kas ei küsi äkki sinnajäänud: «Kes te olete? Kas olime tõesti ühes kolonnis, sellel tukkpimedal ööl, kui, teate küll, läksime sinna päris ette? Nagu ei tunneks teid enam ära...»

KARTUL

Kui nüüd küsida, mis sõja-aastatest küll elulõpuni peaks meelde jääma, kas sõja alguse päev, 22. juuni 1941? Jah, kindlasti. Esimene lahing? Muidugi. Võidupäev? No loomulikult! Kojutulek pikkade aastate tagant? Jah, arusaadavalt.

Loomulikult jääb veel hulganisti detaile, üksiksündmusi, sõprade-

JUHAN PEEGEL

tuttavate nägusid ja nimesid, mida ikka rohkem tuhmuval ajalisel taustal ei oska enam õieti siduda ega paika panna.

Ühe sündmuse panen ma siiski veel kõige tähtsamate ritta, kuigi see peaks iseenesest olema täiesti tühine. See on järgmine: ühel septembrikuu päeval Uurali laagris saime lõunasöögiks kolm-neli mundris keedukartulit (polgul oli vist mingi abimajand) ja kulbitäie jahusousti!

Võttis isegi silma märjaks.

Nagu oleks ema pead silitanud . . .

DEFITSIIIT

Sellest vastikust elukast pole just sündlik viisakas seltskonnas juttu teha. Aga — siiski. Olemasolevail andmeil niitis tüüfus, plekiline soetõbi, nagu teda varem kutsuti, Esimeses maailmasõjas ligikaudu niisama edukalt kui kuulipildujatuli. Armeede kaotused haiguste tõttu (aga ohtlikem neist oli täi poolt levitav tüüfus) olid niisama suured kui lahinguis. Teisiti oli lugu tolle elukaga selles sõjas ja Nõukogude armees. Tõsi küll, tundmata ta polnud: juba esimesel sõjasügisel ronis ta kuskilt külge ning tööpataljoniski ei saanud tast päris lahti. Uurali õppelaagrist ma teda ei mäleta, aga Lukis oli ta taas krae vahel. Ühesõnaga — kiiresti tuli see sõduri enesetunnet kohutavalt alandav jäletis külge siis, kui puudus võimalus saunas käia, kui tuli päevadeööde kaupa rõivais olla, varjendeis tihedasti koos magada, kui polnud aega ega võimalust tõsiselt enda olemisele mõelda.

Kummardan sügavas tänutundes korpuse meditsiiniteenistuse ees, kes järjekindla profülaktikaga selle inimest alandava putuka suutis lõplikult ära kaotada. Isenesest on selge, et tüüfus ei kasvanud tõsiseks epideemiaohuks ei meie korpuses ega ka kogu armees. See oli tohutu võit. Ka rindeolukorras pärast Luki lahinguid ei tüüdanud see vaenlane mind kordagi enam. Julgen arvata, et sakslased nägid vaeva temaga sõja lõpuni, kui otsustada *Läusepulver*'i pakkide rohkuse üle nende mahajäetud punkrites.

Täi muutus defitsiidiks, nagu praegu öeldakse. See tõi olukorda kardinaalseid muudatusi. Täi hind tõusis enneolematult, ulatudes paiguti kümne tšervoonetsini tükk, eriti talvel. Jutt on muidugi mustast turust.

Asi oli selles, et igal hommikul, kui vähegi võimalik, peeti täiparaadi, nagu sõduriargos öeldi. Mehed võeti rivisse, pluus ja särk käsutati seljast ning sanitaarinstruktor hakkas kontrollima. Kellelt täi leiti, see suunati jalamaid sauna, kus rõivad täitaplasse anti ja mees lavale käsutati. Aga mõelge ise, kumb on parem: kas minna pakasega õppusele või tükiks ajaks kuuma sauna? Kuid häda oli selles, et päästev täi oli

defitsiit. Nii hakkasid ärimeelega mehed mõne juhuslikult avastatud täiga äri tegema ja mida vähemaks täisid jäi, seda kõrgemaks tõusis hind. Musta turu haid, kes tavaliselt olid ise ka kõige suuremad viilid, hankisid kaupa peamiselt neilt, kes ešelonidest olid täiendusena polku tulnud. Kui nad olid ise hangitud eluskaubaga vaba päeva või kaks saanud (täid ei tapetud ära, vaid hoiti tikutoosis), müüsid nad selle kõrge hinna eest järgmisele viilile edasi. Muidugi ei saanud loomake niiviisi lõpmatult omanikku vahetada — ta nälgis, oli lõpuks viimase ära solgutatud ning kärvas kannatustesse. Ning, nagu öeldud, tänu korpuse meditsiinitöötajaile, lõppes varsti see defitsiitne kaup üldse.

Ma ei jutustanud seda kõike muidugi mitte sel eesmärgil, et esile tõsta viilide ja ärimeeste geniust, vaid selleks, et veel kord müts maha võtta nende ees, kes eelmise sõja kurjast vaenlasest suutsid teha anekdoodi.

PARAAD

Ma olen osa võtnud vaid vähestest paraadidest ja ka ainult ühest, vist kõige tagasihoidlikumast, kuid meeldejäävamast tahaksin kõnelda.

Kui küsitakse, kas oli olemas niisugune eesti väeosa, kes võttis osa paraadist 7. novembril 1941, siis vastavad meie sõjajaloolased — ei, niisugust fakti ei või olla. Kus oli see paraad ja mis väeosa see oli?

Paraad oli Sverdlovskis ja seal esines üks endise 22. eesti territoriaalkorpuse, võiks öelda, koondväeosa, mis tollal kandis töökolonna nime, numbri olen unustanud.

Territoriaalkorpuse allesjäänud eestlastest formeeriti 1941. aasta oktoobri esimestel päevadel Valdais ešelon, mis oktoobri keskpaiku jõudis Sverdlovskisse. Siin oli rindemehi kõigist suurtükiväepolkudest (ainuüksi 625. kergesuurtükiväepolgust meest viiskümmend), aga ka laskurväeosadest, sidepataljonidest ja mujalt. Isegi üht sinihallist pluu- sis õhukaitsedivisjoni poissi mäletan. Kokku moodustasime roodu, mis normaalroodust oli küll oma kaks või kolmgi korda suurem. Muide, sellesama tööpataljoni teisteski roodudes, millega meil kontakti polnud, oli endisi territoriaalkorpuse poisse.

Mäletan, et me säilitasime kenakese korra, sõbralikkuse ja kollektiivsustunde. Küllap oli selle taga üle kahe aasta kestnud sõjaväeteenistus ja esimene raske sõjasuvi. Muide, ei mäleta, et me leiva jagamisel oleksime kunagi «kamuutanud». Kui keegi ei tea, mida see tähendab, küsi mõnelt teiselt korpusemehelt, selle seletamine siin viiks pikale. Elasime linna lääneservas barakkasulas. Tööl olime üle linna laiali, peamiselt ehitustel.

Niisiis, see eestlastest rindemeestest koosnev suur rood võttis täies koosseisus osa Suure Oktoobrirevolutsiooni 24. aastapäeva paraadist linna keskväljakul, kuhu hiljem vaatamiseks pandi allatulistatud saksa «Messer». Paraadiks tegime puhtaks oma sõjateid tallanud juhtnahksed säärrikud, harjasime sinelid ja leidsime, et oleme veel kaunis siledad poisid üsna ühtlases vormis. Nõnda see oligi.

Meie paraadsamm oli vägev, rivi sirge ning kohe, kui tribüünist mööda saime, rõkatas rivilaul üsna ilma vaheta nelja-viiekilomeetrisel teel kodubarakki. Olime ju küllalt kaua soldatid olnud, paljud olid läbi teinud õppeüksused, nii et esindusliku külje üle ei saanud tõepoolest kurta. Oma esinemisega ütlesime selgesti, et oleme ikkagi sõdurid, rindemehed, et siin oleme ajutiselt.

Me muidugi ei teadnud, et samal päeval oli paraad ka Moskva Puna-sel väljakul, kust väeosad marssisid otse rindele.

Meil tuli pisut oodata.

Holger Pukk

MEHED JA MEESTE TAHUD

Kui mind mobiliseeriti, oli mu maailmavaatelistes sõduri seljakotis õige kenake segadus. Seal olid koolipoisi luuletused, milles kõrvutati ballisaali akende sära keldrikorteri akende ähmase kumaga. Seal oli rahvustundest nõretav koolireferaat. Seal olid mõned Stalini kõnedest (mis kodanlikul ajal salamahti käest kätte liikusid) pärinevad tarkused. Seal oli pealtvaataja positsioon, kui Eestimaal uut riigikorda sisse seati. Seal oli viha Hitleri vastu, kes surma ja hävitust külvas.

Seda paarikümneaastase nooruki ebakindlust aitasid süvendada ka mobilisatsioonile järgnenud neli-viis kuud. Pärast lühikest sõjatarkuse õppimist sai minust ja mu kaaslastest äkki tööline tööpataljonis. Sealne raske olukord ei kallutanud mu üles-alla kõikuvaid kaalukausse hoopiski mitte positiivses suunas. Mu ebajärjekindluse kaalukaunid jäid nendeks kuudeks lihtsalt seisma.

Ja siis äkki, 1942. aasta alguses juhtus minu arust midagi täiesti üllatavat: osekui unustatud meestest sai sõjavägi, sai võrdväärne väeosa sadade ja tuhandete Nõukogude armee väeosade hulgas.

Mu isiklikud kaalukaunid hakkasid jälle funktsioneerima, apaatia oli kadunud, meel, mõistus ja süda talletasid fakte, sündmusi, meeoleolusi.

Suur Isamaasõda sai mulle suureks kooliks. Seal kujunes välja mu maailmavaade, seal õppisin muredest ja raskustest üle olema, seal õppisin hindama ja kalliks pidama oma kaaslast, oma sõjaseltsimeest. Ühtlasi õppisin seal nägema inimest tema mitmetahulises, tema rikkuses, tema vaesuses. Sõja teravdatud olukorrad tõid teravdatult välja meeste karakteri kõik tahud.

Ja küllap see paljude inim-maailmadega kohtumine, nende pingutused, et paremini sõdida, nende unistused tulevikust aitasidki mul mu isiklikku maailma puhastada ja rikastada, aitasid kaalukaussi kindla veendumuse poole kallutada.

Väga paljud olustikulised sündmused ja lahinguepisoodid on mul meelest läinud. Aga pildikesed inimestest seisavad praegugi selgesti silma ees.

Et töötasin kogu sõjaaja polgu staabis, siis kujutavad alljärgnevad pildikesed ka staabimehi.

*

Ta oli noor mees, lühikest kasvu, üsnagi tontsakas, väga liikuv ja paraja sõnaga. Viimase omaduse pärast oli keegi ta Naaskliks ristitud. Pruunid elavad silmad nagu veeresid ruumis ja inimestel ringi, otsides

HOLGER PUKK

kohta ja momenti, et omalt poolt midagi vahele torgata. Pikkadeks jutuajamisteks polnud tal püsi ega tahtmist. Kui juhtus vaba aega olema, siis kadus ta ikka kuskile. Kas kõndis allüksustes ringi, uudistas töökodades, tiirutas küla vahel või metsas. Kõik pakkus talle huvi, kõike oli tal vaja näha ja teada.

Koolipoisipõlves oli Naaskel õppinud rahvatantsu. Tantsimine meeldis talle nüüdki. Polnud ühtki tantsuõhtut — ei väeosa korraldatut, ei külarahva improviseeritud —, millest Naaskel poleks osa võtnud. Ta oli lihtne ja kodune, veidi naiivne, ent alati rõõmus partner. Neiud usaldasid teda, sest ta ei muutunud kunagi jöhkraks ega kleepuvaks.

Naaskel oskas nii eesti kui ka vene keelt, tal oli selge, hõlpsasti loetav käekiri. Seepärast kutsuti teda allüksusest vahetevahel staapi abiks. Siin oli kirjatööd rohkesti — jätkus varahommikust südaööni, tihti kauemgi.

Naaskel täitis oma ülesandeid hoolsalt ja nobedasti. Aga erilist huvi tal nende vastu ei paistnud olevat. Need nagu kammitsevad teda liiga kitsale alale. Mõne päeva pärast ta juba teadis, kuidas töö siin parajasti käib, teadis, mis on lahingukäsk, mis käskkiri, kuidas koostatakse autasustamisetpanekuid, mismoodi näeb välja rivileht, kuidas märgitakse üksuste asetust lahingukaardile... Aga patareides — õppustel, toimkondades, meeskonna onnides — juhtub alati, pea igal sammul ikka kas midagi mõtlemapanevat või midagi lõbusat ja Naaskel ei tahtnud sellest ilma jääda. Seepärast hakkas ta kirjatöö kallal peagi nihelema ja ootama, millal teda staabis enam vaja ei lähe.

... Lahingud käisid Narva jõel.

Naaskel oli jälle polgu staapi appi kutsutud.

Südapäeval tekkis kirjatöösse äkki paus. See töötas tunni-poolteiseks venida. Lasime end lõdvaks. Kuulatasime mõne kilomeetri tagant kostvat suurtükikõminat. Mõni mees proovis tukastada, sest eelmisest ööst oli tööpäevale lisa võetud.

Seal märkas Naaskel, et tema divisjoni post — ajalehed ja kirjad — on alles staabis, polegi veel allüksusse ära viidud. Aga posti ootasid sõdurid väga ja väga. See tõi uudiseid rinnetelt ja kogu maailmast, see tõi sooje sõnu kirjasõpradelt, mõnele isegi sugulastelt, kes olid sõja algul Eestist tagalasse evakueerunud. Lahingute ajal oli kirjadel ja Informbüroo teadatel suur innustav mõju.

Seda me teadsime kõik. Seda teadis muidugi ka Naaskel. Aga ainult tema oli see, kes palus ülemuselt luba post divisjoni ära viia. Luba käes, surus Naaskel kirjad kaarditaskusse, ajalehed sidus nõõriga kokku ja võttis käeotsa.

Nii ta läks, kaasas kaks rõõmu. Esimene, et ta saab kirjade-lehtedega meestele heameelt teha, teine, et tal on võimalus oma divisjoni, oma patarei meestega lahingu ajal kas või pool tunnikestki koos olla.

Nii ta läks, ent tagasi enam ei tulnud.

Ta langes divisjoni vaatluspunkti lähedal, kaasas kirjad neile, kes vaatluspunktis divisjoni suurtükide tuld täpsustasid.

*

Meie, kirjutajad, istusime oma laudade taga ja meil oli tööd kõrvuni. Kes seadis aruannet kokku, kes kirjutas iseloomustusi, kes paljundas lahingukäsku...

Laudadel suitsesid pikad, mürsukestadeist tehtud lambid, «tattni-nad». Nende imal ving segunes meie mahorkaplärude vänge lõhnaga. Ainult ülemuse laua tagant venis magusat narmastubaka aroomi. Ülemuse suunurgas seisis pikk, mustast materjalist suitsupits, selle otsas omakorda priske pläru. Ülemus suitsetas palju ja ikka seisis suitsupits tal paremas suunurgas hammaste vahel. Nii olid käed vabad kirjutamiseks ja paberitega-kaustadega askeldamiseks. Ainult mahapudeneva tuhaga oli ülemus alati hädas, seda kukkus pükstele, lauale, toimikute vahele.

Töö käis. Meie tegime seda vaikides. Ülemus aga laskis aeg-ajalt kuuldavale kas nappe märkusi või koguni pikki tiraade. Need kõik käisid enamasti selle kohta, mida meie oleme tegemata jätnud. Need ei olnud otsesed pahandamised, käsud või laitudused. See oli omapäraselt üldine, aadressita virin, millest igamees pidi endale kuuluva konkreetsuse välja peilima.

Me lasksime ülemuse sõnad kõrvust mööda libiseda, sest kolmeaastane koostöö oli meid õpetanud, et ülemusel on lihtsalt selline virisemise ja hädaldamise komme. Keegi nimetas seda kiunumiseks ja nii saigi meie ülemus endale hüüdnimeks Kiu-kiu.

Tegelikult oli asjaajamine päris eeskujulikult korras. Meie kantseleiülem aga püüdis tunnist tundi kogu hingest oma nõudlikkust ja tööning murerohkust rõhutada. See läks vahel isegi niikaugele, et kui meil juhtus olema «aken», nii-öelda töövaba tunnike, siis otsis meie ülemus endale ikkagi tegevust: tõstis kaustu ja pabereid kas või ühelt lauaotsalt teisele või ülemisest laekast alumisse. Seda saatis tingimata toosama aadressita ohkimine töörohkusest, vastamata kirjadest, sissekandmata andmetest ja nii edasi.

Me olime tema töömaneeriga juba harjunud, pidasime teda närviliseks kantseleirotiks, kes näeb ainult aruandeid, kaustu ja pabereid, kes on küll tüütu, ent õnneks heasüdamlik ja ausameelne toriseja. Kui oli vaja meie eest välja astuda, siis tegi ta seda alati ja kõhklematult.

Aga siis, sellel päeval, kui meil oli tööd kõrvuni, kui silmad valut-sid tattninade viletsast valgusest, kui iga minut oli tõepoolest kulda väärt, siis hakkasid staabi lähedal äkki prahvatama vaenlase mürsud. Vana talumaja värises, laepalkide vahelt pudenes liiva ja samblapuru, aknataguses hämaruses paiskusid taeva poole mullasambad. Kas oli see juhuslik tulelööök või olid sakslased polgu staabi tõesti kirebule võtnud?

Maja jooksis tühjaks. Mehed otsisid varju õuele kaevatud kaevikus. See oli igati normaalne käitumine, oli ju kaevik niisuguseks juhuks ehitatud ja ette nähtud.

Ainult meie jaoskond istus endistviisi laua taga. Sest meie ülemus, meie kantseleiülem ei olnud mürskude peale kulmugi liigutanud. Ta võttis rinnataskust oma hõbeportsigari, mis nüüd teenis teda tubakakarbina, ja hakkas endale pläru keerama. Keeras nagu ikka: aeglaselt, täpsete ja vilunud liigutustega. Niisutas paberiserva keelega... Siis

pühkis lauale pudenenud tubakaraasud pihku ja valas karpi tagasi. Juba hakkas meieni voogama magusalõhnalist tubakasuitsu.

Ümberringi aga prahvatasid suurtükimürsud. Aknad tärisesid, laudadele rabises liiva.

Meie jaoskond töötas edasi, sest ülemus tõmbas suitsu ja kirjutas mingit tõendit, nagu poleks prahvatusi olemaski.

Fašistide tulelöökö lõppes. Staabimaja oli imekombel täiesti terveks jäänud.

Oli seda mürskude all laua taga küürutamist vaja? Palju me selle kümne või kaheteistkümne minutiga ikka teha jõudsim. Ootasime, sullepea käes, ainult uusi prahvatusi või vahtisime meie imepäraselt autmoodi ülemust... Meie eakas kantseleiülem, meie Kiu-kiu, meie hädaldaja ja viriseja, pahvis suitsu ja laskis sullepeal nobedasti käia.

Oli seda vaja? Kas saab niimoodi üldse küsida. Tema ju ei keelanud meid kaevikusse jooksmast. Tema ju ei andnud käsku paigalejäämiseks. Me jääme ise, me ei saanud ära minna. Aga tema? Küllap ei tulnud kaevik talle mõttessegi. Jah, ent inimest saab ka rumalal liigjulguses süüdistada! Muidugi saab, aga võib-olla trotsis meie ülemus just sel momendil nõnda kantseleiametniku väheüllal tiitli vastu? Võib-olla nägime just nende minutite kestel, missugune sõjamees selles administratiivteenistuse ohvitseris peidus oli.

Küllap jah. Ega's muidu oleks tema sõnatus meid sundinud tema kõrvale jääma.

*

Magasime esimest rasket und. Korrapidajal oli tükk tegemist, enne kui taipama hakkasime, mida meist tahetakse.

Üles tõusta! No muidugi...

Niisuguseid äratusi juhtus tihti. Selles polnud midagi üllatavat, et tööd tuli teha õhtust hommikuni.

Ajasime end püsti. Kes töölaua pealt, kes selle alt, kes kokkuklopsitud lavatsilt. Asemepaigad olid just niisugused, kuidas staabis ruumi ja staabipoistel (s. o. kirjutajatel) viitsimist ja fantaasiat jätkus. Ohvitserid olid tavaliselt majutatud kas naabermajadesse või staabihooneks ühendatud talumaja teistesse tubadesse.

Riided seljas, juuksehakatused silutud ja asemed koristatud, jääme ülesandeid ootama. Ilmselt pidi midagi suuremat teoksil olema, et kogu meie meeskond ja mõned ohvitseridki maast lahti löödi. Käskjalg teadis juba rääkida, et diviisi staap oli ühelt meie pealikult kiires korras mingit pikka ja põhjalikku ettekannet või aruannet nõudnud. Too pealik oligi siis käskinud kirjutajad viimseni üles ajada ja kamandanud kohale ka talle alluvad ohvitserid.

Istusime ja tukkusime, kiskusime mahorkat ja haigutasime.

Teises ruumis pomisesid väljakutsutud ohvitserid. Arvatavasti haigutasid nad niisama magusasti ja panid ka oma tubakanormile kõva põnts. Millegipärast kulus öötöö ajal tubakat alati rohkem kui päeval.

Aga kolmandast toast, kus töötas pealik, ei kostnud muud midagi kui üksikuid kuivi kõhatusi.

Nii me istusime ja ootasime esimese valgeni. Siis laskis pealik teada, et tal pole meid enam tarvis, me võivat vabad olla.

Varsti pudenეს läbi, et too kiire ülesanne puudutas üksnes seda pealikut. Meil teistel ei olnud sellega vähematki pistmist.

Ja veel saime teada, et turris ohvitseride järelepärimise peale oli pealik vastanud: «Aga kus teie teate, mida mul oleks äkki olnud vaja teilt küsida! Ja üldse: miks peavad alluvad magama, kui mina töotan!»

Sellest ööst alates hakkasin toda pealikut tähelepanelikult jälgima. Ja mulle sai selgeks, et ta on suur meister oma alluvaid pisitasa ja tarbetult vintsutama, et talle meeldib otstarbetuid pisihäire olukordi luua.

See kõik ei tahtnud mitte kuidagi kokku sobida pildiga, mis oli temast tekkinud raskete lahingute ja pingeliste õppuste ajal. Siis oli ta kaalutlev, asjalik ja täpne. Ta korraldused kõnelesid asjatundmisest, loogilisest mõtlemisest, enesekindlusest. Tema tegevuses ei olnud väikluse või kiuslikkuse raasugi. Peale muu oli ta välimus alati eeskujulikult korras, võiks öelda isegi, et ta oli ülimalt elegantne ohvitser. Nii-siis: seest ja väljast lausa musterkomandör!

Kuidas mahtus temasse veel teine, üpris väiklane pealik?

Ma hakkasin aimama, et suurte ja otsustavate momentide — kas lahingu või lahinguhõngulise õppuse — pinge ja ränk vastutus vabastavad inimese kõigest kõrvalisest, kõigest tühisest, jääb ainult see, mis on väärtuslik, särav ja teemantkõva. Sellejuures on ainult üks tingimus: inimene peab sügavalt uskuma, et ta talub seda ränka pinget ja kannab ränka vastutust õige asja nimel. Pealik uskus seda ja see tunetus aitas tal puhastada kodumaad vaenlastest ning ennast väiklusest.

Pealik on jäänud mulle mällu ainult teemantkõva mehena.

*

Võiks öelda, et seda meest oli staapi otse hädasti tarvis. Mitte ametikoha ja eriala, vaid mehe enda pärast. Temaga koos oli alati platsis ka rõõmus meel, naljad, ironia, teravmeelsused ja lihtsalt lõõpimine. Ei olnud ohvitseri, seersanti või reameest, kellega ta poleks hästi läbi saanud. Ei olnud meest, kellele ta poleks osanud midagi tabavat ja iseloomulikku ütelda. Kui staabi mikrokliima oli täis närvesöövät pinget, vastastikuseid teravusi, aeg-ajalt väljapurskavat meelepaha, siis tervitasid kõik tema tulekut ja asjasse sekkumist. Tal oli imeväärne omadus või oskus plahvatusohtlikku olukorda lahedasti maandada.

Veel praegugi on meeles õhtu muldonnis — tattnina valgel eriti ürgsena ning raskena tunduv männipalkidest lagi, kaseroigastest narid, kuumust õhkuv raudahi, katelokis keev vesi, kuhu kohe-kohe peab teed raputama...

Me istume või nõjatume kus juhtub: nari serval, paku otsas, kuskilt trofeeks saadud kastil...

Tema istub klappplaua ääres lambile kõige lähemal ja loeb meile ette oma uhiuut näidendit. Sellel on kaks vaatust ja seal kujutatakse üht päeva polgu staabis. Näidend on leidlik kõverpeegel. Inimeste ja situatsioonide äratundmise rõõm paneb meid rõkatavalt naerma, omapoolseid tähelepanekuid ja kommentaare välja pakkuma. Me naerame

HOLGER PUKK

mükse enda ja teiste pihta, me naerame mõnegi tõsise olukorra naeruväärset külge, mis autorile on nii kenasti silma hakanud. Me naerame . . .

Et meeolelu kujundaja ametikohta polnud staabi koosseisus ette nähtud, siis tuli temalgi tegelda kurnava ja hädaohtliku sõjatööga. Kuidas ta seda tegi, see oleks võõras inimeses kutsunud kahtlemata esile väärraid arvamisi ja arusaamisi. Võõrale oleks tingimata tundunud, et see tõmmu ohvitser võtab kõike kergelt ja ükskõikselt. Et ta ei muretse ega valuta oma südant, et ta on võimeline oma ülesande arvel ainult nalja viskama.

Meie aga teadsime — ja pidime seda vahel ka võõrastele selgitama —, et ta on väga hoolas, et ta võtab oma ülesandeid täie tõsidusega, et ta ei tee midagi pealiskaudselt või unustamisega pooleks. Tema sõnad ja hoiak, mis otsekui rõhutavad, et kõik on kerge ja lihtne, et kõik on tehtav tühise aja- ja vaevakuluga, need sõnad ja hoiak on nagu kilp, mis hoiab eemale mure, ahastuse, hirmu ja väsimuse.

Võib-olla oli selles tema teravmeelitsemises vahel pisut tehtut, pisut nii-öelda teadlikku väljamõtlemist ja lavastamist. Aga las olla. Teda ei sundinud selleks tahe silma paista, vaid tahe meid lõbustada, küllap nõudis see mõnigi kord temalt tublisti hingejõudu ja endaületamist. Kes julgeb öelda, et seda viimast poleks niisuguse eesmärgi jaoks tarvis olnud!

KOLMKÜMMEND AASTAT HILJEM

Määratledes sõda kujutava proosa asendit ja osakaalu nõukogude kirjanduses, väljendib A. Botšarov kriitikaraamatus «Inimene ja sõda» (Moskva, 1973), et see ei tähenda enam ammugi kirjanduspildi temaatilist alajaotust, vaid on kujunenud terveks omaette «mandriks», kus leiavad lahenduse kõik nüüdiselised ideelised ja esteetilised põhiprobleemid. Sõjakirjandus ja sõja kujutamine kirjanduses püsivad kriitikas ja publitsistikas aktuaalse arutlusobjektina paljuski seepärast, et tegu ei ole kaugeltki piiratud batalistlikkusega. Väljendit «sõjakirjandus» saab kasutada õige tingimisi, teades, et sõja aine ei too endaga mingit tähenduse või vormikujunduse standardit ja et selle väljendiga tähistatud teos kuulub lahutamatu osana üldisesse kirjandusprotsessi. See nähtub mitmeti ka üleliidulises kirjandusperioodikas taas elavnenud arutelus, mille tuum peitub sügavamal kui sõja mõistega seostatavate nähtuste kihistuses. Vahetades mõtteid sõja kujutamise üle, tuuakse lõppkokkuvõttes esile see, kuidas ilmneb ja milles seisneb rahvuskirjanduste dialektika ja millised on nõukogude nüüdiskirjanduse ühisjooned. Sõja mõtestamise probleem huvitab arutlejaid väga avaral taustal, sõda käsitletakse kui ajastu võtmesündmust, mis avab ukse inimese ja ühiskonna arengu mõistmise juurde, ja seepärast on loomulik, et järeldused tehakse sõja ajaloolise sisu ja tähenduse kõige erinevamaid aspekte silmas pidades. Enamasti on mõttevahetuse esile kutsunud Teise maailmasõja ainekuga teosed. Kuigi leidub ülevaateid ka tänaste sõjameeste, rahuaia sõdurite elu kujutavast literatuurist (vt. V. Zuko v, «Seitsmekümnendate sõdurid». «Literaturnoje Obozrenije» 1975, nr. 2), on sõda kui niisugune ja tänased sõjad vähem kõne all. Ka sõjaproosa arengutendentside vaagimine avardub tihti kogu nõukogude kirjanduse arengu eritlemiseks. Et kirjanduse arengu kindlaks tegemine eeldab õiget mõõtu — areng ei selgu lühikese perioodi jooksul —, meenutatakse tihti peale ka neid teoseid, mis loodud paarkümmend aastat ja enamgi tagasi. Mõistagi on aga suurimaks huviobjektiks kuuekümnendate aastate teise poole ja seitsmekümnendate aastate kirjandus.

Tänast nõukogude proosakirjanduse situatsiooni tervikuna iseloomustab tasakaalustumise tendents. Sõjaainestikuga teostes selgub see kõigepealt konkreetsete ajaloofaktide hindamisel: seades esiplaanile rahva võitluse ja tõstes üksiksündmuste taustaks sõja kui terviku, hoidub tänane kirjanik katsumushetkede kibedat tõde varjamata seda üle kandmast kogu sõja käigule, aiendamast sõja kogutähendusele. Tasakaalustumiseks tuleb pidada faktograafia üvenenumat kasutamist, nii romantilis-ilustava kui ka naturalismi kalduva ainesituse vältimist (A. Ovtšarenko, «Moskva» 1975, nr. 1 ja 2). Varem etendas see põlvkond, keda sõda tabas nooruse hakul, kirjanduse üldpildis oma pihtinustega olulist osa (M. Kuznetsov, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8). Mõistagi pidi sõja-aastate kogemuse esimene väljendus kujunema emotsioonide otseseks ärareageerimiseks: nii sündisid teosed, kus sõda on raamiks, üksik-

sündmus sisuks. Nüüd on noorukid saanud täisealisteks, tahetakse raami laiendada, sisu süvendada, lähtuda laiemalt aluselt ja jõuda mahukamate üldistusteni. Kuigi sõda kestis neli aastat, tähendab ta oma pingelt, kollisioonide teravuselt ja mastaapsuselt, tunnete kontsentreerituselt tervet epohhi nõukogude rahva elus (V. Bõkav, sealsamas). Tahtmine just seda epohhitunnet jäädvustada on kaasa toonud ka teistsuguse ainele lähenemise, poleemika nii teiste kui ka omaenda varasemate teostega. Selline avarama lähtealuse ja sündmuste tähendusmahukama tõlgitsemise taotlus levib ka teistes sotsialismimaades ja seda võib pidada mitte ainult sõjakirjanduse, vaid kogu kirjanduse üldiseks muutumistendentsiks (S. Belza, «Znamja» 1975, nr. 1). Muutumine on kahekülgne: pihtimuslikkusest panoraamsuse ja sündmustikulisusest probleemse suunas. Seejuures tuleb arvestada, et mõistete sisu muutub, täitub uue tähendusega, ent eelmise suundumise osised jäävad ka järgmisse suundumisse. Pihtimuslikkus ei ole sugugi kadunud (mõnes suhtes võib pihtimuslikuks pidada iga teost, olgu see kirja pandud siis esimeses või kolmandas isikus). Liikumine läbielatu pihtimiselt ajajärgu ja inimese panoraamsuse vaatlemiseni tähendab tahet uurida inimese eetilisi arusaamasid ja psüühilisi omadusi hõlmavamas, isegi globaalses mõõdus. Globaalsus siiski ei pea olema omaette eesmärgiks, ei tule eitada ka sõduri kaevikuelu üksikseikade kujutamist; nii üks kui teine olgu suunatud inimese ja ajastu sügavamale vahendamisele (V. Bondarev, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8). Sotsialismimaade kirjanduse suundumisi üldistades võib tõdeda, et momendil püsivad tähelepanu keskpunktis filosoofilis-eetilised probleemid, mis on sõjaproosale andnud mõtisklev-arutleva ilme. Kui osa autoreid otsib uusi teid panoraamsuses, eri aspektide ja laadide sünteesimises, et jäädvustada ajastu suuri hoovusi ja põhitendentsi, siis teine osa huvitub erandlikest situatsioonidest, teravalt individualiseeritud karakteritest, et analüütilisel teel välja tuua ajalooliste konfliktide olemus, eetiliste kollisioonide iseloom ja inimese psüühikamehhanismi iseärasused (S. Belza, «Znamja» 1975, nr. 1). Paralleelselt kujutamiskiivide eri teede otsimisega on käinud sõjakirjanduse ainesliku mitmekesisustumine. Teise maailmasõja saatust ei otsustatud mitte ainult rinnetel, vaid ka tagalas ja okupeeritud territooriumidel, mitmes suhtes isegi neutraalseis mais. Sõda on seotud inimese ja ühiskonna paljude eri ilmingute ja sfääridega; omaette uurimisala kujutab endast sõja otseses käigus ilmnenud eetiliste, psühholoogiliste jm. probleemide kõrval selle hiiglavapustuse otsene või kaudne mõju: jäljed, mida sõda osavõtjatesse jättis, ja vastuolud, mida see tõi sõjajärgsesse ühiskondlikku ellu. Tänapäevase sõjakirjanduse hinnatav tendents on, et siin ei võimutse üks vaatenurk, üks aineala või üks kujutamiskiiv, et üks sõja külg või nähtus ei tõuse teiste arvel ainuvalitsejaks ja et sündmused ei varja mõtestamist, nähtused üldistamist, kroonika suhtumist sõjasse (A. Ovtšarenko, «Moskva» 1975, nr. 1 ja 2; S. Belza, «Znamja» 1975, nr. 1). Elavdav ja arenguks soodne on eepilise algme tugevnemine vastukaaluks vahepealsele lüürilise proosa domineerimisele; kirjanduse arengujärku iseloomustab eepilise, dramaatilise ja lüürilise tihe põimumine teoses, uudsete, raskesti määratlevate laadide ja vormide sügenemine, olgu need dokumentaalminiatuurid, etüüdid, dialoogid ja monoloogid vm. (A. Ovtšarenko, «Moskva» 1975, nr. 1); romaanile on tunnuslikud mitmesugused liit- ja segavormid, mida esitletakse «romaan-ballaadina», «romaan-reportaažina», «dokumentaalaromaanina» jne. (S. Belza, «Znamja» 1975, nr. 1). Selle tasakaalustumisprotsessi sünteesimistaotluse ühisnimetajana leiab kirjutistes sageli mainimist, et ajalooliste üksik-asjade ja sündmuste vahendamise asemele on tulnud tung mõtestada ajastut,

KOLMKÜMMEND AASTAT HILJEM

ajalugu, aga ka inimest kogu ajastu, ajaloo taustal. Kirjanikku ei huvita sõdamitte kui ajalooline sündmus — selle uurimisega tegelevad ajaloolased, vaid ajaloolises sündmuses, sõjakatsumuses ilmnenuid inimhinge omadused; see, kuidas kujunesid arusaamad käitumiseetikast ja kuidas need realiseerusid tegudes (V. Bõkav, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8) ning see, milline oli nõukogude inimese ideoloogia (A. Ovtšarenko, «Moskva» 1975, nr. 2). Niisugune hoiak iseloomustab mitte ainult loovkirjanikku, vaid ka kriitikut. Hinnates A. Botšarovi monograafiat, öeldakse mõndagi ka tänase kriitika üldpildi kohta: «Analüüsidest stiililaadi ja asendi poolest erinevaid kirjanikke — L. Leonovit ja V. Suvorovit, N. Jevdokimovit ja P. Pavlenkot, K. Fedinit ja E. Kazakevitšit, V. Panovat ja V. Grossmanit, V. Bõkavit ja P. Kuusbergi, kaitseb kriitik veenvalt mõtet, et meie kirjandus on suutnud tabada nõukoguliku karakteri tähtsaimaid jooni, mis ilmnesisid rängimastes sõjakatsumustes: kollektiivsustunnet, vastastikust abivalmidust, hingelist soojust ja rikkust. Sõda ei kujunenud nõukoguliku elu moraalseste aluste hukuks, vaid kindlustumiseks (L. Plotkin, «Voprossõ Literaturõ» 1974, nr. 6).

Niisiis nähakse sõjas ajalõiku, milles on kuhjunud ideeliste, eetiliste ja psühholoogiliste vastuolude pinget sama palju, kui võiks mahutada terve ajastu. Seliselt, võttes sõda kui epohhi, näeme temas nii uut, isepärast, sõjalukorras tekkinut kui ka seda, mis on eelnenud aegade tagajärjeks ja jätkuks. Sõda kujutab endast ühiskondlike ja isiklike suhete kogumit, need suhted avaldavad mitut moodi mõju ka järeltulevate põlvede elule (V. Bõkav, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8). Eeldus, et sõjaperiood oli eelnenud eluga miljonite niitidega seotud, on sõjakirjanduse uurimise metodoloogilise printsiibina hinnatav (L. Plotkin, «Voprossõ Literaturõ» 1974, nr. 6). Seda mitmeti. Mõneski paigas, mida sõda puutus, kujunes see varasema revolutsioonilise võitluse süvenduseks: revolutsiooniline tegevus jätkus paralleelselt vastupanuga fašismile, nagu praegustes Nõukogude Liidu naaber-sotsialismimaades, või siis aetas sõda inimese teravalt maailmavaatelise valiku ette, nagu Baltikumis (S. Belza, «Znamja» 1975, nr. 1). Arusaam, et sõda oli küll ääretult ränk katsumus, ent siiski mitte suletud fenomen, kus kehtisid absoluutselt isepäraseks seadused ja teised väärtussüsteemid kui rahuaaja ühiskondlikus elus, vaid et sõda oli osa ühiskonna ajaloost, selle arengust, osa ajastust ja osa inimeste ajalikust elust, on saanud lähtekohaks arutluses selle üle, mis põhjustab sõjateema jätkuva mõjukuse tänases kirjanduses.

«Kui inimene kattis kehaga ambrasuuri, siis on see mõistagi kangelastegu. Kuid peale selle resultaati, elukäigu traagiline kokkuvõte, ja kunsti huvitab protsess, säärase teoni viinud põhjuste kogum.» (V. Bõkav, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8.) Meie päevade kirjanikule on sõja «piirsituatsioonid» sageli omamoodi mudeliks kaasaja kõige keerukamate eetiliste probleemide lahendamisel. Tõelised kunstnikud saavutavad seejuures niisuguse ilmekuse, et lihtsustamata, kuid selgemalt kui reaalses elus joonistuvad kunstiteoses tüüpilised elulised konfliktid, visandatakse nende lahendamise teed, selgub inimsuhete struktuur ja avaneb subjektiivsete ja objektiivsete faktorite vastastikuse toime mehhanism (S. Belza, «Znamja» 1975, nr. 1). Sõjakirjanik näeb, et eetiliste kollisioonide teravdatud esiletoomisel on situatsioonil, kus tuleb valida põhimõttel kas — või, suured eelised igapäevase, just nagu dramaatilisuseta aine ees. Õieti pole asi küll sedavõrd aine eelistes, kuivõrd sobivuses mingite kollisioonide teravdatud esiletoomiseks. «Isegi igapäevaelus aetas Dostojevski oma Rodion Rascolnikovi uskumatult keerukasse kollisioonidesse ja see aitas suurel psühhika-

uurijal omaenda meetodil välja selgitada aja alati eetilisega seotud filosoofiat. Häirimatu rahu olukord teeb inimese uurimise peaaegu võimatuks. Kirjandus tunnetab liikumist, aga liikumine — see on teod, inimkarakter, aja ja ajastu olemus, lõpuks on see kirjaniku enda karakter.» (J. B o n d a r e v, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8.)

Muidugi on igal kirjanikul peale üldlevinute veel isiklikud põhjused, miks ta just sõjast huvitub ja just seda kujutab. Üldlevinutest tuleb arutluses esile kaks olulist. Kirjanduse emotsionaalne mõju on kõige suurem seal, kus minevik ja olevik kokku puutuvad, luues ajalise sügavuse tunde. Meie mõte on nagu kompassinõel: kompassi üheks pooluseks on minevik, teiseks tulevik, ja seda mineviku—tuleviku suunda võiks ehk nimetada tänapäevaks. Tänapäeva suuna nähtavakstegemine ongi põhjus, miks paljud autorid pöörduvad sõjateema poole. See oleks asja nii-öelda üldesteetiline külg. Kuid on ka moraalne. Sõda oli eetiline kogemus. Inimeses sõjalaulukorras selgunud psüühiliste omaduste, ta moraali ja eetiliste äratundmiste kaudu saame ajaloo õppetunni inimese käitumisest tänapäevas, väärtustest, mida tänase inimese käsitlemisel tuleb silmas pidada. Kirjanduse ülesanne on hoida sidet minevikuga, taastada möödaniku sündmused selleks, et säilitada eetilise kogemuse pidevus, ühtsus ja tabada olemuslik joon, mis tõstab mineviku kõrgemale paljast mälestusest, peegelpildist mälus. «Osa sõjaromaanide häda selles ongi, et ajaloolisi ja kordumatuid neljakümneid aastaid ei valgusta mõnikord tänasest maailmast sinnani veetud mõte. Ühesõnaga, nimelt see sihtmõte paneb uuest, ootamatust küljest särama mineviku ja toob ta seeläbi just nagu olevikku tagasi, rekonstrueerib sündmused ja samal ajal sünnitab ajalooliselt täpse ning täiesti tänapäevase kunstitõe. Selles on mõtleva, mitte fikseeriva kroonikakirjutaja kõrgeim meisterlikkus, ja peamist rolli mängib siin mitte niivõrd selle taastamine, mis oli, kuivõrd selle kujutamine, kuidas oli, üksikasjade ja sotsiaalse tihendamise ning teravdamise. Pealegi, kuidas oli — see tähendab ideede kontsentreerimist, emotsioonide, oma suhtumise kontsentreerimist sellele, mis oli. Seepärast, mineviku poole pöördudes peab kirjanik temast kirjutama nagu tänapäevast ja selles ei näe ma mingit paradoksaalsust.» (J. B o n d a r e v, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8.) Kuid asi ei ole ainult tänapäeva, pole isegi ajastu mõtestamises. Kirjandusel on ka oma ajaloofilosoofiline külg.

«Meie rahva, tema kultuuri, tema moraali ajalugu ei alanud ega lõppenud Suure Isamaasõjaga. Ma tahaksin, et teatavaid moraaliplaneerimise mõistetakse laiemalt ja ei seotaks ainult sõjaga või ainult tänapäevaga. Tahaksin neid interpreteerida mõnevõrra sügavamalt, on ju sõda inimkonna igipõline tragöödia, kuid iga sõdiv põlvkond tajub sõda isemoodi, eelmisi sõdu ignoreerides. See aga ainult kinnitab tõika, et inimkonnal pole tahtmist ajaloo õppetunde arvesse võtta. Seepärast arvan, et moraaliplaneerimise peame oma kunstis esile tooma hästi selgelt ja sisutihedalt. Tähtsaim neist probleemidest on — ja mitte ainult sõja ajal, ehkki avaldub sõja ajal kõige ilmekamalt — valiku probleem. Sageli sõltub valikust inimese kogu olemus...» (V. B ö k a v, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8.) Nagu siit võib välja lugeda, käsitatakse valikuprobleemi õige avaral, ajaloo taustal. Nii käsitatuna väärib valikuprobleem tähelepanu eriti selle poolest, et ta annab sõjateema eri vaatenurkadele ja külgedele teatava ühtsuse. Vastuolu enesesäilitamise instinkti ja teadliku valmiduse vahel anda kodumaa eest oma elu; inimese humaansus, ta austus inimelu vastu ja vajadus vaenlane tappa; protest sõja vastu ja selle mõistmine, et sissetungijale tuleb osutada relvastatud vastupanu — need on eetilise käitumise, moraalise valiku teema silma-

hakkavamad variandid nõukogude sõjakirjanduses. Tasakaalustumisest suhtumisel neisse vastuoludesse annab tunnistust arutlust läbiv küsimus sõjakirjanduse tõelisest teemast. Tunnuslikuks võib pidada arutluses meenutatud Palmiro Togliatti arvamust, et tõeline teema on sõja ja inimese vahekorrd; sõda on selline, kus surrakse, surrakse iga hetk, ja inimene on selline, kes ei taha surra, kes tahab elada, sest just selles on tema kutsumus (L. Plotkin, «Voprossõ Literaturõ» 1974, nr. 6). Tõelist teemat nõnda käsitada tähendab säilitada ja süvendada tõde ühtaegu sõjast, ajastust, inimesest ja inimesekäsitusest.

Siin tueb ilmsiks üks eespool mainitud tasakaalustumistendentsi kaasnähtusi. Arutades, milles avaldub, kuidas kujuneb, milles seisneb ja kuidas õigesti esitada tõde ajastust (jutt ei ole ajastu tõest!), rõhutatakse, et see on igatahes paljukülgne tõde, temas seostuvad väejuhi ja sõduri arusaamad, leiavad koha erakordne ja argine, on oma sünged ja oma hellad leheküljed. Nõukogude kirjandusele on püha nii rahva kangelasmeel kui ka ta haavad, nii võit kui ka kannatused. Tänapäevase kirjanduse arengujooni tabada püüdes tuletatakse meelde 1950. aastate teist ning 1960. aastate algupoolt ja leitakse, et tollel perioodil oli kirjanduses mitte ainult edusamme, vaid ka nurjumisi. Kuigi mõnikord tuleb heitlikust ette tänagi (vt. T. Rezvova, «Hiiglaheitluse tagala asemel «kurva oleskelu» tagaõued». «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 4), sageses just mainitud ajal, mil kirjandus oli vabanemas elu kujutamisest pingutatult ülevates toonides, teine äärmus: deheroiseeritud tegelikkuse kujutamine teostes, mis väliselt olid realistlikud, ent esitasid ajastust naturalistliku tõlgenduse. Elu ühekülgsele kujutamisele vastukaalu otsides satuti omakorda ühekülgssusse. Raskete momentide uurimine ajaloo- ja ajaloo-otsesessi taustal kippus kõrvaliseks jääma, huvi mõõdalõõkide ja ebaõnnestumiste vastu muutus ajuti nii liialdatuks, et mõne teose puhul võis küsida: kuidas me siis üldse võitsime? Sõja kujutamine taandus mõnikord peaaegu et omade kokkupõrkeks oma kaevikus. Mõnedes teostes jääb arusaamatuks, valmistusime me üldse sõjaks või ei, kas sõja puhkemise ajaloolisel hetkel meie vägesid üldse juhiti või mitte. «Isegi eepiline ahenes, elu esines äkki pretseedenditus, peaaegu kaootilises tükeldatuses, esiplaanile tõusid ajaloolise liikumise viltulõõgid ja kahjustused — küll tõelised, küll möõduvad. Tihti valitses subjektivism. Mõned kirjandusetegijad võtsid deheroiseerimise ideed tõsimeeli, aga nendega vaielda püüdnud kriitikud löid ise teinekord väga solvavaid teooriaid.» (A. Ovtšarenko, «Moskva» 1975, nr. 1.) Ajajärgu pealispinnaliste tendentsidele maksid lõivu ka mõned väga tõsised batalistid. Niisugustest teostest nagu K. Simonovi «Elavad ja surnud», J. Bondarevi «Viimased kogupaugud», G. Tjutjunniku «Vesiväravad», A. Adamovitši «Partisanid», A. Kalinini «Karm põld» algas Šolohhovi, Leonovi, Tvardovski ja Dovženko teostega rajatud sõjatõde, ka sõjaaja raskuste ülepakkumiseta näitamise traditsiooni taastumine. V. Bogomolovi «Ivan» ja «Zosja», V. Zakrutkini «Päevalill», T. Aitmatovi «Ema põld», A. Ananjevi «Tankid tulevad rombina», O. Gontšari «Inimene ja relvad», M. Birze «Ka jää all voolab jõgi» näitasid, et see traditsioon areneb edasi. Kui lisada siia A. Tšakovski «Blokaad», I. Stašnuki «Sõda», S. Tsiguni «Me tuleme tagasi», M. Aleksejevi «Leinapaju», T. Kuuskoneni «Terasraju maakitsusel», I. Naumenko «Neljakümne kolmas», V. Koževnikovi «Pjotr Rjabinkin», V. Kozatšenko «Valge laik» ja «Välk», A. Adamovitši, J. Brõli ja V. Kolesniku «Olen põlevast külast», V. Belovi «Poisid», saab märgatavaks kõigi äärmustest hoiduvate teoste ühisjoon: karm, teinekord isegi julm tegekkuse kujutamine. Neile ja muudele teostele antud hinnanguis on kriitika välja toonud tasakaalus-

tumistendentsi just selle külje. Ühelt poolt öeldakse (A. Botšarov), et nõukogude bataalproosa parimatele näidetele on võõras nii sõja pseudoromantiline idealiseerimine kui ka kõikvõimalike õuduste pealesurumine, samas aga rõhutatakse, et see ei tähenda faktitõest hoidumist, mingi kunstilise keskmise või kujutamise viisi etaloniks muutmist. See tähendab kindlat suhtumist sisulisse interpretatsiooni, karmi realismi kontseptsiooni (niisugust väljendit kasutab A. Ovtšarenko).

Sellesse kuulub sõja traagilisuse kujutamine. Fašismi õuduste näitamine ei ole aga eesmärk omaette. Ta teenib mõtet, et nõukogude inimeste eneseohverdamine ei olnud asjata, vaid kantud sügavast eetilisest tähendusest (S. Belza, «Znamja» 1975, nr. 1). Nõnda mõistetuna sisaldab traagiline austust nii eneseohverdustest kui ka stihhia löökides saadud haavade vastu. Säärast käsitlusviisi on leitud I. Stadjuki romaanis «Sõda». Ajaloolist tõde kaitstes ei varja kirjanik ka sõjaeelsetel aastatel tehtud vigu. Ta rõhutab, et oleks liialdus rääkida lihtsalt despotismist ja voluntarismist. Mõnegi asjatu kannatuse põhjustas tõeliste süüdlaste olemasolu. «Süütult kannatanute tragöödia sai alguse süüdlaste süüst... Kuid süüdlaste süüdiolemine ei õigusta süütute tragöödiat.» Samasugust lähenemisviisi — ei näidata ainult J. Stalini iseloomu ohtlikke külgi, vaid ka seda, et ta oli arukas riigitegelane ja väejuht — nähakse A. Tšakovski romaanis «Blokaad» (A. Ovtšarenko, «Moskva» 1975, nr. 2). Karm realism mõistagi teravdab olukordi, kuid faktiarmastusele vaatamata hoidub esitamast naturalistlikke pilte. Peamise pärast. «Rääkides peamisest, pean ma «Blokaadi» puhul silmas, et kujutatakse ajaloolise tõe seda osa, mis meid muutumatult huvitab. See tõde väljendub selles, et kõike, mida möödunud sõjas tehti, tegid mitte lihtsalt sõdurid, komandörid, kindralid, armeejuhatajad ja rindejuhatajad, vaid reaalsed elavad sõdurid, komandörid, väejuhid oma väärtuste ja puudustega.» (S e a l s a m a s.) See käib nii kannatuste kui ka kangelastegude kohta.

Tõde sõjast on seega mitte ainult tõde ajastust, vaid ka tõde inimesest. Põhiväide, mis praeguses sõjaproosa arutamises kirjutisest kirjutisse kordub, seisneb selles, et nõukogude inimene jäi ka sõjas inimeseks. Siit tuleneb, et nõukogude sõjakirjandus ei käsitle sõdurit lihtsalt kui teenistuskohustuste täitjat, vaid esmajoones kui inimest sõjas. Au sees on veendumus lihtsa inimese (*resp.* rahva) ammendamatus inimlikkusest ja elujõust. Võetagu näiteks V. Rosljakovi teos «Viimane sõda». Romaani peategelase, vanem Ivan Petrovitš Holopovi lugu ajast, mil Doni jõekäänu taha taganeti, juhatatakse sisse sõnadega: «Neil taganemise päevil saigi Slavka isa teiseks inimeseks, selleks inimeseks, kes temas siiani magas, kogu sõjaaaja elas, ent pärast sõda, muide, jällegi uinus.» Järgneb jutustus sellest, kuidas Holopov polgukomandöri asendas, säilitades taganemisel polgu, siis aga jälle rooduvanemaks hakkas. (A. Ovtšarenko, «Moskva» 1975, nr. 1.) O. Kožuhova jutustuses «Kahte surma pole antud kellelegi» nagu polekski juttu sangarlusel, vaid pigem igihaljast inimlikkusest, mis on meditsiiniõe Liida Bukanova loomuseks. See on lugu naise rindearmastusest, sellest, kuidas ta langeb vangi ja hukkus. Midagi eriti väljapaistvat ta ei teinudki, ainult andis oma elu kodumaa eest. Muutis oma armastatu paremaks, hoolivamaks, inimlikumaks. Äratas kaaslaste südameis tunde, millele need jäid truuks viimse hingetõmbeni... K. Simonovi jutustuse «Kakskümmend sõjata päeva» tegelane Lopatin mõtleb palju hirmust ja kättemaksust. Ka tankitõrjekraavi ääres, mis on täis fašistide poolt hukatute laipu. «Nii ma seisin seal ja mõtlesin, et kui hirmus see ka poleks ja kui väga ei nõuaks kättemaksu, on meie teadmises, et niisugusegi eest ei või sa tasuda ega hakka tasuma täie mõõduga, oma üleolekutunne.

Ja teadmine jõust, mida sa kunagi ei kasuta nii, nagu kasutasid nemad.» On tähtis, et Lopatin jõuab selle käsitluseni pärast seda, kui on näinud ka teist, «nähtamatuks» jäävat poolt sõjast: tööd, laste, naiste ja vanakeste piinu tagala-sügavustes. Ja on tähtis, et ei Lopatini ega autori endagi humanism ei luba mingit poolikust selles, mida rahuliku väarikusega väljendab vana sõdur: «Kui vaenlane on peale tulnud, tuleb midagi ette võtta. Aga mida sa ette võtad? Kui sina teda ei löö, lööb tema sind.» (A. Ovtšarenko, «Moskva» 1975, nr. 2.) Arusaama, et sõda võis küll hingeelu muserdada, inimest mõnes suhtes tigestadagi, ent tegi siiski teiste valu vastu tundlikumaks, on teises formuleeringus öeldud ka kirjaniku ühiskondliku osa käsitlemisel nüüdisilmas. Kui XIX sajandi peamisteks teemadeks olid elu mõtte otsing ja kahetsemine, siis tänapäeva olulisemad teemad on mehisus, inimlikkus ja süütunne võõra valu pärast. Viimane ei tähenda muidugi, et kirjanik oleks milleski sõna otseses mõttes süüdi, küll aga avaldub selles teemas ta tundlikkus ja tahe muuta maailma paremaks. Kirjaniku ülesanne on hea kategooriat kasutades teha maailm õilsamaks, eetilisemaks, pehmemaks, ühendada inimesi (J. Bondarev, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8).

Sõja algul, 1942. aastal ütles A. Tolstoi ettekandes «Veerandsada aastat nõukogude kirjandust»: «Nüüdne sõda on sõda mootorite vahel. See on nii, kuid see ei ole täielik määratlus: mootorite — ja kannatuse ületamise jõu, moraali-jõu vahel... Selles sõjas omandavad moraalikategooriad otsustava osa.» (S. Belza, «Znamja» 1975, nr. 1.) Kui võtta ka väga erinevad autorid, kattuvad nende vaated just selles punktis. «Blokaadile», nagu ka enamikule teistele viimase aja romaanidele Suurest Isamaasõjast, on iseloomulik selle mõistmine, et see ei olnud lihtsalt ajaloo suurim, 1418 päeva ja ööd kestnud heitlus, vaid kahe vastandliku ideoloogia, kahe polaarse süsteemi moraalseste väärtuste ja printsipi-pide kokkupõrge.» (Sealsamas.) Võtkem tüüpiline V. Bõkavi teos. Tüüpiline bõkavlik situatsioon seisneb selles, et tegelaste rinnutsimine vaenlasega ei ole rinnutsimine ainult sõjalise vastasega, vaid see vastane on vaenlane ka oma veendumuste, teadmiste, moraalseste tõekspidamiste poolest (I. Zolotusski, «Družba Narodov» 1974, nr. 11). Ja ometi võib selle seisukoha levitamisele vaatamata küsida, kas J. Bondarevil siiski päris õigus oli, kui ta kuulutas elu mõtte otsingud vananenuks. Värskeimas jutustuses «Hundikari» kõlab V. Bõkavil midagi hoopis teisiti kui seni. Bõkavi tegelane, varem endas kindel, otsib nüüd toetust; visanud kaalukaussile oma saatuse, otsib mõtet, mis seda tasakaalustaks, ihkab põhjendust. Kolmkümmend aastat pärast sõda, süvenenud pere eest hoolitsemise, unustanud pealtnäha kõik, mis temaga kunagi oli, asub Levštšuk siiski äkitselt teele, pakib kohvri ja sõidab otsima inimest, kes võiks anda talle vastuse üheleainsale küsimusele: kes on tema, Levštšuk, ise, ja mis on elu? Ja asjaolu, et ta seejuures loodab tundmatule, väikemehele, kelle ta kunagi päästis, kuid kelle käekäigust midagi ei tea, kellel pole teoses nime, sest isegi autor kutsub teda ainult «väikemees», see asjaolu kõneleb sellest, et Levštšuki hinges midagi pakitseb. (Sealsamas.) Vastus, mõte, põhjendus on selles, millise inimese ta väikemehe näol oieti päästis. Niisiis kerkib küsimus mitte sõja mõttest või mõtte-tusest, vaid elu mõttest. Tundmatu väikemehe päästmine ei tähenda ise veel midagi. Küsimus on selles, mida on säästetud elu väärt. Selles äratundmises on vastutus. Kõigepealt enda ees. Aga ka teiste ees, ka ühiskonna ees. Siin jõuame tagasi võõra valu ees tuntava süütunde teemani.

A. Botšarov meenutab oma monograafias K. Jaspersi raamatut «Ajastu vaimne situatsioon», kus väidetakse, et ajalooptsess iseendast ei sisalda mingit humaansuse garantiid. Siit teeb eksistentsialistlik mõtleja järelduse, et ajaloolise progressi mõiste on tühi, ning usub ainult vastutust isiksuse enda ees (L. Plotkin, «Voprossõ Literaturõ» 1974, nr. 6). Nõukogude kirjanduse isiksusekäsituses jääb vastutus iseenda ees alles, aga lisandub vastutus teiste ees. Eksistentsialistile on vastutus oma kohuse abstraktne äratundmine. Sotsialistlikus kirjanduses leidub külluses näiteid elulisest humanismist, milleks on konkreetne tunne, armastus ligimeste, kodu, kodumaa vastu. J. Tsvetkovi romaanis «Linnud laulavad koidikul» viib vangivõetud sõdur Petruško sakslased miiniväljale. «Tema surm on kahtlemata kangelastegu. Aga mitte kangelase-üksikisiku, vaid kollektiiviga, kogu rahvaga purustamatut sidet tajuva inimese kangelastegu, teiste sõnadega, sotsiaalselt ja poliitiliselt põhjustatud kangelastegu, mille moraalne alus seisneb kodaniku arenenud isiklikus vastutustundes.» (S. Belza, «Znamja» 1975, nr. 1.) Eneseohverdamistarve polnud tingitud saatusest, kangelaslikkusele määratusest, vaid teadmisesest, et ei vastutata mitte enda, vaid ka kodukoha, kodumaa eest. Selle tõdemise sügavamal sisu avades on meenutatud nn. kadunud põlvkonda, kellele sõda tähendas võõrast sõda, sest see oli esmajoones töösturite vallutuspoliitika agressiivne jätk. Ja on meenutatud F. Engelsit. Rääkides tulevase kommunistliku armee kaitsesõjast, leidis Engels, et patriootlike algmete jõud seisneb selles, et inimene kaitseb oma töölist isamaad. Niisuguse armee iga sõdur, nagu Engels kirjutas, hakkab võitlema vaimustusega, vapralt ja vastupidavalt, nii et tema ees peab tänapäeva armee mehaaniline väljaõpe laiali puistuma nagu õlėsasi (L. Plotkin, «Voprossõ Literaturõ» 1974, nr. 6).

Moraalse valiku probleemi eraldi esiletõstmise taga paistab arutlustes sõjakirjanduse üle silma probleem moraalse valiku osast isiksuse ilmes. Keskseks ei kujunegi sageli mitte moraalse valiku teema ise, vaid isiksuse terviklikkuse ja valiku täielikkuse küsimus. Rõhutatakse, et nõukogude inimese käitumises viimase sõja ajal paistab silma moraalse valiku vahetu põimumine poliitilise, ajaloolise ja maailmavaatelise valikuga. Sotsialismimaade kirjandustele on iseloomulik, et isiksuse probleem laheneb ajaloolise vastutustunde esiletõusuga. «Ajaloolise süü» probleem on nagu isikliku vastutustunde variant, kusjuures selle sisu ei ammendu klassikalise vormeliga «kuritöö ja karistus», vaid esitatakse detailselt varjundikülluses. Kodaniku aktiivsuse ja passiivsuse probleem sõja-aastatel ja üldrahvalike vapustuste aegu, maailmavaatelise hoiaku valimine, millega seoses ta osutub kas ühel pool või teisel pool ajaloo barrikaade olevaks, on süvendatud, läbi töötatud ja läbitöötamisel nõukogude rahvuskirjandustes, sealhulgas Baltikumi omades — niisugused on eestlase P. Kuusbergi romaan «Enn Kalmu kaks mina» ja «Südasuve!» ning leedulase J. Avyžiuse «Kaotatud kodukotus». Neis teostes uuritakse inimest kahe «minaga», mille käigus täiesti silmanähtavalt selgub, et kellelgi pole antud balanseerida tapluse «kohal» siis, kui maailm on lõhestatud ja üks väljapääs piinavaimast konfliktist — omaenda südametunnistuse läbi — avab tee uute horisontide, teine moraalse languse juurde.» (S. Belza, «Znamja» 1975, nr. 1.) Sõda kujutav kirjandus on olemas juba üle kolme aastakümne. Selle aja jooksul oleme üle elanud hulga muutusi. Ja need on avaldanud mõju sõjateema käsitlemisele. «...märgatavalt on süvenenud huvi humanismi üldnimlike väärtuste vastu: viiekümnendate aastate teisest poolest sai sõjaproosa lõplikult üle inimese käitumise lihtsustatud kirjeldamisest...» (L. Plotkin, «Voprossõ Literaturõ» 1974, nr. 6.) Sotsialismimaade kirjandus oma praeguses arengujärgus taotleb vähimagi lihtsustamiseta näidata ini-

meste mõtete ja käitumise seoseid ning impulsse ega hiili kõrvale ka valiku erandlikest juhtudest, sest need aitavad avada tüüpilist, seaduspärast (S. Belza, «Znamja» 1975, nr. 1).

Isikuse probleemi käsitledes ei lähe sotsialismimaade realistlik sõjakirjandus mööda ega alahinda ka seda, mis on seotud inimese bioloogilise olemisega. Kuigi peamisteks jäävad talle inimese sotsiaaal-ajaloolised juured, puutub ta ka psüühika iseärasustesse ning teadvusetagustesse kihtidesse inimese psüühikas. (Sealsama s.) Kirjanik, kes tahab aega täielikult näidata, ei saa piirduda ainult faktide ja sündmustega, mida produtseerib teadvus — tulemus oleks võlts, tuuakse arutluses ära tuntud serbia kirjaniku M. Lalići arvamus. Tegelikkus sisaldab endas ka valust ja väsimusest esilekutsutud unenägusid ja luulusid. Tõsi, ka kunstivälistes teostes opereeritakse sageli unenägude ja luuludega, ent erinevalt neist kasutab sotsialistlik kirjandus psüühikanähtuste kujutamist mitte haigluse näitamiseks, vaid tegelikkuse sügavamaks avamiseks. (Sealsama s.) Kunst peab ju kujutama nii sangarlikke ettevõtmisi kui ka intellektuaalseid ja hingelisi torme, mida elavad läbi ajaloo käiku mõjutavad inimesed, kunst peab näitama mitte ainult seda, kuidas nad tegutsesid, vaid ka, kuidas mõtlesid, milliseid kirgi tundsid, kuidas maailma käsitasid (A. Ovtšarenko, «Moskva» 1975, nr. 1). «Peamist peamises näen ma [- -] üksikasjalises ja objektiivses inimese uurimises kõige erinevamat päritolu ja äärmuseni teravdatud konfliktides. Veel enam, tagasipöördumine psühholoogilise poole ei ole enam seotud tegelaste geomeetriliselt väljamõõdetud tegudega, psühholoogilisus on kandnud oma sügavuses kokkupõrget, tegelaste sisemist konflikti, rahulolematust iseendaga, võitlust, otsingut hinges — kahtlust, meeleheidet ja kinnitust — analoogiliselt Tolstoi ja Dostojevski tegelastele.» (J. Bondarev, «Literaturnaja Rossija» 10. V 1974.) «Olen läbi lugenud suure hulga sõjakirjandust; mitte kõik ei tundu mulle võrdväärne. Mulle on vastuvõetamatud erksust teesklevate kirjeldustega raamatud, kus täiesti ignoreeritakse sõjaolukorras inimese psüühikat, või kui on tegemist väljastatud psüühikaga, tegelaste heitluse külma, kiretu kujutamise. [- -] Surm sõjas on alati suurim tragöödia, seda ei või unustada.» (V. Bõkav, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8.)

Nõnda tuleb sõjakirjanduse uurimise loogilise järjena mõttevahetus ajaloolise ja kunstitõe vahekorras, sealhulgas sellest, kuidas on seotud psühholoogiline tõde ja kunstitõde. Osalt konkretiseerub see väitluseks dokumendi ja dokumentaalsuse osast kirjanduses. Et tegelikkuse dokumentaalsel reprodutseerimisel on suur väärtus, ei kahtle keegi. Kuid dokumentaalse, faktograafilise kasutamine võib siiski anda vägagi erineva tulemise. Selle abil võib saavutada ka ainult päevakajalise tõe. Üldiselt see tänast nõukogude kirjandust ei iseloomusta. 1950. aastate teisel ja 1960. aastate algupoolel läbitud nn. dokumentalism'i periood (tol ajal ilmus määratul hulgal päevikuid, kirju ja memuaare ning algas faktograafilise materjali oskuslikum kasutamine kunstiteoses) kujunes faktograafilise ja dokumentaalse komponendi naturalistlikust kasutamisest ülesaamise alguseks. Ka praegu ilmub palju ja vägagi erinevat faktikirjandust, kroonikaid ja muud, ent enamasti taotlevad need ühepäevatõde ületada. K. Simonovi «Sõja erinevad päevad» pakub juba kirjanikupäevikuna huvitavat võrdlusmaterjali romaanile «Elavad ja surnud» ning jutustustele «Pantelejev» ja «Levašov». Siiski ei ole see ainult detaile fikseeriv kirjanek. «Mõnele lugejale võib ajuti ehk tunduda, et ma olen andnud raamatus liiga palju ruumi biograafiliste üksikasjadele ja edasiste saatuste väljaselgitamisele nende inimeste puhul, keda ma rindel olen põgusaltki kohanud. Kuid ma tahaksin meenutada, et inim-

saatuste üksteisest irdumine on sõja üks kõige traagilisemaid jooni.» (K. Simonov, «Družba Narodov» 1974, nr. 1.) Hoopis teistmoodi dokument, samuti hoopiski mitte päevakajalist tõde esitav, on A. Adamovitši, J. Brõli ja V. Kolesniku «Olen põlevast küllast». See on rangelt dokumenteeritud reportaaž, kollektiivne jutustus, mille kolm kirjanikku mööda Valgevenemaad ringi sõites magnetofonilindile talletasid ning arhiivimaterjalidega süvendasid. Need fašismiohvrite mälestused on süütult kannatanute tunnistus, kroonika, mis astub vastu praegu Läänes tihti ilmuvaile fašistide ennastõigustavaile memuaaridele (O. Gontšar, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 6).

Neis teostes on faktograafiline iseväärtuseks ja tegelikkuse esteetilise vahendamise probleem lahendub teoste bifunktsionaalsusega — osalt kunstilise, osalt tarbelise loomuga. Omaette probleemiks on faktograafiline, dokumentaalne element ilukirjandusteoses. Küllap see on soodus siis, kui ta ei ole kustutanud, vaid on süüdanud kirjaniku mõtte, kujutluse, kujundi- ja sõnajulguse (A. Ovtšarenko, «Moskva» 1975, nr. 2). K. Simonovi hämmastavat konkreetsetaju tunnustades on ka märgitud sellest johtuvaid hädasid. K. Simonovi materjal ise on sageli juba nõnda «verilihas», et ilmselt tundub autorile pühadusetootusena sinna veel midagi juurde mõelda, seda ilu seaduste järgi ümber lõigata, esteetilisest küljest töödelda, teoses «omadussõna hellitada». Märgatavalt on dokumentaalsusega, faktograafilisega toestanud I. Stadnjuk romaani «Sõda». Kuid see paistab otse piiravat autorit; J. Stalini ja V. Molotovi tegevust saatnud siseelu ja intellektuaalsed kokkupõrked jäävad peaaegu tajumatuiks. Teisiti on toiminud oma romaanis «Blokaad» A. Tšakovski, kes ei taotle mitte faktitõde, vaid esmajoones tõepärasuse illusiooni. A. Tšakovski ei karda dokumentaalses eelmaterjalis leitud kahe-kolme fraasi alusel luua tervet dialoogi J. Stalini osavõtul. A. Tšakovski kasutab ka omapärast «küsimuste seeria» võtet, mille ta lugeja juuresolekutunde süvendamiseks esitab ajaloolise isiku oletatavate mõtete kohta. «Kirjaniku erinevus ajaloolasest just selles seisnebki, et juhtudel, kui ajaloolane võib vastata «Ei tea, sest mul ei ole dokumentaalseid tõendeid», on kirjanik kohustatud esitama meile tegelase, ta karakteri olemusest väljakasvatavate mõtete ja tunnete niivõrd usutava stenogrammi, et me sellesse usume.» (Sealimaas.) See on hoopis teistsugune faktograafia rakendamise viis, kui on K. Simonovil. Kui K. Simonov esitab üldise detailides, siis A. Tšakovski fikseerib detailides üldise.

On veel üks ainele lähenemise viis, millele arutluses tähelepanu juhitakse. Usutavuse võib saavutada mitte ainult faktograafilise otsese ärakasutamisega teoses, detailides ilmneva üldise tendentsi fikseerimisega või detailide eneste külusega, vaid suurt osa usutavuse ja tõepärasuse, aga ka tõe lugejani toomise seisukohalt võib etendada autori vahetu elukogemus, psüühiline tõde, mille ta märkamatuult sulatab teose kõigisse kihtidesse ja komponendid (M. Kuznetsov, «Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8). «Paljud sellest, mida on kirjutanud Paul Kuusberg, kannab ühel või teisel määral autobiograafilist iseloomu. Sellega selektub see usaldatavuse tunne, mida tajub ta teose lugeja.» (L. Levin, «Literaturnoje Obozrenije» 1975, nr. 2.) P. Kuusbergile on omane ka teadlik lähenemine ainele selle kõigi asjaolude väljaselgitamisega: asja kogu käigu tundmaõppimise, ausameelse süütõendite uurimise ja otsuse langetamisega. Tema looming võib olla üheks näiteks, kuidas need kaks poolt ühinevad, jättes teosesse jälje terviklikust autoriisiksusest. Just selles terviklikkuses on oluline põhjus, miks autor suudab ühiepävatõe esitaja tasemest kõrgemale tõusta: see on tee oma tõe kaudu ajastu tõeni. Nii saab selgeks, miks J. Bondarev väidab, et kirjandus on

pihtimus ja V. Bõkav ütleb, et kirjandus on inimene («Literaturnaja Gazeta» 1975, nr. 8). Ka inimlik tõde ajast on dokument.

Üleliidulise sõjakirjanduse arutamise käigus saab ikka enam ilmsiks, et sõjakirjandus on üks ala, kus selguvad paljurahvuselise nõukogude kirjanduse üldised-ühtsed tunnused. Ka sõjakirjanduse uurimine kinnitab, et nõukogude kirjandus ei ole rahvuskirjanduste summa, vaid ühtne protsess. Rahvuskirjanduste suhtelise suveräänsuse juures on nad sügavalt seotud nõukogude ühiskonna koguarenguga. Sõjakirjanduse arutelus on leitud eri rahvuste lähenemises isepärasusi, mis sõltuvad nii ajaloolisest kogemusest kui ka kirjandustraditsioonidest, on kõneldud valgevene kirjandusest kui eri nähtusest sõjateema arendajana, toodud näiteks vene karakteri probleem ja Balti vabariikide kui teistest hiljem Nõukogude Liitu astunute kirjanduses avalduv teistsugune ajalooline probleemistik. Samal ajal on aga nõukogude kirjandus ideoloogiliselt ühtne, ühtne ajastu ja inimesekontseptsiooni põhiseisukohtades, realistlikes kirjandustraditsioonides. Sõjakirjanduse märkimisväärseks, teda kogu kirjanduse arengusse siduvaks teguriks on süvenev huvi teiste rahvuskirjanduste vastu ja toetumine nõukogude kirjanduse ühisjoontele, paljurahvuselise nõukogude kirjanduse kogemusele. Nagu kolmkümmend aastat tagasi lähendas Nõukogude rahvaid ühine võitlus fašismi vastu, lähendab neid täna ühine võitlus rahu säilitamise ja ühiskonna edasiarendamise eest, milleks aitab kaasa rahvusi oma spetsiifiliste vahenditega lähendav tänane sõjakirjandus.

MIS ON ÕNN?

HAJAMÕTTEID ERNI KRUSTENI LOOMINGU TEEMADEL

I

Igal kirjanikul on oma meelisteema, mis läbib nii või teisiti kogu ta loomingut, leiab aastate jooksul ja arengus erineva käsitlemise ning erineva lahenduse. Sellele oma teemale võib vaieldamatult rajada motiivuurimusi, mis näiteks Krusteni puhul pakuksid ootamatult palju — nii visalt on ta tagasi läinud üksikute teemade, ent ka motiivide, süžeede ja teatud karakterite juurde. Meenutagem kas või vaest, andekat, tahtejõulist ja rahvaga ühte sammu astuvat kunstnikku, kes on Krustenil vähemalt kolmes teoses. Erni Krusten on kirjanik, kes lähtub kindlate, teatud teemade väljakujunenud ringist, seda aastatega avardades ja süvendades.

Niisiis — mis on õnn?

Korduvalt on kirjanik pöördunud selle küsimuse poole. Vastu tema tavaliselt on see esitatud ka otsesõnu — nimelt ühes viimastest pikematest novellidest «Tark Roosi ehk mis on õnn». Pole mõtet arutada, miks just niisugune filosoofiline probleem. Sajandite jooksul on kirjanikud ja filosoofid esitanud lugematuid lahendusvariante sellele küsimusele, mis ei kuulu küll marksistliku filosoofia põhiküsimuste hulka, kuid on inimese elus üks olulisemaid. Inimlik, alati inimese pärast muretsev Krusten jõuab loogiliselt selle teemani, otsides ja eitades, visalt lahenduse poole pürgides, uuesti otsides ja jälle eitades. Kuidas suudaks temagi lõplikult vastata küsimusele, mis aastatuhandete jooksul on jäänud vastuseeta ja millele nähtavasti polegi võimalik vastust anda?

Ent iga arvamus, olgu see nii isepäine kui tahes, on samm täielikuma ja sügavama tunnetuse poole.

Oma esimeses jutukogus «Kanarbik» (1927) ei usu Krusten õnne võimalikkusse. Ta ei näe ühtki väljapääsuteed hallusest, viletsusest, mis hoiab oma haardes temataolisi väikesi tööinimesi. Koguni armastus või vajadus teise inimese järele võib tuua ainult kannatusi — niimoodi tunnetab maailma varasema Krusteni tegelane («Juhm»). Ainult sel juhul võid tunda end õnnelikuna, kui sa mitte midagi ei nõua, kui lepid sellega, mis sul on, olgu see kui tahes armetu. Aga et seda ei suuda ka kõige vähenõudlikum inimene, lõpeb kõik paratamatult kaotusega. Kirjaniku uskmatus igatsetava õnne võimalikkusse viib niikaugele, et kõige suuremaks lüüasaamiseks tema käsitusel muutub inimesele soovide täitumine, ühesõnaga — see, mida too ise kujutleb oma õnne all («Värske õhk»). Sealjuures pole need tahtmised, mis ta tegelasi kaotuseni viivad, ülepakutud, ahnitsevad, inimese alatust või kurjust näitavad. Need on tagasihoidlike olendite tillukesed inimlikud unistused. Kohtuteener, pisike kiilaspäine mehike, ja ta kahvatu naine on eluga rahul ja — Krusten kasutab siin ka seda sõna — õnnelikud. Nende ainsaks igatsuseks on laps. Ootamatult täitub unistus, kuid isegi teineteise ees pole nad nõus tunnistama,

et tegemist on vördjaga. Abielupaaril tärkab uus igatsus — leida korter, kus laps saaks puhtas õhus kosuda. Nad koguvad raha ja jõuavad sellegi soovi täitumiseni.

Nüüd peaks olema kõik, mis on vajalik õnneks.

Uues korteris last tekkidest vabastades leiab ema, et laps on surnud. Andeks-paluvalt lausub naine, et värske õhk on lapse lämmatanud — ta polnud sellega harjunud, ei suutnud seda hingata.

Muidugi, algusega võrreldes pole need inimesed midagi kaotanud. Neil peaks alles olema nende õnn niisugusena, nagu ta oli enne oodatud last. Õnn, millest Krusten kirjutab: «Igakord kui ta kummardus, mõtles ta oma valgeverelisele, peaaegu värvituile naisele; ta nägi siis oma kujutluses perekonnaelu vaikkeid pilte ja ta meeled täitusid vähenõudlikkude lihtsast ja südamlikust õnnest.» Võib olla, et need inimesed tõesti suudavad oma kaotusega leppida ja jääda rahule — selle kinnituseks pole jutustuses pidepunkti. Nüüd on see võrratult raskem, sest neilt on võetud lootus ja asemele antud lein.

Pessimistlikud üldistused, mis tulenevad sellest novellist, on algajale kirjanikule üsna iseloomulikud. Ta ainuke õnnevõimalus — leppimine olemasolevaga — on täiesti vastuvõetamatu inimloomusele.

Kogus «Kanarbik» ei ole õnnelikke. Kõigi nende väikeste inimeste tagasihoidlikudki soovid purunevad teiste hoolimatuse ja ükskõiksuse vastu või hävitab need kuri saatus. Oma teed alustav kirjanik ei anna sotsiaalsete olude analüüsi. Kuigi paljudes lugudes on tunnetatav «väikese inimese» allasurutus, jääb see siiski inimestevaheliste suhete pinnale.

Elu heidikute, väikeste ja viletsate inimeste olukorra süvenenuma analüüsini jõuab Krusten õige pea. Oieti on see esmase vormistuse saanud juba 1929. aastal jutukeses «Harakas», mis on ka kunstiliselt nende aastate silmahakkavaks saavutuseks. Läbipaistvalt puhtalt, suure sisemise soojusega on kirjutatud lugu väikesest isata tüdrukust, tema emast ja algajast kirjanikust, kes kõik ühtmoodi viletsatena, näljastena, ent siiski elujulgetena ja hakkajatena on ühes väikelinnas kokku sattunud. «Harakas» on kirjaniku varasemas loomingus üks lüürilisemaid ja selles stiilis väljapeetumaid. Nende inimeste puhul on raske rääkida õnnest, näljased ja kodutud, nagu nad on. Ometi on «Haraka» tegelased omal viisil õnnelikud. Nad on ausad, terved ja noored inimesed, kes pole kellelegi halba teinud. Neis on veel säilinud elu-usk. See novell ei kõnele enam leppimisest olemasolevaga, vähenõudlikust õnnest; kõik nad, esialgu küll üksteist ja iseennastki pettes, nõuavad ja ootavad elult rohkemat.

«Harakas» esitab meile ühe ajutise õnne variantidest — inimene võib olla õnnelik niikaua, kui ta suudab loota. Autor näitab küll, kui vähepakkuv ja petlik see on, kuid jätab lõpuni alles võimaluse edasi uskuda ja loota. Ühtlasi on see teadmatuse õnn — kui raske oleks õnnelikuks jääda teadmiseiga, et ees pole midagi paremat.

Seda õnne — uskuda ja loota — ei võta «Haraka» tegelastelt keegi, nii nagu seda esialgu ei suuda miski võtta algajalt kirjanikult. Alles on tal ilmunud esimene jutukogu, alles on «Looduse» romaanivõistlusel saanud auhinna tema romaan «Mineviku jahil», ja olgu elu momendil kui tahes kitsas, kõik on ju veel ees.

Järgmistesse novellidesse lõikuvad taas pessimistlikumad noodid. Kolmekümnendate aastate Erni Krusten on õppinud elu jälgima täpsemalt, süvenenumalt ja analüüsivamalt. Ta ei püüa enam mängida emotsioonidel, vaid on asunud uurima inimesi ja nähtusi ümbristavas. Tulemused pole kuigi rõõmustavad. Ühiskonnas,

kus inimene on inimesele hunt, on raske rääkida õnnest. Aga just niisugust pealkirja kannab üks nende aastate novell. *Homo homini...*

Ometi on Krustenil just nüüd esitada uusi variante õnnest. Novellides «Õnne suurus» ja «Pime armastus» on mõlemas vähemalt selle kajastus. Ühes on see rajatud valele, teises teadmatusele. Niisugusena näeb Krusten õnne armastuses.

On see tagasihoidlikkus, diskreetsus, pieteeditunne, mis on kammitsenud kirjaniku sulge lembesuhete kujutamisel? Krusten on oma loomingus palju kõnelnud inimese — looduse vahekorra, märksa vähem aga inimese armastusest inimese vastu, kõige vähem vastassugupoolte tunnetest. Need on üksikud, erandlikud korrad, mil võime rääkida armastuse kujutamisest tema loomingus, rohkem ehk romaanides, lühiproosas peaaegu üldse mitte. Kui, siis on see juba mõõdu meenutamise, nagu novellis «Muusträstas», igatsus armastatu järele «Avasilmi magajas» või kramplik klammerdumine inimese külge, kes sulle on jäänud ainsana kõigest olnust — kodumaast, omastest, täisväärtuslikust elust («Tuhk»). Nendeski prevaleerib vajadus armastatu kui inimese järele, mitte muu.

Ja ikkagi võime kõnelda kahest eelmainitud novellist, «Õnne suurus» ja «Pimedast armastusest» kui teostest, kus kirjanik on õnne küsimusele püüdnud filosoofiliselt läheneda just armastuse kaudu. Pole mõtet arutada, mida pidada armastuseks ja mida mitte. Thomas Mann on öelnud, et võimalus nimetada armastuseks nii kõige lihalikumad kirge kui ka platoonilist kiindumust on inimese suurimad õnnesid. Kui palju võiksime selleta üldse armastusest kõnelda? Ja kes võiks väita, et nii «Õnne suurus» kui ka «Pimeda armastuse» tegelasi pole sidunud tõeline armastus? Vähemalt pimeda mehe tunne on vaieldamatu.

Mõlemas novellis on teemale lähenemine mingil määral sarnane. Mõlemal juhul teeb õnneliku armastuse võimalikuks teadmatuse. Me ei pea teadma tõe, ainult uskuma — just niimoodi saame olla õnnelikud. Nähem armastatud inimest niisugusena, nagu me teda näha tahame, ja kõik on parimas korras. Sügavamalt on see filosoofia välja arendatud hilisemas novellis «Pime armastus». «Õnne suurus» oleks peategelane, Omajaani peremees Mait, kes on aastaid olnud üks ja tundnud puudust lähedasest inimesest, nõus elama naisega ka siis, kui teab Eeval olevat pidalitõve. Ta tahaks seda varjata maailma eest, kuid maailm on kõik juba enne teda välja nuhkinud ja naine võetakse tal käest. Kõik see, mis moodustas Omajaani peremehe elu enne Eevaga tutvumist, ei paku talle enam midagi. Ta annab talu ära ja läheb linna korstnapühkijaks. Novelli viimane lause: «See müts soetas talle uusi sõpru ja uut heatahtlikkust maailmalt, mis januneb kaasinimese viletsust, et oma õnnest teadlik olla» on üsna üheti tõlgendatav. Maailm vajab oma õnneks ja rahuloluks võrdlust teise viletsusega.

Mait oleks võinud jääda õnnelikuks oma teadasaamise kiuste. Tema õnne võtab talt ümbritsev maailm.

Pime mees novellis «Pime armastus» kaotab oma tunde kohe, kui saab teada tõtt. Ta armastas enda ja naise väljamõeldist, noort, kaunist, heledate juustega tüdrukut, kellel on palju austajaid ja keda ema, õel joodik eit, vägisi tahab mehele panna. Kui selgub, et ta armastatu ongi toosama joodik vanaeit, kes tema teenitud raha kohe kõrtsi viib, on pimeda mehe tunne kadunud. Ta sai seda naist armastada ainult sellepärast, et oli pime. Kuid oli ta armastus seetõttu vähem tõeline või vähem siiras?

Võib-olla peamegi me armastades aeg-ajalt silmad sulgema?

Kui Maitu ümbritsevad inimesed tahavad kirjaniku tõlgendust mööda talle halba, et siis selle kaudu tunda oma õnne, on pimeda mehe silmade avaja ilm-

selt heatahtlik. Ta muretsseb pimedat peavarju ja toidu pärast, mis kõik on jäänud joodikust sõltuma. Ta püüab pimedat joodiku naise küüsis päästa. Ent mehe viimane lause novellis kõlab nii: «Aga ometi ma armastasin teda!»

Mees, kes talle head tahtis, tegi ta vaesemaks. Oma unelmates blondist, paljude austajatega tüdrukust on pime tugev, võimas mees, võrdväärne ülejäänutega. Tüdruk ju jookseb teiste juurest tema embusesse. Abivalmis, heatahtlik vanamees lükkab pimedat tagasi endisse invaliidisusesse.

Õnne hoidmiseks peab seda peitma maailma eest, ütleb tark Krusten. Soo-vigu ta meile halba või head, tulemus on ikka ühesugune.

Vigase inimese suhteid maailmaga on Erni Krusten püüdnud korduvalt analüüsida, nende keerulisus ja äärmine peenus on pakkunud ta uurijavaimule ilmselt huvi. Vigase inimese õnn — see on omaette kompleks, mida kirjanik on käsitlenud rohkem kui ainult «Pimedas armastuses». Kääraka juudi tunnetest prostituudi vastu räägib «Olioni» «Huivitava raamatu» sarjas ilmunud novell «Hõberbane» (kogus «100 halli juust»). Oma teostuselt üsna lähedane «Kanariku» vähenõudlikumaile juttudele, pingutatult melodramaatiline, pakub ta mõningat huvi kääraka psüühika kujutamise poolest.

«Mooses naeratab. Ei tea, kas selles on süüdi küür, et ta naeratus on alati pisut ironiline. [— — —] «Ja mina mõtlesin, et elad õnnelikult. Mina mõtlen, et kõik, kel pole küüru, elavad õnnelikult.»

«Mõnikord on küürus suurem õnn kui selle puudumises,» vastab Edit. «Ja mõnikord küür kasvab sissepoole.»

Veel täpsema, tundlikuma reageerimisega vaatleb vigase inimese suhteid maailmaga lastest kirjutatud novell «Vigane ja terve». Alati kõigi poolt haletsetud, luutiisikusest lombakas Agnes tunneb end esmakordselt õnnelikuna, kui saab olla tugevam ja hakkajam kui terve, ent kartlik Virve. See teadmine, et ta võib olla teisest üle, annab talle jõu ja eneseusu. Veel rohkem: annab teadmise, et vähe-malt Virvel pole mingit õigust teda enam haletsema. Ja selles on momendil tema õnn.

Seda rida täiendab tark, tundlik, kurt Ellen romaanist «Nagu piisake meres». Kui on vaja kedagi haletsema, siis enne juba Eduard Laulu, alati kahtlejat ja kõhklejat, poolikut inimest, mitte tugevat ja kaunist Ellenit.

Krusteni loomingus muudab inimese invaliidisus ta väimselt suuremaks ja mõistvamaks. Niimoodi võib teiste puudusi mõista just hea inimene. Vastandagem ta vigastele, ent tarkadele ja suure sisemise jõuga tegelastele selline kuju nagu tugev, punase näoga purjus mehemürakas miniatuurist «Maskuliinne», ja on täiesti ilmne, kellele kuulub kirjaniku sümpaatia.

Õnn võib olla armastuses, kui me suudame uskuda, kui me ei püüa teada tõtt, ütleb nende aastate Krusten. Aga inimesed võtavad selle nagunii käest, olgu siis hea- või pahatahtlikkusest.

Sõjajärgsetel aastatel ei saa kirjanik läheneda õnne probleemile enam nii kitsalt, ainult üksiku inimese seisukohalt, nagu tegi varasem autor. Suured ühiskondlikud sündmused — uue korra kehtestamine, raske ja verine sõda — pidid mõjutama tema maailmanägemist, muidugi ka inimese ja maailma vahekorra mõistmist. Üksiku inimese õnne ei saa lahutada kogu rahva saatusest, pole võimalik õnn, kui rahvas pole vaba — niisuguste järeldusteni jõuab Krusten üsna pea, eelkõige oma «Pekside raamatus». Viiekümnendatel aastatel valitseb kirjaniku loomingus eepiline materjalikäsitus, ta esitab suuri, paljusid tegelasi haaravaid ajastupilte, mis mõnigi kord jäävad küll hõredaks (jutukogu «Rahu nimel»), seda

just tegelaste sisemaailma kujutamise poolest. Sellele vaatamata on ka mainitud kogus tunda kirjaniku sisemist kirkastust, ühesminekut rahva rõõmude ja muredega, mis vaieldamatult aitab kaasa Krusteni suurromaani «Noorte südamed» õnnestumisele. Filosoofiliste probleemide lahendamiseks pole aega, ajastu sunnib tõttama ka kirjamehi. Ent see on kirjaniku enda jaoks rõõmustav sund, seda on tunda noil aastail kirjutatud teostest. Ühise töö rõõm on ju tõesti olemas, see pole lakeerijate väljamõeldis; nii nagu Erni Krusten, nõnda on seda näinud näiteks Heino Kiik oma «Tondiõomajas». Kui, siis võime neil aastatel kirjutatud kolhoositeemalistele teostele ette heita seda, et nad kogu elu niisama roosalt nägid, vaadates mööda raskustest ja probleemidest.

Eepilise Krusteni õnnestumiste kontosse tuleb kanda veel mitmed Pekside pere liikmed. Just nende, väsimatute, töökate, alati hakkajate, kuid ometi õnnest kaugele möödasattuvate inimeste kaudu saab selgeks, kui lootusetuks peab Krusten õnnevõimalust toonastes ühiskondlikes tingimustes. Sellest portreede galeriist jäävad eriti meelde kaks naist — kannatlik töörügaja, suurte mehekämmaldegaga Leida, kelle õnneotsingud viivad ta üsna varakult surnuaiale, ja hele, kerge, ent meeleuseni uhke Meelita, kes ka oma õnne nimel pole valmis minema ühelegi kompromissile. Õdede sisemises jõus ja uhkuses on midagi ligitõmbavat, nad panevad elama terve «Pekside raamatu». Nende, eriti tugeva ja sirge seljaga Meelita juurest viib otsene tee «Noorte südamed» Anu ja Jüri sisemise jõu ja paindumatuseni.

Valdavas osas oma loomingust vaatleb Erni Krusten õnneprobleemi tõsiselt, süngelt, võiks öelda, et ka pessimistlikult. Ta pakub võimalusi, kuid võtab need samas tagasi; harvad on korrad, mil ta tegelased saavutavad mingi rahulolu, õnnest rääkimata. Heledamaid värve leiame sõjajärgsetest aastatest, paraku jätvad tolleaegsed jutustused kunstiliselt soovida. Alles üsna viimastel aegadel, veidi enne seitsmekümnendaid aastaid leiab kirjanik hoopis uued varjundid, väga tõsisest autorist saab muhelev, elu naljaga pooleks jälgiv autor, kes sealjuures ei mineta probleeminägemist, vaid naljade taga ütleb ära palju tõsist ning olulist. Samasuguse käsitluseni jõuab ta õnneotsingutel. «Vana võrukael» annab juba nii mõnedki pidepunktid, mille kaudu võib aimata elu ja õnne eelnevast täiesti erinevalt vaatlevat kirjanikku. Tõsi, satiiri ja groteski on Krustenil olnud varemgi, ta on pilanud ja ironiseerinud, kui see vajalikuks osutub. Ent sellist lopsakat, ülemeelikut huumoritulva, nagu pääseb valla «Vanas võrukaelas», varasem Krusten ei tunne.

Samatüübiliste kangelaste ritta tahaks paigutada ka «Targa Roosi» jutustusest, mille alapealkirjaks on «ehk mis on õnn». Ent kui keegi loodab sellest selge vastuse kätte saada, tuleb tal varsti pettuda. Krusten on harva öelnud otse; kuidas tihkaks ta seda teha Targa Roosi suu kaudu, kes oma tarkusele vaatamata ei tavatse kunagi midagi selgesti ära öelda, niivõrd on ta tark. Sotsioloog Caroliine, kes Targa Roosi kõrval verevaeseks jääb (aga niimoodi juhtuks Roosi kõrval tõenäoliselt iga tavalise inimesega), arvab, et Roosi tarkus seisneb just tarkusest hoidumises. Niisuguse järelduse vastu ei saa vaielda, ent milles seisneks siis Roosi õnn? Kõik inimesed Sirulaiusel peavad Roosit õnnelikuks, ja seda ta tõenäoliselt ongi. Ainult et igaüks näeb Roosi õnne erinevalt, nii nagu Roosi isegi mõistab õnne täiesti omamoodi. Ta viib sotsioloogid järve äärde, lubades näidata rahvahulkade õnne, ja näitab neile murtud puid, lõhutud pudeleid, puu külge naelutatud konna. Roosi enda õnne näevad kaasinimesed tema teatriarmastuses, mille laad mõnegi teatrisõbra ehk hapult naeratama paneks; ta on õnnelik, kui saab ära müüa oma vihmavarju, ja väga õnnelik, kui ostab selle asemele kohe uue.

Roosi tegutsemises näib puuduvat loogika, ent tõsisemal jälgimisel saab selgeks, et selles on oma suur sisemine mõte — peale nende tegevuste, mis on parasjagu ilma mõtteta. Roosi teeb kõike, mis talle meeldib, küsimata, mida arvab selle kohta maailm. Ta ei tee iialgi halba loodusele ja ka kaasinimestele mitte.

Roosi suudab jääda alati iseendaks, arvaku teised temast mis tahes. Võib-olla selles ongi tema peamine ja suurim tarkus ja õnn ühekorraga. Sest kui palju teevad inimesed seda, mida nad sugugi ei taha teha, kui palju rikuvad oma elu, et näida teistele mitte sellena, kes nad on, vaid hoopis kellegi teisenä, olendina, kes ei tarvitse olla põrmugi parem kui nemad ise?

Krusteni jutus «Tuhk» on episood, väga süнге ja mahukas. Äsja Buenos Airesesse asunud emigrandid kuulevad kõrvaltmajast hommikust õhtuni muusikat, naeru ja hõiskeid. Neile tundub, et seal majas elavad väga õnnelikud inimesed, kes aina lõbutsevad. Selle asemel selgub, et naabermajas on hommikust õhtuni kodus vaid nõdrameelne tütarlaps, kes raadiot, magnetofoni ja grammofoni samaaegselt mängida lastes end lõbustab.

Roosi ei igatse endale teiste, väga asjalike ja jõukate inimeste õnne, ja selles on kindlasti tema veelkordne tarkus.

Roosi õnn on täiesti isesugune, absoluutselt omalaadne, samuti nagu meie kõigi õnn.

Niimoodi ütleb meile oma hilisemas loomingus naeruhimuline, ent tark Krusten.

II

Filosoofilise Erni Krusteni loomingust võime otsida vastust ka hoopis teistpidi seatud küsimusele.

Kas on õnn üldse seotud eluga?

On suremine, elust lahkumine traagika? Või hoopis vabanemine?

Kas elada on õnn?

Otsese, ühtpidi mõistetava vastuse võiksime leida ükskõik millise kirjaniku, mitte Krusteni teostest. Ta pole oma loomingus olnud deklaratsioonide mees. Tema tõekspidamised tulevad päevavalgele ajapikku, sündmuste ja nähtuste kogunedes, kujunedes, kuhjudes. Kirjaniku maailmapilt on suures osas teravate konfliktide ja otseste tõetunnistusteta.

Ent ometi võib ta ootamatult kuuldavale tuua retoorilise hüüatuse, poolpublitistliku, poollüürilise reageeringu juhtunule, häbenematult avades oma sisima. Need ülestunnistused pole näiliselt seotud tähtsate, peamiste küsimustega. Pole seotud elu ja surma, vabaduse ja võitluse probleemidega. Kirjanik on valmis pihtima pisut naiivselt, ent liigutavalt siiralt, kui väga ta muretseb, oodates lapse reageeringut mängupardi kadumajäämisele («Valge part») — kas laps saab aru, et elusolend, veest päästetud lepatriinu on palju väärtuslikum elutust mänguasjast? Ja kui laps tõesti pardi unustab ning lepatriinu eest hoolitsema hakkab, mõtleb ta õnnelikult: «Kui hea, armastan sind, laps!» Niisugune reageering, emotsionaalne purse sündmuse puhul, mille tähendusrikkust võib mõista ainult kogu olemusega looduse külge seotud inimene, on Krustenile iseloomulik. Tolles vahetus eneseavalduses on nii Krusteni väikeste lugude tugevus kui ka nõrkus, need on võitvad oma siiruses, kuid mõnelgi juhul jõuavad naiivsuse piirnaale.

Lapselikult avameelselt julgevad öelda ainult lapsed või inimesed, kes on liiga targad mõtlemaks oma tähtsusele või väärikusele.

Just selline on Krusten, mõnikord liigagi avalis, enamasti ääretult suletud, eriti kui küsimus puudutab väga suuri ja väga üldisi mõisteid.

Mitte et nende käsitlemine ta loomingust puuduks. Nagu öeldud, jõuame nendeni pealtnäha tähtsusetute kategooriate liitumise ja põimumise kaudu. Ebaloomulikuna kõlaks Krustenilt tunnistus *elu on püha* või *tähtsaim on elu*, kuigi kogu tema looming viib vääramatult selle kinnitamiseni.

Aukartus elu ees, olgu või selle väikseima ja vähemärgatava avalduse ees, on küpsele Krustenile lõpuni tunnuslik. Ta kannatab murtud puukese, sipelgapessa visatud kivi, lõhutud pääsupesa pärast. Nende tillukeste eluavalduste pärast, millele ei oska keegi sedamoodi tähelepanu pöörata kui kirjanik Krusten. Eluta looduse abil suudab ta luua väga suuri ja mahukaid kujundeid. Romaanis «Noorte südamed» jääb Anu kask sümbolina kõlama ka siis, kui ta on maha raiutud. Sealjuures pole Krusten panteist, ta ei püüa otsida müstilist looduse hinge ega lase seda teha oma tegelastel. Aednikuna, kes ka oma loomingus seisab kahe jalaga maapinnal ning kahe käega soprab mullas, ei hakka ta loodusega mängima lapsemänge, seda mõtestama või personifitseerima. Krusteni loodusekäsitus on absoluutselt asjalik; loodus lihtsalt on, ta on sama reaalselt eksisteeriv kui inimene, ja kui inimest kaitsevad teise omasuguse eest seadused, siis ei tohi loodust samuti kaitseta jätta — on ta ju kurja käe ees veel abitum.

Kirjaniku kujutatud loodus pole peaaegu kunagi tige ega ähvardav. Kui näiteks Jack Londoni loomingus inimene on ümbritseva kõrval enamasti väeti ja abitu, siis Krusteni jaoks on see abitu ja kaitset vajav just loodus. Nõustugem: aeg on edasi läinud, inimese ja looduse suhted mõneski osas muutunud. Kuigi ka meil on nüüd olnud oma orkaan, on masinad ja kemikaalid igapäevaselt kasutusel. Tingimused, milles kummalgi kirjanikul loodusega kohtuda on tulnud, on sootuks erinevad, ja oma ajas ning oma keskkonnas ei oleks kumbki saanud kirjutada teisiti. Londoni loodusekäsitus nõuab ähvardava looduse kõrvale samavõrdset inimest, kes peab ja suudab vastu seista võimsale stiihiale. Krusteni helde, ent väeti loodus sünnitab samasuguse inimese — koos oma vastandiga, ükskõikse, julma looduserüüstajaga, kellele ei tähenda midagi süütu linnu tapmine või haljendava puu murdmine. Eelistada üht käsitust teisele on mõttetu. See aitab vaid iseloomustada üht tahku Krusteni maailmanägemisest, nii habrast, õrna ja paiguti ka eluarga. Ainult selline maailmanägemine võis kirjandusse tuua Eduard Lauulu, peategelase romaanist «Nagu piisake meres» — inimese, kes juba lapsena otsustab teadlikult oma elu elamata jätta.

Oma peamise publitsistijõu, lüürilise, ent visa pühendabki Erni Krusten looduse kaitsmisele. Puu mõttetu murdmine tähendab temale katastroofi, kahekordset sellepärast, et selle taga varjub kurjategija — inimene, kes puu murdis. Kui väsimatult, kui kannatlikult püüab ta leida võimalust inimese väljavabandamiseks inetus teos! Loos «Kohtlane tõde» käib naine ja peaaegu palub kõigi pealtnägijate käest, osutades murtud noorele puule: «Vaadake ka teie ja ütelge oma arvamine. Kõik nad kinnitavad, et see on inimese töö, kuid minu arvates on seda teinud kas loom või masin.» Kirjanikku ennast on vaja lõpukommentaariks: kuigi keegi naise arvamust ei toetanud, oli tal ju tuline õigus. Murdja oli loom või masin.

Elu hind on Krusteni jaoks äraarvamata kõrge. Selles veendumel veel kord, kui loeme ta lastelastele pühendatud lugusid. Uue inimese sünd, kõik, mis on sellega seotud, on kirjanikule ime, ja niimoodi, üllatusest ning õnnest hingeldades, ise õige kergelt oma vaimustuse üle muiates, ta neid lugusid meile esitabki. Ühelt poolt on see imetlus puhtalt vanaisalik, põrmugi mitte vähem liigutav kui noore isa uhkus isikliku saavutuse üle. Ent sügavamalt ja üleulatavamalt on nendeski lugudes tuntav eelkõige uue, sündiva elu suuruse tunnetamine, oma osa

tajumine selles lõppematus protsessis, mida nimetame eluks. Niimoodi, hoopis kaudsete vahenditega annab Krusten meile oma suhtumise, oma tunnistuse elu kohta.

Väljakujunenud kirjanik Krusten on kindlalt elu usku.

Niisugune suhtumine kujuneb aastatega. Surma lõplikkuse, tema paratamatuse tajumine tuleb kogemustest, nagu ka mõistmine, et surmast tähtsam on elu.

Noorele inimesele, nii ka noorele kirjanikule on surm abstraktned mõisted, sünged ja dramaatilised. Seda efektselt kasutamiskõlblikum kirjanduses.

Oma kõige varasemas loomingus on Krusten väga julm. Tema esimene jutukogu «Kanarbik» on küllastunud surmadest, suremine on siin tavaline, igapäevane, harilik nagu uue inimese ilmaletulek või muu füsioloogiline protsess.

Teatud mõttes on see tõesti nii.

Surm on osa inimese elust ja teha sellest, et elu lõpeb, ületamatu traagika, tähendaks mõista end elama selles traagikas. Niimoodi juhtub hilisema Krusteni loomingus Eduard Lauluga.

Tavaliselt on surm elava inimese jaoks lõputa kaugel. Lõpp tuleb lõputute aastate pärast.

Kirjaniku varasemas loomingus on ümberpöörduvalt. «Kanarbiku» surmaderohkus sunnib peale ängistuse. Enamikul juhtudel pole see lõpuni elatud elu loomulik hääbumine, vaid pigem kirjanduslik võte, mis peab süzele pinget ja tähendust andma. Surma läheduse tajumine viib avameelsele pihitumisele minategelase armsama («Juhm»); naise surma läbi — too sureb sünnitamisel — saab võimalikuks poolhullu kunstniku maalisisu elustumine («Romaani algus»); lapse surivoodi ääres valvates ei märka ema, et teda on hammustanud mürgiuss, ja ta on õnnelik, et sureb koos lapsega («Ema»). Vohava kontrastsuse, surma — sünni — lapsekustumise kõrvuti asetamise kaudu taotleb kirjanik dramaatilist pinget, lugejat mõjutavat tundelisust. Sageli paigutab ta oma tegelased piirsituatsiooni, kuid selle kasutamine jääb autoril esimeses kogus kunstiliselt nõrgaks. Traagika asemele astub tundlemine, taotletav pinge asendub üheplaani pesimismiga.

Kunstiliselt tugevamalt ja jõulisemalt kõlavad need lood, kus surm polegi traagikaga seotud. Niisugune on «Rauk» — lugu vana ehitusmehe rahulikust lahkumisest, või siis «Sarlak», üsna tuntava kirjanikuoskusega loodud pala vallasemast, kes sarlakitaudi võimutsemise ajal tahab oma lapse sauna viia ja teda seal nakatada, et laps sureks, kuid lõpuks siiski oma plaanist loobub. Nendes juttudes, kus esmäärgiks ei ole otsene dramaatilisus, vaid piirdutakse toimuva rahuliku, asjaliku, realistliku kirjeldamisega, on ka sõna kindlamalt oma paigale asetunud, kujundid on loomulikumad ja ilmekamad. «Raugas» on pilt vanamehe tukastamisest:

«Vanaisa oli tukkuma jäänud. Ja kui ta tukkus, liikusid ta õlad ägedasti; ta lükkas parema käe välja ja tõmbas vasaku enesele lähedale nagu saagides. Siis järsku rappusid ta abaluud ja kogu ülemine keha — ta raius. Ja nohises hirmsasti. Tuhas hingitsev elu lõõtsus mälestuste hämaruses, milles polnud vaheaega ega puhkust, mis ei toonud väsimust kaasa, või mis oligi kogu möödunud elu väsimuste koorem.»

Ainult asjade sisse ja taha vaatav kirjanikupilk suudab niimoodi paika panna vana ehitusmehe tukastuse, pingevaba momendi, kus asuvad tegevusse elu jooksul vääramatult kujunenud refleksid. Ja kuigi lugu lõpeb surmaga nagu paljud esimese jutukogu palad, jääb kõlama ometi elu, selle jooksul tehtu, millele mõtleb surnud vanaisa kasuka juures maailma asju arutav pojapoeg.

Samuti on sõna- ja kujundikasutus kirkastunud «Sarlakis». Olgu näiteks novembripäeva kirjeldus:

«Niisama ei ole selgeid jooni hommikusel tõusul. Iga uus päev vabastatakse mähkmeist alles lõuna eel ja antakse varsti õhtustele surilinatele üle.»

Muidugi ei saa märkamata jääda, et ka siia on kirjanik sisse toonud surma—sünni müsteeriumiga seotud reaaliid. Ometi on esitatud kirjelduses vaieldamatut annet. Ja kui Jaan Kärner 1928. aasta «Loomingu» proosaülevaates nimetab Krusteni «Kanarbikku» täielikuks diletantismiks, siis võib temaga nõustuda ainult osaliselt. Eelnimetatud palades, aga veel mitmeski lühikeses, tabavas žanripildis on tunda kirjanikukätt.

Kolmekümnendate aastate novellistikas taandub vähehaaval taotlus mõjutada lugejat traagikaga. Lõplikult pole see veel kadunud: eespool oli juttu kogus «100 halli juust» trükitud «Höberebasest», mis sisaldab hulgakaupa seda laadi butafooriat: küüraka õnnetu armastus lõbunaise vastu, põhjajoonud hiilgavad ohvitserid, hirmsad haigused, lõbunaise enesetapp... Küllap tuli tol ajal märksa rohkem kui praegu arvestada ka lugeja maitset.

Ent analüüsiv, asjalik, realistlik Krusten ei vaja surma põnevuse pärast, vaid uued sisulised taotlused tingivad hoopis teistsugused suhted sellegagi.

Veel pole see aukartus või pelgus, mis kammitseb kirjaniku sulge. Süzeelisel pole ju näiteks «Kodukäija» (1936) varasemate novellidega võrreldes kuigivõrd muutunud, atribuudid, mida kirjanik kasutab, on jäänud endisteks. Haige ema, nutvad ja nälgivad lapsed, surm... Rõhk on langenud mujale: olulisim pole enam haige naise surm ja meelisklemine selle ümber, vaid tema mehe, ahne ja ihnsa kaluri Sademele karakteri täpne väljajoonistamine. Suhtumisest haigesse naisesse kujuneb täpne, võigas portree inimesest, kellele pole midagi oluline — peale raha. Sealjuures ei ole Sademele enda arvates sugugi tundetu: ta on küll sundinud nõrka naist üle jõu töötama, kuid ta lihtsalt ei usu naise haigust: «Just kui nurgavoodis, justkui hauks teine midagi!» mõtleb ta kurjalt. Oma meelest on ta naise heaks teinud kõik vajaliku, nii et kellelgi pole õigust teda süüdistada. «Kui inimene aina magab maas ja muud ei tee kui sööb, kust see surm peaks veel tulema. Sai tapetud sügisel kaks lammast, singid suitsetasin ära, aga paljukest neid veel alles on. Ei ole keegi peale haige raasugi saanud. Ja ega seda arstimist oleks talle keegi keelanud...» heietab ta võõrastele. Kui lapsed ema surivoodil küünlaid süüdata püüavad, laseb ta need kustutada. Kalmistult tagasi sõites rõõmustab mees, et naine märkas õigel ajal surra, sai reega ära käia.

See on võigas, süngete värvidega maalitud portree. Krusten ei otsi lugejatelt enam kaastunnet, vaid Sademele julm, küüniline maailm, kus puudub inimlik mõistmine ja halastus, peab äratama põlgust. Sugugi heledamaid värve ei sisalda «Homo homini...», pilt hukkumisele määratud perekonnast, kelle pea, kunagine notar, on olnud liiga hea ja kergeusklik ümbritseva hundiühiskonna jaoks. Nüüd on too pehme mehike kogu perekonna põlualune. Siingi toob Krusten surma inimeste ja olukorra drastilisemaks kujutamiseks; notari naine, ebausklik, loil ja õnnetu eit, kelle suurimaks traagikaks on see, et kunagi oli ta oma linna esimene daam, painab oma meest end üles pooma, lootes niimoodi kätte saada kindlustusraha. Siin varitseb igatüki teist, lootes midagi välja pressida, kuidagi teist üle trumbata. Meeleheide võib viia niisamasuguse alatuse ni kui ahnus, kui inimene ei suuda jääda inimeseks — selliseid ja veel süngemaid järeldusi võimaldab Krusteni ühiskonnaanalüüs.

Süvenenud sisulised taotlused on viinud kirjaniku ka kujutusvõtete mitmekesistamisele, neis lugudes on satiiri, groteski, kibedat huumorit; esimese kogu ebalev sõnakasutus on asendunud mõtte täpse paikapanekuga.

«Viit lugu» lahutab «Kanarbiku» ilmumisest nelikümmend üks aastat. Nende aastatega, mil sündinud lapsest jõuaks saada keskeas inimene, on algajast kirjanikust kujunenud küps, ammu tunnustuse leidnud meister. Aeg on edasi läinud, suur sõda on laastanud maid ja rahvaid. Surma traagika on küllap korduvalt läbi tunnetatud.

Mahajääjatele on lähedase lahkumine alati traagiline.

«Kanarbikus» me seda veel ei tunne.

Nelikümmend üks aastat hiljem, jutustustes «Avasilmi magaja» ja «Tuhk», on too tunne kindlalt olemas. Esimeses hirmuna, aimusena, pelgusena, teises traagilise lõplikkusena. Esimene on lugu igatsusest ja õnnest, teine — pöördumatust kaotusest. Nende mõlema loo tundetoonide täpne kasutamine võib jõukohane olla ainult meistrile. Ja õigesti kõlama hakkavad nad siis, kui täiendavad teineteist. «Avasilmi magaja» leebelt liüriline õnneigatsus ja lõpuks selle täitumine vaheldumisi ängistava, piinava hirmuga suudab lugejani tuua sõjaöö, ühe paljudest, mil tuhanded inimesed said ainult unistada lähedastest.

«Tuha» traagika on palju avatum. See on lõpuni lahti, kaugemale pole enam minna. Kaks vana inimest, kaugel kodumaast, klammerdunud teineteisesse. Ent neil on küllalt palju. Seda mõistab Martin Sanglepp, kui ta peab ära andma viimase, mis teda sidus kodumaaga — selle vana naise, keda ta armastas. On see lugu sentimentaalne? Sentimentaalsus tähendab pisarate väljameelitamist seal, kus pole mingit põhjust nutta, on kuskil öeldud. Kaine faktilise materjali alusel pole «Tuhas» midagi enneolematult traagilist: sureb üks vana naine ja vana mees jääb üksi. «Tuha» traagilisus saab mõistetavaks alles koos konkreetse olukorraga, erandliku situatsiooniga, millesse sõja-aastad on viinud Martin Sanglepa ja Liliani. Ega asjata võrdsusta kirjanik neid kaotusi. «Kummardusin ta kohale, nägin, mis on juhtunud, ja mõistsin siis selgemini kui iialgi varem, et kõigest, mis ma kaotanud olen, tahaksin tagasi saada ainult ühte — kodumaad.» Nii kirjutab Martin pärast oma naise esimest kokkuvarisemist.

Meie vahepealsete aastate kirjandus, mis on sageli tegelnud peamiselt enese varjamisega ja inimese asemel ratsionaalsete konstruktsioonide loomisega, oli niisugusest lahtiminekest peaaegu võõrdunud. See ei olnud moes, ja peab olema väga tugev, isendas veendunud ning andekas, et teha seda, mida ehk momendil ei peeta sobivaks. Krusten on alati kirjutanud nii, nagu ta on tahtnud ja tundnud, mööda vaadates momendi suhtumistest. Nüüd on moodki muutunud, eneseavamised tavaliseks saanud; kas pole Krusten mingil määral olnud eelkäijaks?

Huvitavaid konstruktsioone võib kirjanduses olla, aga inimeseta, nagu ta oma ajastul elab, on kunstilooming tühi.

«Tuha» kõrvale, ent kaugeltki mitte samatähenduslikuna võiks panna raamatu «Okupatsioon». «Tuha» on kirjutatud väga emotsionaalne, äärmist tundelisust taotlev kirjanik, seesugune, nagu oli kunagi «Kanarbiku» autor — selle erinevusega, et kirjutaja on mõõtnatult targemaks saanud, elu ja surma ning nendevahelisi suhteid hoopis sügavamalt mõistma hakanud, kirjutatule laiema kõla ja suurema jõu andnud. «Okupatsiooni» autor on toosama analüüsiv, nüüd küll juba ka sünteesiv autor, kelle sule alt tulid «Kodukäija» ja «Homo homini...». Ainult et haardeulatus on siingi varasemaga võrreldes laiem. «Okupatsioon» avab üsna tavalise inimese, Kalle Paggi surma tagapõhja, süüdistades mitte ainult üht ini-

mest, vaid paljusid, tervet mentaliteeti, äraandmise ja kaebamise vaimu, mis teatud aegadel on rahvas ikka ja jälle esile kerkinud. Tühise solvumise pärast hukutatakse inimene, kes pole milleski süüdi, kellel pole nii palju hingejõudugi, et ta suudaks fašistide vastu väljaastumises süüdi olla — autor ei räägi siin niipalju kurjategijate, tegelike mõrtsukate süüst, kuipalju nendest, kes sõja-aastatel tuhandeid süütuid inimesi fašistide kätte toimetasid, nende peale kaevates ja sellest tulu lootes. Või ka lihtsalt niisama, õelusest.

Süüdistus on raskekaaluline. Langeb ju selle alla mingis mõttes kogu rahvas, kelle hulka kuuluvad tolle mentaliteedi kandjad. Kui «Noorte südamed» räägib rahva vaprust, uhkusest ja sisemisest jõust, siis «Okupatsioon» on otse vastandlik.

Ent kirjanikul pole õigust näha asju ühekülgsest ning muutumatult. Ka «Noorte südames» on Anu ja Jüri kõrval Aabram ning tema toetajad.

Noortesse on Erni Krusten alati uskunud, need on andnud tema loomingule tugevaimad ja samal ajal lüürilisimad leheküljed.

Et seda suuta, peab olema hingelt noor.

Erni Krusten on jäänud nooreks. Aastate kiuste. 30. aprillil seitsmekümne viie tähisteni jõudnud Eesti NSV rahvakirjanik on oma teoseid loonud tubli kuuen-diku kogu meie kirjanduse eksisteerimise ajast. Ja kuigi ta loominguline tee pole olnud kaugeltki takistusteta, pidev ja ühtlane, on selle aja jooksul tehtud töö jõudnud jätta suure jälje.

Ka selline võib olla üks vastusevariante Erni Krusteni põhiküsimusele.

AJAKIRJANDUS JA KIRJANDUS

Kurdetakse meie ajalehtede vähest kirjandushuvi. Miks ei võiks suure levikuga rajoonilehed loomakasvatustabelite kõrval avaldada joone all näiteks Vergiliust, prerafaaliite ja Oscar Wilde'i?

Riho Mesilane, «Märkmeid reisipäevikust». «Sirp ja Vasar» 28. II 1975.

Nali naljaks, aga fakt jääb faktiks — meie ajakirjandus avaldab joonealusena mitte just tippteoseid. Eesti raamatu 450 aasta juubeliga ühenduses võiks meenutada, et omal ajal tutvus meie lugeja jutulisade kaudu Tolstoi «Sõja ja rahuga», Vilde loomingust rääkimata.

Aga see on ainult pool häda, halvem on, et kirjandusest kirjutamist arvatakse põhiliselt «Keele ja Kirjanduse», «Loomingu» ning «Sirbi ja Vasara» pärisosaks; mingil määral tegelevad sellega ka «Kultuur ja Elu» ja «Edasi». Ja kirjandusest kirjutamine tähendab kirjanduskriitikat, kirjanduskriitika aga üldist (väär)veendumust mööda eelkõige kirjaniku kasvatamist-õpetamist, kuigi kasvatamist-õpetamist vajaksid hoopis rohkem lugejad. Eespool mainitud kultuuriperioodika kolmainsusest, kelle (saavutamatuks) ideaaliks on iga eesti kirjaniku uudisteos kolmekordselt läbi võtta, võiks teoreetiliselt kõige spetsiifilisema suunitlusega olla «Keele ja Kirjanduse» kriitika ja kõige rohkem publiku poole pööratud «Sirbi ja Vasara» vaatenurk. Tingimata peaks aga iga ajaleht ja ajakiri tegelema kirjanduse populariseerimisega. Mitte et «Sirbi ja Vasara» miniannotatsioonid tuleks ETA kaudu kohustuslikus korras kogu perioodikasse viia. Ei, iga väljanne peaks tutvustama tema lugejaskonnale huvipakkuvaid teoseid, nii algupärandeid kui ka tõlkeid.

Küsimus ei ole reklaamis — ostetakse hoolega ja nõutakse mammut-tiraaze —, vaid õige raamatu ja õige lugeja teineteiseleidmises. Loosungit «Iga raamat igasse kodusse» ei saa loomulikult pidada, sest korterite kubatuuril on piirid ja pole põhjust, miks isiklikud raamatukogud peaksid avalike asemele astuma (iga ühe erialale või -harastusele vastavad teatmeteosed peavad loomulikult kodus olema). Kuigi nn. riivulisse ostmist ei tuleks, eriti lastega perekonna puhul, sugugi taunida. On totramaid snobismivorme kui raamatuostmine: algul ostab, sest peen on osta, kuigi ei loe; siis loeb, sest hea toon on lugenud

olla, kuigi igavust tundes; lõpuks võib loetu isegi huvitama hakata. Aga ükski normaalne inimene ei loe kõike, kuigi see meie vabariigi tingimustes veel füüsiliselt võimalik on.

Abstraktset «lugejat üldse» pole olemas. Kui kasutada majanduspoliitilist terminit, siis tegelikkuses esineb arenenud lugeja ja arengulugeja, silmas pidades, et haridus ei kattu haritusega ega kirjaoskus kirjandusliku kuulmisega. Haruharva tunneme muret, kui teos on arenenud lugejale põlvini, küll aga tõuseb nurin, kui mõni teos on arengulugejale üle pea. Arengulugeja/vaataja mentaliteedile on arengumaade filmidega rohkem kui poolele teele vastu tulnud. Ometi tähendab kunsti rahvalikkuse printsüüp kõike muud kui mahajäänud maitsele apelleerimist.

Arusaadavalt nõuab meie kirjandus meilt peatähelepanu. Lugeja vajab oma kirjandust, sest see väljendab tema mõtteid ja tundeid. Aga oma kirjandus on ka ilma kõrvalise (=kriitiku) abita kergemini arusaadav kui nepiaegne Leonov või Antillide luule. Tõlketeoste populariseerimine meil puudub. Ees- ja järelsõnu loeb, kui loeb, inimene, kes on raamatu kätte võtnud. Aga poleks paha, kui ta saaks teada, et see või see eesti keeles kättesaadav teos võiks talle huvi pakkuda.

Kuid peale eestikeelse kirjanduse on olemas veel vene- ja võõrkeelne kirjandus, mille olemasolus meie (kultuurikallakuta) ajakirjandust jälgides võiks peaaegu kahtlema hakata. Kõik lehed toovad ära «tippkutid üle kogu maakera», aga kuidas on tippteostega meil ja mujal? Kui palju me teame Moskva kirjandusuudistest, rääkimata üleliidulisest kirjanduspildist? Massimeediumi kollid, kirjanduse koledad konkurendid raadio ja televisioon, annavad selles osas rohkem kui keskmine päevaleht. Raadio tutvustab uute raamatute rubriigis ka tõlketeoseid, televisioon annab kord kuuski aimu vene nõukogude kirjanduse uudistest. Fischerist kirjutatakse palju ja huvitavalt, aga kas Faulknerist ei tasuks kirjutada? Kuulsuselt ta vist Fischerile alla ei tohiks jääda, lihtsad juhtumid pole kumbki ja ühed ameeriklased mõlemad.

KÜSIMISTE RAAMAT

Mari Saat: «Roosipuupungad».
«Eesti Raamat», Tallinn, 1975. 144 lk.

«Milline on siin autori avastatud lõplik tõde ja õigus? Või kas on autor üldse mõelnudki midagi avastada, kas ei küsi temagi vaid omalt poolt, lootmata vastust leida.»

Fr. Tuglas

Tulnuks kirjastus kummalisele(?) mõttele lisada kogule «Roosipuupungad» ««Loomingu» Raamatukogu» vahendusel lugejani jõudnud «Katas-troofi» kohta kirjapandu, pidanuks kõnealune kogumik vähemalt paari-kümne lehekülje jagu mahukam olema. Arvestanud varasemate sõnavõt-tude suhtelist arvukust, «Nooruse», «Loomingu» ja Fr. Tuglase preemiade läikega hinnanguid, teisalt aga asja-olu, et kogumiku kuuest loost ainult kaks on esmailmunud, näib seekord üle jäävat ühineda eelkõnelejate kiit-vate arvamustega ning omalt poolt autorit veel kord tänada meeldiva lu-gemiselamuse eest. Ent üldiselt tun-nustavate hinnangute taga varjuvad aspektiti üsna vastukäivad seisukohad ja — lugemiselamuse sisu...

«Kunagi me ei tea ega mõista, miks meile meeldis see või teine teos. Kõik, mis välja mõtleme, selgitamaks teose mõjuvust, on hilisem juurdemõtlemine, alateadlike protsesside ilmne ratsiona-liseerimine,» väitis L. Võgotski võib-olla liiga pessimistlikult, kuid küllalt hoiatavalt, et sundida ettevaatusele kriitikut, kes ihaldab täpselt kaardista-da autorist teose kaudu lugejani vii-vat magistraalteed. Ehk peab mõni-

kord leppima pelga prognoosiga, mil-listest tihnikutest ja raskesti läbitava-test aladest rada läbi vonkleb?

S. Endre tähendas M. Saadiga seos-ses, et mõnegi olukorra või mõtteraja puhul annab ta lugejale sageli vastu-käivaid võimalusi. «Pole harukordne seegi, et autor lükkab varem öeldu, milles lugeja enda meelest kõik enam-vähem selge, järgnevates mõttearen-dustes täielikult ümber [— — —].» («Sirp ja Vasar» 1973, nr. 35.) Ilmselt pole M. Saadi juttudes tegu autori hajameelsusega ega suutmatusega oma ühest seisukohta esitada, küll aga vii-tavad sellised vastuolud M. Saadi kontseptsioonile inimesest (ning selle vahendamise laadile).

Soov olla siin ja mitte-siin, püüe probleem selgeks mõelda ja soov mit-te mõelda, tõdemus, et hea (ja halb) on sinuga ja sinuta — säärased vastu-oksused on M. Saadi tegelaste maail-mas kindla koha leidnud. Lausa prog-rammiliselt kõlab Estri poolt loodud maailmast lummatud Inga kohta öel-du: «Kui ta saaks kaheks leheks jao-tuda ja rullida korraka mõlemale poole... siis jääks kindlustamata sel-jatagune kahe lehe vahele. Ta peaks olema ümmargune! [— — —] Ja ke-rana peaks ta edasi liikuma igas suu-nas, sest ainult ühes suunas edasimi-nek tähendaks teistes suundades ta-ganemist...» («Koolimaja», lk. 58.)

Üks suund osutab argielule, selle normidele ja tavadele, teine juhib ar-gielust välja «teisemasse» maailma, mis võib asuda karjamaal, kus Katariina

saab lehmade keskel mõelda uljastest inglise detektiividest ja peentest leedidest («Roosipuupungad»), aga ka hämaras koopas, mis mängib ainult poisile mõistetavat mängu («Koobas»). See imeline maailm võib asuda lihtsalt teisel pool lukustatud ust ja kõrget tارا («Salapuudel»), võib asuda siinsamas, meis endiski: tarvitseb pisut teisiti tunda ja mõelda, ning Ester moonduv tiigriks, klaaskuul kohutava toimega plögakuuliks («Koolimaja»), piisab magamajäämisestki, nägemaks maailma, mis «pole päriselt see» («Hendrik»). Kaksikelu teine pool köidab küll enam lapsi, infantiilset Katarinat ja salapuudlit, kuid lapsepõlvest pärit sidemed on säilinud Olevilgi. Sirjele tunnistab ta: «...mul on mõnikord tunne, et ma olen olnud kunagi kusagil mujal, kusagil, kus mul hea oli [— — —], aga sinuga on mul nii hea, nagu oleksin ma jälle seal.» («Katastroof», lk. 80.)

Seda, et autor viib oma tegelased sinna, kus argisuse ranged seadused ei valitse, võib vaadelda kui võtet suletud keskkonna ja sellest johtuva elukäsituse grimassi edasiandmiseks. Samal ajal tuleks aru pidada, kui võrd tohib säärast põgenemist otseteeliselt seostada kindlate aja- ja kohamärkidega. Antud juhul näib küsimus olevat selles, kas Mari Saat näeb inimest läbi a ja prisma, läbi keskkonna, või püüab ta end seada tammsaarelikumale vaatenurgale, nägemaks aega läbi inimese.

Alati on endast tunda andnud igatus, mille puhul J. Steinbeck laseb oma tegelasel mõelda: «Olen vahel näinud inimeste silmis sellist pilku, meeletut loomapilku, mis otsekui igatseks vaikset salapaika, kus vaibuksid hingeabinad, kus saaks üksinda olla ja kõike läbi vaagida.» Ka ei ole põhjust arvata, et kujutlustes «teismasse maailma» kandumine ideaalsemaski keskkonnas võõras oleks. Vastasel juhul ennustaksime kunsti surma,

sest säärane võimalus «põgeneda» olevat olulisim stiimul kunsti vastuvõtmiseks ning loomiseks.

Julm armastus, vanade ja noorte vahelised vastuolud ning ka teised varem märgitud igavesed teemad, motiivid ja probleemid, mis pidevalt fookuses on, tõstavad M. Saadi loomingus esile keskendumise inimhinge igivana-dele keerdkäikudele, mida tahaks pidada M. Saadi juttude (vastuvõtmisel) suhteliselt muutumatuks, invariantseks osaks.

Interpretatsioonidega sotsiaalses liinis, s. t. psühholoogiliste probleemide ühiskonnastamisega näikse algavat M. Saadi loomingu variatiivne osa, mille peab täitma lugeja, toetudes seejuures teos(te) ja lugeja psühholoogiliste probleemide kokkulangevusele, teisalt vastuvõtja sotsiaalsetele kogemustele ja tõekspidamistele ning kirjaniku poolt antud võimalustele neid kogemusi ja tõekspidamisi teoses rakendada. Seesuguseid võimalusi pakub Mari Saat heldelt. Jutustus «Katastroof» on oma kindlate ajaliste ja kohaliste koordinaatide toetusel juhtinud tähelepanu M. Saadile kui ajakriitikule. Olevi juhi- ja karjääriideaal, perekonna heaolu, isegi saun ja rohelisest klaasist uksekäepide rääkisid «Katastroofi» interpretatsioonides kõnekalt kaasa. Kinnitus, et Olevi kasvumiljöö ja muud tegurid on inimlikud alged väärastanud, tundub ju kõigiti veenev, ent kuidas kõlanuksid me kategoorilised otsused «Olev on...» ja «Sirje on...» juhul, kui me enne oleksime olnud «töödeldud» mitte tõusikuküsimusi vaatlevate kirjutiste, vaid näit. iseseisvat, aktiivse ellusuhtumisega naist käsitlevate sõnavõttude poolt?

Iga kord pärast kenasti argumenteeritud ja formuleeritud otsuse langetamist peame tunnistama, et oleme M. Saadi loomingus elimineerinud selle, mis ometi mõjukalt kaasa mängib — tegelaste sisemised vastuolud ning teoste kujundilis-emotsionaalse koe.

M. Saat pole Nõia-Estrile alla jäänud. Inga kaine mõistus ei suuda või ei taha Estri kummalist käitumist ja mõtlemist vastu võtta, kuid Estri mõjul ta tunneb, et «tema ei saa rahulikuks jääda».

Kogumiku autori kujutamislaadis puudub omaette väärtusena esilekerkiv artistlikkus, nn. stiilne stiil. Enda poolset agressiivsust, näpuga näitamist peljates kiiritab ta koos kaasaloojatega läbi üksikud stseenid, motiivid ja detailid. Vastupidiselt kartusele, et säärane läbivalgustatud lülide kett katkeb ja laiali valgub, saavutab M. Saat hinnatava kontsentreerituse — vahest ka seetõttu, et on osanud märkamalt avada ukse lugeja tunnete kambrisse ning sealt varjatud keeled üles leidnud. Nõnda hakkavad mõistet «tigu» ja «plögakuul», mis kainet mõistust üsna osavõtmatuks jätavad, ometi kummaliselt mõjuma ja too mõju laieneb kogu novellile «Koolimaja»;

ISE ILUTEGIJA ...

Milvi Seping: «Uravad üle müüride». «Eesti Raamat», Tallinn, 1974. 84 lk.

Luule on peale kõige muu, seletatava ja seletamatu, ka tänapäeval kindlasti veel üks neid ilutegemise liike, millest räägib rahvasuu. Ja ilmselt on Milvi Sepingu laulud sündinud suurelt osalt sellest samast vajadusest, inimesele igiomasest ilujanust, mille ta elu tuimaks jääks.

Juba esimeses värsivihikus «Heliseval sillal» (1961) ilmnesid Sepingu laulude lähteimpulsid («Muld ja metall», «Emale») ning pingevälja aimatav ulatus (eeskätt tehasetöö ja looduse vahel). Algpõhjuseks, nagu nähtub ka viimasest kogust, oli siis ja on jäänud ilutarve, täiuseigatsus, vajadus urbade järele üle hallide müüride. Rohkem või vähem on seda vajadust tunda terve kogu ulatuses, seesama köidab

nii hakkab koobas meie sisehämaruses vastu kajama; sel moel paneb salapuudli nägemus tuhandepäisest karjast meis liigahtama olendi, kelle olemasolu Olevis küll taunime, kes aga pole välja surnud näit. kirjanikegi juures (võimutunne tegelaste loomisest ja juhtimisest pidavat naudingut pakkuma); nii kuuleme pilti luikedest nähes endas nukrat hela.

Tundelise värvigamma suur osatähtsus M. Saadi loomingus viitab taas interpretatsioonivõimaluste avarusele. Mis siis, kui lugeja satub autori soovitud radadest hoopis kõrvale? Usun, et seni, kui häid teoseid ei varustata retsepti ja tarvitamisõpetusega, on sääraseid kõrvalekaldeid (edasi-, tagasikaldeid?) paratamatud. Ja kas ongi neis kõrvalekalletes mingi eksimus, kuni lugeja Mari Saadi sunnil ärevalt-küsivalt enesesse ja ümbritsevat vaatab?

Ilmar Kopso

emotsionaalseks tervikuks enam-vähem kõik, mis nende kaante vahel leida. Vastaspoolusteks on ikka tehnikamaailm, see «tehasetäis metalli», mis nagu «kuulmatul raginal õlule vaob», ja maamuld, elav loodus, selle värv või heli. Ning kuskil seal, selle sees ja üle, koos sellega, inimene oma rahuandmatute hingeigatsustega.

Esimeses luulekogus ütles autor:

Ma oleksin ehk lõhestatud kaheks,
kui poleks mulla ja metalli vahel
mu hinges helisevat silda luulest.

Nüüd tõdeb ta üldistavamalt, nagu kokku võttes, igasuguse loomingu juurde kuuluvat igivana probleemi:

Otsime allikat aina
lõpmatus täiuse janus
leidmatu leidmise janus...

KRITIKA

Sellest samast täiusejanust kõneleb ka mure iseenese suutlikkuse pärast, oma laulude pärast, mida autor tunneb ägavat «vaotuse all» («Nagu rohi kivi all...»), küsides: «Suudan nad uskuda haljaks?». Tundub, et see ei ole ainult traditsiooniline retoorika, mida luules paraku sageli kohata võib. Ilmselt on küsimus autorile oluline ka mujal. Laiemalt võttes käib see temaga kaasas kõigis tsüklites, mida kannab siiras ja vahetu tunne, aus arupidamine, püüd mõtestada seda, mis on, vajadus leida optimaalseid väärtushinnanguid asjadele ja nähtustele, millega seotud ollakse, samuti sellele, kes ollakse ise. See algab juba esimesest tsüklist «Urvad üle müüride» (või peaks seda ehk nimetama väikese lüürilise poeemi katseks?), kogu kõige sisurikkamast ja kaalukamast osast, mille lüüriline põhikude kannab ka üldtähenduslikumat sotsiaalset sisu ja mis tervikuna ongi nagu üks pikem mõtisklus sellest, mis olnud ja tehtud, mida võidetud ja kaotatud. See on tuntavalt tänapäevase tööinimese mõtisklus, milles ei puudu kahevahelolekut ületada püüdvad küsimused:

Kõhkvelmeeli puutun
halli kivimüüri,
— oled sa mu võit või oled kaotus?
... Minu töö ja tasu,
rikkused ja võlad —
terve elu siia üles laotud.

Juba esimesest kogust oli selge, et kuigi Milvi Seping on ise tehasetööliline, ei pea ta olema kitsamalt mõistetud tööstustemaatika värsistaja. Ta ütleb ka praegu, et näeb maailma enese ees igavesti «müüriladuja pilguga», aga see ei tähenda sugugi, et ta nimelt otse ja ainult müüriladumisest laulma peaks. Ei, tema laulud käivad rohkem neid juba mainitud iluigatsuse radu. Kusjuures «müüriladuja pilk» on jah küll ellusuhtumise määraja: selle pilgu omanik ei tunnista midagi võltsi,

mõrast ega kõverat. Ja siiruse võlu ongi ehk see, millega autor kõige enam võidab, sest mingit erakordsust need laulud ei näi taotlevat — ei sisu ega vormi poolest. Seda, mis autoril öelda, ütleb ta selges ja lihtsas keeles, kasutades väljakujunenud vormivõtteid, valides ja leides nende hulgast oma mõtetele sobivamaid. Ja seal, kus ta kõneleb oma — töö ja tööinimese — teemal, tunduvad need isikupärasemad kui vähem ütlevais hetkepiltides. Elav ja liikuv rütm ning mitmekesine vaheldusrikas värss esimeses tsükliis kannab lugejani nii hommikuse ruttamisragina ja töörütmid kui ka päeva pinge ja kogu ajastu tõtlikkuse. Siin on järsemaid ja sujuvamaid, helgemaid ja süngemaid noote: kujutuspilt «Kui paneks hommikuti kõrva vastu maad...», siis «...vaikuse prahvatav hukk...» ning «freeside kiunatav jutt» ja «stantside lajatav laks», hiljem sekka «automaat taob /automaat taob —/ lüües segi ja eksi», ning selle taustal antud kogemused ja suhtumine.

Esimese tsükli eri osad liituvad tervikuks, mille kogumõjul on tuntavalt suurem ulatus kui üksikpiltidest oleks võinud eeldada. Hetked ja killud, helid ja tunded sulavad kokku ühe tööelu pikaks teeks, kus on nähtud ja tuntud kõike, küll «halli leivasundi / ja plaani kiirustavat piitsaplaksu», ühe ja sama vankri vedamise raskusi ja rõõme, tõesid, mis «segiläbi halvaga ja heaga» ning millest «mõne mõistmiseks läks vaja higi / ja teise tundsin südame ja peaga». Sellel pikal teel saadakse teada, et «töö räägib ühes keeles, / kui tegijail ka eri sõnad suul». Kuidagi väga inimlikuks teeb tsükli see, et siin ei ole lugejat «tööstustemaatilise» luule juurest sageli eemale peletavat, alati võltsimaiguliseks jäävat paatost, vastupidi, on koguni arutlus «suurte sõnade» väärtuse üle. Muidugi võib teistsugusele laine pikkusele häälestatud lugejale siit kõrva kosta sentimentaalsusse kalduvaid noote, kuid süve-

neval lugemisel võidab üks teine mõte. Siin on nimelt taotletud sooje toone inimese tarvis — seda nii kunstnikusilmaga nähtud pühapäevakildudes («lamav akt», «natüürmordid» jt.), millest iga pildi taga tunda elavat osavõttu töökaaslase saatusest, kui ka konkreetsetele isikutele pühendatud ridades, mis koonduvad omaette luuletusteks, olles ühendatud moto ning kooskäidud tee sisulise telje kaudu. Ühtekuuluvustunne, soojus, südamlikkus — kõik need on väärtused, millela tööpoeesial oleks hoopis kalgim kõla. Sepingu luule aga taotleb ilmselt vastupidist, see on ühtaegu naiselik ja mehine elunägemine, kui ta küsib ning vastab:

Sul on väsinud silmad, mu õde?

Raud on tugevaks jäänud.

— — —

Miks sa südant sageli kuulatad?

— Et aimata, kaua ta valitseb
rauda

ja terast

ja vaske...

Eluvaprust ja ehtsat poeesiat on kujundis «võõramaa lilledest», unistuse sümbolitest, «mis meie mullas ei kasvagi», ja puhtale lehele joonistatavast linnust, kes peaks lendama üles «laulma sest pikast teest — / võõramaa lilledest / võilille südameni». Siin on leina ja leppimist, aga ka sügavama väärtuse leidmise rahu. Lõpuks ütleb autor:

Päev oli raske.

Mu kätes

tuikavad lõigatud eed.

Töö pani mu õlale räti
väsimusest ja rahust.

— Rättil on pehmed narmad.

— Vaiksest rõõmust on need.

Üks etapp on käidud. Mis saab edasi?

KRIITIKA

694

Teistes tsükklites on tunda selle probleemi juuresolekut. Olenemata sellest, kas see oli autori kavatsus või mitte, jääb (võib-olla luulekogu kompositsiooni tõttu?) kõlama millegi otsimine, mida hetkemuljete paberilepanemine vististi siiski anda ei suuda. Võrreldes tööst ja tööinimestest kõnelevas tsükklis saavutatud sügavuse ja harmooniaga, rahu ja elust üle olemise tundega, jääb teistes tsükklites siia-sinna haaravais muljeis valdavaks mingi ebamääraselt nukker alatoon. Kunstnikusilmaga nähtud ja muusikukõrvaga kuuldud meisterlikud pildid («Märg kivi / lõsutab näritud karjamaal...», «...mahl tilgub mannergusse», isegi «Ilujahi» ja «Maolaulu» huumorisära) üksi ei too ilmselt autorile eneselegi seda rahuldust, mida sügavama ja enama poole püüdev tööinimene vajab. Pildid — paljud omataoliste seas — nii Sepingu enese luules kui ka meie tänapäeva luule voolus üldse. Kas ei mõju siin kaasa oma sügavama probleemi puudumine, sotsiaalselt kandvama, ulatuslikumalt haarava ja suuremat tähendust omava sisu nappus? Päris oma teema leidmatus? Kõik see, mis kokku annakski isikupära ja kordumatuse. Kas just sellest ei kõnele optimistlik uute rännusaabaste motiiv («Oh! Lõpetasin täna pika tee!...»)? Või hoopis teises toonis «Tühitunnil» ja «Üksildasele»? Kas ei ole sellest nimetust igatsusest aetud ka luulekäigud Alatskivile, Illimari radadele, Vilsandile (II ja III tsükkel)? Üht sõnaselgemat kinnitust siinsele mõttekäigule võib leida V tsükli «Meeleolus», mis jälgib linnu lendu:

Männid lõhnavad valusat igatsust.

Tullilil põletab jalgu.

— Vaikilusas käarus
on vesigi kõrkjate vang.

Kuhu küll lähed, mu lind?

Kuhu sa lähed?

Võimalik, et see valus igatsus autori enese tema senise luule vaikelusast käärust välja viib, tal uusi kvaliteete leida laseb. Proosas antud «käekirja-

proov» («Edasis») näitab igatahes asjalikku suhtumist pettekujutelmadesse.

Virve Krimm

ENT LUULETUS KUI ÜKSIKTEOS?

Leelo Tungal: «Öitsev kuristik». «Eesti Raamat», Tallinn, 1974. 80 lk.

Kui võiksime luuletajaid tinglikult jagada ainult nendeks, kes oma luuleainese läbi mõtlevad, ja nendeks, kes selle läbi tunnevad, siis kuuluks Leelo Tungal kindlasti viimaste hulka, sest tema annab oma luulemaailma edasi sisemiste elamuspiltide kaudu. Niisugust luulesuhet autori ja lugeja vahel kohtasime juba Leelo Tungla esik kogus «Kummaliselt kiivitajad kurt sid». See luuletajatari debüütraamat võlus oma kujundivärskuse ja siira tundelisusega, ent kunstiliselt jäi siiski keskpärase lauldava lüürika tasemele. Sealt pärinevat estraadilaululik kuse võime täheldada ka L. Tungla vaatlusaluses valimikus («Romans», «Kohvikušansoon» jmt.). Siin esineb seda ka sihikindla taotlusega, kusjuures sageli on need palad ainult stampkujundite ja ülesehituse poolest laululikud, tegelikult küll sügavama mõttega («JA HETKED ON RASKED KANDA»).

Leelo Tungla luule on lauldav, meloodiline, vormi osas teatult-tuntult traditsioonipärane. Nii riimilist luulet, tavaliselt nelikutes kirjutatut, kui ka vabavärssi organiseerib selgesti tunnetatav rütm («SEL ÖÖL MA», «Üks maja...»). Riim tundub autorile olevat nii loomumane, et ka vabavärssis alustatud luuletus lõpeb riimiliselt («LÄBI RÄITSMEHÄITSMETE JÄLLE»). Ent see riimitaju (või -tarve) ei sünnita alati häid riime. Nii näeme pea igas luuletuses selliseid trafaretsid riimipaare nagu: laud — haud; hetk — retk; see — teeb; hea — pea;

suu — puu; hell — kell vms. Seda enam rõõmustab kohati daktül- ja peonriimide kasutamine ja nii mõnigi huvitav liitriim. On aga märgata, et enamasti polegi luuletajal erilist riimitaotlust. Riim ja rütm on talle luuletuse kui terviku tarbeks abivahendid, mis öeldavat ilmetada ja emotsionaalsemaks muuta aitavad: kvaliteet ei paista määravat osa etendavat. Luulekeele meloodilisus on autorit kohati palju- ja tühisõnalisusse ning *licentia poetica* liigsele kasutamisele meelitanud. Siit tuleb luuleraamatusse ka kohmakas ilutsemine.

Kulunud, ammu teisalt tuntud riimikontaktide kasutamine jätab elamus kujundi suhteliselt säratuks. Harva kohtab midagi uuenäolist või algupärrast, sageli aga stampvärse, mis sunnivad mõtlema spontaanselt, sõnu kõlksivast kirjutamisest. Isegi sügavat mõtet sisaldav luuletus näib mõnikord luuletuse visandina, mis alles ootab detailsemat töötlemist, olgugi et selles on juba tunda poeetilise mina vahetut ja lausa lapselikku avameel- susest tunnete väljendamisel.

Kummaline on see, et vaene pole mitte niivõrd üksikult vaadeldav luuletus, kuivõrd kogu tervikuna, sest üks ja seesama kujund, üksiksõna, teema või meeleolu kandub luuletusest luuletusse, muutes need nõnda ühetaolisteks, et hoolimata kõigi «tuliste» sõnade (põlema, põlev, kuum, süütama, süttima, leek, tuli jms.) sa- gedusest (näit.: «... jook jahutab põlevaid suusid»; «MA NÄEN, KUIS/SEE SUVI PÕLEB»; «Siis läheb ka põlenud suvi»; «See on minu suvi, / mis põleb»; «...tulen joonista-

KRIITIKA

ma / tulikirju su seintele. / Su enda nime, su enda nime, / millest põles mu tuba. / Põlegu sinugi oma / su enda nimest»; «Põlev mesi»; «puna-
ne pelargoonium / põletab akna»; «peekreis on põlemas vein»), tundub selline põlemine olevat leegita, vastuhelgita, uudsuseta, ehkki sõnal endal on peaaegu iga kord uus tähendusvarjund. Või siis tihtised *hõbe, kuld* ning *kuldne kuma*. Ühe sõna nii mitmekülgne ekspluateerimine annab märku kujundivarude piiratusest.

Muidugi ei saa salata, et need läbi-
vad kujundid ja meeleolud aitavad luuleraamatut koondada, kuid «Õitsva kuristiku» terviklikkuse taotlusel on ka mõned ebaküljed. Kipuvad kaduma üksikluuletused, pärast läbilugemist mölgub meeles vaid põhitoon, meeleolude ja korduvate kujundite rütm. Ühtlane tase ja ühtlased kujundid. Ühtlased meeleoludki. Ent luuletus kui üksikteos? ...

*

Leelo Tungal on neid luuletajaid, kelle lüüriline mina alati pea püsti hoiab. Sellest ka raamatu optimistlik meeleolu, olgugi läbielatu vahel valuline. Ei tahaks nõustuda nendega, kes Leelo Tungalt traagilise tooniga luuletajaks nimetavad. Tema tragism on pigem koolilapse või noore armastaja tragism, lähedal haua-kuupaiste jms. romantikale. Melanhooliat õhkuvad küll luuletused üksikuina, kuid see ei määra luuletajamina sisimaid veendumusi, mis saavad lüürilistes eneseväljendustes hoopistükkis optimistlikuma varjundi.

Ei või aga eitada, et ühenäoliste ja üheteemaliste luuletuskatriinude hulgas aeg-ajalt ka mõni kuningatütar leidub. Nii näiteks «Sügis endaga», «Palavik», «Maskeraad» või «Pilt», mis igaüks omal moel teiste hulgast esile tõusevad, stambivabalt ja vahe-
tult lugejaga kõnelevad. See on oma-

dus, mida võis ka «Kiivitajate» Leelo Tungla iseloomustamiseks öelda.

Autori kahe raamatu ilmumisahe annab end peaaegu kümnendiga mõõta. See peegeldub ka luulekogude ilmes. «Kummaliselt kiivitajad kurtsid» (1966) on küll koolitüdruku lauluraamat, ent sisaldab autoriomasemaid ja kõrgemaid tippe rohkem kui mullune valimik. Ka kujundid olid varem erksamad ning omanäolisemad, nagu loetust-kuuldust veel rikkumata. Ja lauluraamatu siiralt usutav optimism on nüüd vahetunud optimistliku hoiakuga paratamatuse taustal:

Kõik möödub, kõik möödub, kõik
möödub,
säilib ainult see tühine trööst,
et kõik möödub, kõik möödub,
kõik möödub.

Samadest impulssidest näib lähtuvat mõnigi ironiavarjuline luuletus («TÕIME JÄLLE OMA NAILONKUUSE SAHVRIST») või kõike pea peale hõberav lõpp («Nii meie tuleme hõbepaaleest...», «Portree»). Irooniline mõrudus, nagu siin kohtame, on «Õitsva kuristiku» üks tugevamaid ja omapärasemaid tunnusjooni, mis märgib luuletajamina argipäeva- ja unistuste maailma lahusolekut, halli argipäeva, mis unistused enda alla matta püüab, jättes järele vaid paratamatusetunde, kiirustava ajastu ükskõiksuse ja inimhinge üksinduse tunnetuse.

*

Läinud aasta luulepildis peaks Leelo Tungla «Õitsev kuristik» õigupoolest kuskile keskele jääma, kummatigi on põhjust oletada, et loetavus ei ole väike, sest Leelo Tungal on selget, igapäevale arusaadavat keelt kõnelev luuletaja, kelle probleemid, kui kitsas nende haare ka pole, lugejale kergesti mõistetavaks saavad.

Viire Villandi

RINGVAADE

KROONIKAT

Eesti NSV Kirjanike Liidu partei-
algorganisatsiooni koosolekul 27. veebru-
ruaril arutati kirjanike tööd, lähtudes
NLKP Keskkomitee 1974. aasta det-
sembripleenumi materjalidest ning lä-
kitusest parteile ja nõukogude rahvale.
Ettekande tegi J. Ojamaa. Sõna võtsid
K. Kurg, A. Hint, M. Kesamaa, V.
Korb, V. Beekman ja Kultuuriala Töö-
tajate Ametiühingu EV Komitee esi-
mees A. Jürimäe. Kinnitati teadus- ja
tootmiskollektiividega kohtumiste
plaan ja otsustati üleliidulisel kommu-
nistlikul laupäeval 19. aprillil tööta-
da Vargamäel. A. Jürimäe andis kirja-
nik M. Talvestile üle NSV Liidu Kul-
tuuriministeeriumi ja Kultuuritöötaja-
te Ametiühingu Keskkomitee aumärgi
isetegevusliku repertuaari eduka loo-

mise eest. Vietnami sõjalis-poliitilise
olukorrast rääkis kokkutulnuile R.
Rimmel.

27. veebruarist kuni 2. märtsini kor-
raldati Minskis sõjateemal kirjutavate
kirjanike üleliiduline nõupidamine.
Meie kirjanikest võtsid sellest osa
L. Vaher ja Ü. Tuulik.

18.—21. märtsini peeti Moskvas noor-
te kirjanike konverents. Noored kõiki-
dest liiduvabariikidest osalesid arutelus
des proosa-, luule-, draama- ja kriiti-
kasektsioonides. Meie vabariigist käisid
konverentsil P. Ilus, J. Jõerüüt, E. Ka-
ru, V. Luik, M. Saat, T. Sokolova ja T.
Teppe.

AUHINNAD MÖÖDUNUD AASTA PARIMATELE TEOSTELE

Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riik-
lik Kirjastuste, Polügraafia ja Raama-
tukaubanduse Komitee ning Eesti NSV
Kirjanike Liidu juhatuse presiidium
otsustasid Juhan Smuuli aastapremia-
te komisjoni (K. Itra, A. Jaaksoo, O.
Jõgi, J. Kross, P. Kuusberg (esimees),
V. Pirson, E. Päll, A. Tamm, E. Vete-
maa) ettepanekul anda preemiad 1974.
aasta eest proosa alal Ülo Tuulikule
(«Sõja jalus», kirjastus «Eesti Raam-
mat»), luule alal Ly Seppelile («Varju-
ring ümber tule», kirjastus «Eesti Raam-
mat»), näitekirjanduse alal Enn Vete-
maale («Püha Susanna ehk meistrite
kool», ««Loomingu» Raamatukogu», kir-
jastus «Perioodika»), laste ja noorsoo-
kirjanduse alal Holger Pukile («Mida
te teate Oskarist?», «Eesti Raamat»).
Preemia pälvisid veel kirjandusteadla-
ne Ülo Tonts («Rudolf Sirge. Lühimo-
nograafia»), tõlkijad Otto Samma
(L. Leonovi «Varas», N. Karamzini
«Vaene Liisa. Bojaaritütar Natalja» ja
N. Veressajevi «Arsti märkmed») ja
Jānis Žīgurs (A. H. Tammsaare teose
«Ma armastasin sakslast» ja eesti no-
vellide läti keelde tõlkimise ning vilja-
ka tõlketegevuse eest).

Friedebert Tuglase novelliauhinna
žürii koosseisus A. Eelmäe, V. Gross

(esimees), H. Puhvel, P. Rummo ja I.
Sikemäe pidas esimese auhinna väärili-
seks Uno Lahe novelli «Meie, tippkütid,
üle kogu maakera» (««Loomingu» Raam-
matukogu» 1974, nr. 17) ning teise au-
hinna vääriliseks Mats Traadi teost
«Kohvioad» (««Loomingu» Raamatuko-
gu» 1974, nr. 8).

Toimetusliikmete ja kolleegiumi ühi-
sel koosolekul otsustati ajakirja «Loo-
ming» preemiad määrata alljärgnevalt:
500-rublane preemia Villem Grossile
romaani «Talvepuhkus» (nr-d 6—7)
eest, 300-rublased preemiad Ellen Niidule
luuletsükli (nr. 3) ja Arvo Valtonile
novelli «Mustamäe armastus» (nr.
11) eest. 200-rublased preemiad said
Olev Jõgi ülevaate «1973. aasta proosa-
maastik» (nr. 4), Ülo Ojatalu olukirjel-
duse «See on meie igapäevane, elu-
aegne töö» (nr. 8) ja Hando Runnel
aasta jooksul ilmunud retsensioonide
eest. Noorele autorile mõeldud preemia
pälvis Jaak Jõerüüt luuletsükli (nr. 2)
eest.

E. Vilde nimelise kolhoosi preemia
sai seekord Aimée Beekman romaani
«Kuradiliil» eest. Kirjanike Liidu poolt
kuulusid žüriisse V. Gross ja A. Tamm.

KIRJANIK, NÄIDEND, TEATER, LAVASTAJA...

Äärmuslasest kirjanik peab teatrit kohaks, kus kantakse ette tema teoseid, äärmuslasest teatraal mõtleb, et küll oleks hea, kui saaks ilma dramaturgiata läbi (E. Vetemaa). 18. märtsil tulid need, kes kuuluvad nimetatud kahe äärmuse vahele, vaagima dramaturgia probleeme. Peeti Kirjanike Liidu juhatuse laiendatud pleenum Eesti NSV Kultuuriministeeriumi ja Teatriühingu esindajate osavõtul. Pleenumi avas Kirjanike Liidu juhatuse esimene sekretär V. Beekman. Sissejuhatava sõnavõtuga esines E. Vetemaa. Sõna sekka ütlesid R. Reiljan, L. Vellerand, U. Laht, H. Runnel, M. Unt, J. Lott ja K. Ird. Pleenumil esines ka EKP Keskkomitee kultuuriosak. juhataja O. Utt.

Kirjaniku ja lavastaja vahekord on teatrielus üks komplitseeritumaid. Seda enam, et filmikunsti ja teatrigi puhul räägitakse üha enam režissöörifilmist, -teatrist. Samas — me ei taha enam ühepalgeist teatrit (V. Beekman). See-ga, probleem ulatub näitlejani ja vaatajanigi. Inimesed tahavad näha rohkem näitlejateatrit, mitte režissöör-teatrit (U. Laht). Vahekorras kirjanik-lavastaja ei pea üks teist tingimata teenima. Oma sõnavõtu algul väitis E. Vetemaa, et autori ja lavastaja vahekord võib olla kolmesugune: 1) autor töötab teatris. Ta loobub oma tööviljast ja tal pole nagu õigust lavastajale vastu vaielda. Eesti kirjanikest on teatris töötanud mitmed (hilisemat aega silmas pidades P.-E. Rummo, M. Unt, R. Saluri). Kestvalt ei taha ükski kirjanik teatris töötada; 2) autori ja lavastaja vahel valitsevad sõbra, tuttava suhted. See on kõige levinum. Selle puhul ei saada üksteisest tihti aru. Näidendi valmimisel on mood ja lavastaja soovid esialgselt võrreldes muutunud; 3) side autori ja lavastaja vahel puudub. Kui on tegemist hea teosega, siis varem või hiljem jõuab see ikkagi teatrisse. Juhul, kui teos lavale ei jõua, peab autor küündimatuks lavastajat või veendub, et ilmselt pole tal endal soont. Väga hea dramaturgia ei nõua ümber-tegemist. Ebaõnnestunud lavastus võib kirjanikul näidendi kirjutamise isu ära võtta. Nii juhtus võimeka dramaturgi B. Kaburi «Antivalgusega» (R. Reiljan). Kuid poolsurnud näidend võib lavastaja käe all ka ellu ärgata (M. Unt). Mõnikord vaieldakse, kas lavastaja on näidendi teinud halvemaks või paremaks. Poleemikat on tekitanud R. Saluri «Külalised» ja sel-

le lavastus K. Raidi poolt. Ühed eelistaavad üht, teised teist (E. Vetemaa, L. Vellerand, O. Utt). Lavastaja õigusi teose interpreteerimisel tõlgendati erinevalt. Küll leiti, et autori idee vastu ei ole lavastajal õigust minna (O. Utt).

Vaieldi instseneeringute üle. Nõrka-dest instseneeringutest rääkis E. Vetemaa. L. Vellerand väitis, et kuuekümnendate aastate eesti dramaturgias oli kõige õnnestunud teos Panso «Inimene ja jumal» ning seitsmekümnendate aastate eesti teatris «Inimene ja inimene». Räägiti kiitvalt ka «Tantsust aurukatla ümber» ja Irdi «Tagahoovis» lavastusest. Instseneeringu puhul on küsimus selles, kas on tegemist kunstipärase või diletantliku instseneeringuga. Muret tekitab see, et liialt palju on andetult tehtud instseneeringuid. Ka hea näitleja või lavastaja ei pruugi alati olla hea dramaturg (O. Utt).

Kõige enam käiakse teatris vaatamas algupärandeid. Teatrite keskmiselt 76 lavastusest aastas on 20 algupärandid (J. Lott). Kirjaniku ja lavastaja vahel on valitsenud vägagi erinevad suhted. Lõppude lõpuks panid A. Tšehhov ja M. Gorki oma teostega aluse Moskva Kunstiteatril, mitte vastupidi. Lavastaja igatsuseks on saada näidend, mida ei ole tarvis ümber teha (K. Ird).

Statistilisi näiteid meie draamakir-janduse olukorrast tõi oma sõna-võtus R. Reiljan. 1960. aastast kuni möödunud aastani lavastati 163 algupärasest teost. Kokku oli 185 lavastust, neist 63 lastele. 70 autorist on 34 olnud Kirjanike Liidu liikmed. Viljakaim on olnud Ardi Liives 16 näidendiga, järgnevad J. Kangilaski, U. Leies, O. Liigand. Selle perioodi silmapaistvamad teosed on kõik J. Smuuli näidendid, Semperi «Inimesed risttuultes», E. Ran-neti «Kadunud poeg», A. Undla-Põld-mäe dramatisering Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetusest, A. Liivese «Monolisk», P.-E. Rummo «Tuhkatrii-numäng» jne. 1973. aastast võib tähel-dada uute nimede tulekut dramatur-giasse — E. Vetemaa, R. Saluri, J. Tuulik. Viimase aja saavutuseks peeti E. Vetemaa näidendeid ja Irdi «Tagahoovis» dramatiseringut (L. Vellerand). Ometi ei ole eriliseks rahul-oluks põhjust. Väga viletsa saagi andis viimane draama-alane konkurss. Kul-tuuriministeeriumis kaalutakse sihtle-pingute võimalust. Tõeline kunstiteos ei sünni ühe või kahe kuuga (J. Lott).

RINGVAADE

Palju on räägitud ja vaieldud eksperimendi üle teatris. Küll on polemiseeritud sõna- ja mõtteteatrit üle. U. Laht meenutas H. D. Thoreau ütlust: «Me kiirustame, et luua magnettelegraafside Maine'i ja Texase vahel, aga äkki pole Maine'il ja Texasel teineteisele midagi teatada.» Kui saalis on ainult eksperimendierutus, siis on see tühine erutus. Eksperimenti varjab mingi müstilisuse oreool. N.-ö. eksperimenditeater, mida nimetati uueks teatriks, tekkis 60-ndate aastate keskpaiku. Ei märgatudki, et eksperiment on lõppenud. Nüüd võib hoopis vana teater tunduda eksperimendina.

Ei saa olla teatrit ilma probleemideta, konfliktideta, karakteriteta. Teater peab eneses sisaldama üldinimlikku. Kõik meie silmapaistvamad näidendid on olnud ka sügavalt kaasaegsed (M. Unt). Või nagu väidab U. Laht — üks-

ki teatri funktsioon ei saa olla mitte-sotsiaalne. Sotsiaalset ei saa millegagi kompenseerida. Intellektuaalsus ise- enesest ei anna sotsiaalset laengut. Rohkem tuleks rõhku panna sellele, et kõneleksime vaatajatele asjadest, mis on olulised, mis moodustavad elu sisu. Liiga vähe on dramaturgias viimasel ajal leidnud käsitlemist heroismiteema (O. Utt). Vaeslapse osas on olnud ajaloolis-revolutsioonilised näidendid. Võib nimetada vaid R. Parve, H. Luige ja V. Beekmani näidendeid (R. Reiljan).

Kahtlemata ei suutnud üks arutelupäev probleemidekirjut lõngakera lõpuni lahti harutada, võib-olla jäi teoreetiliste arutelude taha mõneti üksikasjalisem tänapäeva dramaturgia analüüs. Küll andis mõttevahetus otsi edasimõtlemiseks ja loodetavasti tulevasteks mitmepoolseteks kohtumisteks.

LÄTI KIRJANIKE LIIDU VANIM POETESS

18. märtsil sai 90-aastaseks 1885. aastal Vana-Piebalga kihelkonnas sündinud Elza Stërste, kes elab praegu Riias. Poetessi isiksuse vaimne sära kütkestab noori ja tõmbab neid tänini ligi.

Tema isa, Peterburi ülikooli kasvandik Andrejs Stërste, oli väljapaistev läti rahvusliku liikumise tegelane, kes oma demokraatlike vaadete tõttu oli sunnitud tööd otsima väljaspool Lätit ning töötas seetõttu mõnda aega juristina Tallinnas. Tütre Elza varasem lapsepõlv mööduski siin.

Kõrgema hariduse omandas tulevane luuletaja Peterburi Konservatooriumis (1906—1910) ja Sorbonne'i ülikoolis (1911—1913), kus õppis klassikalist filoloogiat. Hiljem töötas ta Jelgava muusikakoolis (1913—1915) ja Riia 2. gümnaasiumis õpetajana.

Elza Stërste esimene luuletus «Rist» ilmus ajakirjanduses 1903. a., esimene luuletuskogu «Prelüüdid» 1913. a. Ilmunud kogudest nimetagem «Rohelist sõrmust» (1928), «Merevaiguteed» (1941), valikkogu «Vastuhelgid» (1967), mis sisaldab luuletusi aastatest 1903—

1966, ja viimast luuletuskogu «Päikesepuu» (1972). Tema luulet leiame Läti NSV Kirjanike Liidu ajakirjast «Kargogs» ja ajalehest «Literatūra un Mäksla».

1937. aastal ilmus Elza Stërstelt romaan «Andrejs Zile elu», milles ta kujutab oma isa elu ja ühiskondlikku tegevust. Ta on kirjutanud ka jutustusi ja näidendeid, lastejutte ja muinasjutte, nõukogude ajal nukunäidendeidki Läti Riiklikule Nukuteatrile.

Hea prantsuse keele oskus on võimaldanud poetessil tõlkida prantsuse luulet oma emakeelde ja mis ehk veelgi tähelepanuväärsem — läti luulet ja rahvalaule prantsuse keelde. Tema väljapaistvamaid proosatõlkeid on H. Balzaci «Isa Goriot», R. Rolland'i «Colas Breugnon», A. France'i «Thais» jt.

Elza Stërste meisterlikus luules domineerivad loodus ja armastus, loomingu algerioodil nukrad pettumusmeeleolud. Tema intiimne ja sugestiivne kunst on võrreldav meie Marie Underi loominguga.

H. Vihma

SÕNUMEID LEEDUMAALT

NSVL Kirjanike Liidu leedu kirjanuse nõukogus peeti aru 1974. aasta leedu kirjanduse üle. Varasema ja tänase kirjanduse kontekstis analüüsis mulluseid raamatuid kriitik Stasys

Lipskis. Võrreldes luulega (25 raamatut) on proosaväljaandeid vähe — üks romaan ja kuus novellikogu, kus on avaldatud ka kaks jutustust. 1975. aasta aga töötab mitmeid uusi romaane.

RINGVAADE

Ilmunud või ilmumas on R. Lankauskase, J. Mačiukevičiuse, R. Kašauskase ja vendade Dirgela romaanid, romaanide kallal töötavad J. Avyzius, A. Bieliauskas, V. Bubnys jt. Mullustest jutustustest tõuseb esile L. Jacinevičiuse «Vahetan elulaadi» groteskivormiga. Filosoofiline mõte, tinglike lahenduste ja teravate eluprobleemide leidlik ühendamine iseloomustab V. Martinkuse novellikogu «Raekoja kella varas».

Jaanuarikuus sai kolmekümneaastaseks kirjastus «Vaga» (kuni 1964. aastani Riiklik Ilukirjanduse Kirjastus). Selle aja vältel on välja antud 8000 raamatut üldtiraaziga enam kui 123 miljonit eksemplari. Nende hulgas on leedu klassikute teostekogumikud (näit. P. Cvirka 13, V. Mykolaitis-Putinas 10, A. Vienuolis 7 köidet). Leedu keelde on tõlgitud Nõukogudemaa 35 rahva kirjandust. Arvukas on tõlkijate pere. Aastail 1945—1975 tõlkis proosat ligi 300 ja luulet 50 inimest. Üldse on leedu

keelde tehtud otsetõlkeid 35 keelest (12 NSV Liidu ja 23 teiste maade rahvaste keeltest).

Leedu revolutsionääri Pranas Zibertase (1895—1942) nime kandev Kaunase Siidikombinaat asutas 1972. aastal kirjanduspreemia, millega autasustatakse aasta parimat töölisteemalist teost. Pildulikul õhtul 11. märtsil anti P. Zibertase preemia järjekordsele laureaadile, sama kombinaadi elektritsehhi töölisele, Leedu NSV Kirjanike Liidu liikmele Mečys Rakauskasele tema noveltide eest.

50-aastaseks sai Jokubas Skliutauskas, elukutselt arst, näidendite, noveltide, olukirjelduste, kirjandussuhteid käsitlevate artiklite autor. J. Skliutauskas on korduvalt külastanud Eestit, kohtunud meie kirjandusnimestega, avaldanud kirjutisi meie kultuurielust. Tänavu peaks ilmuma tema mahukas raamat Nõukogude Eesti kohta.

VALGEVENES JAGATI KIRJANDUS- JA KUNSTIPREEMIAID

Valgevene NSV riiklikud kirjandus- ja kunstipreemiad on jälle omanikud leidnud.

Ilukirjanduse alal sai Janka Kupala preemia Kandrat Atrahovitši (Kandrat Krapiva) komöödia «Surematuse värvad». Jakub Kolase preemia väärisid Andrei Makajonoki komöödiad «Tribunal» ning «Tablett keele alla». Laste- kirjanduse alase preemia vääriliseks tunnistati Aljaksandr Jakimovitši (Aless Jakimovitš) jutustused «Kastuss Kalinovski», «Servituudi lõpp» ja «Kuskohast see kurjus maailma saab».

P. M. Lepjašõnski ajakirjanduspreemia pälvis Natalja Konanavaja, Mikalai Kernoga ja Aljaksandr Safronenka olukirjelduste seeria «Tõeline. Sotsiaalne portree».

Rõgor Šõrma kaheköiteline töö «Valgevene rahvalaulikud» hinnati heliloo-

jatele ja muusikateadlastele määratud preemia vääriliseks.

Kinematografistidele eraldatud preemia omandasid meilegi teleekraanidelt tuttava filmi «Varemed tulistavad» tegijad.

Kujutava kunsti alase preemia pälvis Anatol Anikeitšõki, Lev Gumilevski ja Andrei Zaspitski loodud Janka Kupala mälestussammas Minskis.

On selgunud ka Valgevene NSV Kirjanike Liidu häälekananja ajakirja «Põlõmja» aastapreemiade laureaadid. Nendeks osutusid Genrõh Dalidovitš (jutustuste tsükkel «Nurmenukkude soojus»), Vladimir Jakavenka (olukirjeldus «Tuleb, tuleb see roheline mühin»), Vladimir Gniamjodav (kirjanduskriitiline artikkel «Lasteluule argi- ja pidupäevad») ning Mihas Streltsov (kirjanduskriitiline artikkel «Äreva mälu valgusel»).

OSKAR LUTS JA SOOME

Oskar Luts, meie loetavamaid ja armastatuid klassikuid, oli soomlastele kuni viimase ajani peaaegu tundmatu, sest tema loomingut oli äärmiselt vähe tõlgitud. Meie vanemale põlvkonnale hästi tuntud näitlejanna Hilma Rantanen-Pylkkäneni tõlkes ilmusid küll juba 1935. aastal ühiste kaante vahel

Lutsu lühinäidendid «Kapsapea» ja «Kalevi kojutulek», kuid need ei äratanud tähelepanu.

On teada veel, et 1930. aastate lõpul ilmus ajakirjas «Seura» üks O. Lutsu novell. Kirjaniku elu ja loomingut aitab põhjanaabritele tutvustada Friedebert Tuglase «Lühike eesti kirjandus-

RINGVAADE

lugu», mis ilmus soomekeelses tõlkes 1939. aastal. O. Lutsust on juttu olnud ka mõnes hilisemas kirjandusloos ja tähtpäevaartiklis. Näiteks rõhutas Eeva Niinivaara artiklis «Oskar Lutsu mälestus» («Uusi Suomi» 8. I 1967), et Luts suunas valgusvihu lihtsale, väikesele inimesele ja tema tööle. Kirjaniku tüüpide galerii on seetõttu lai, miljöö elav ja mitmevärviline. Lutsu huumor on erakordne kogu eesti kirjanduses.

Raske ja vaevarikas on olnud «Kevade» jõudmine soomlaste lugemislauale. E. Niinivaaralt saadud andmeil tõlkis teose juba 1930. aastate lõpul Niskanen. Hiljem soomendas «Kevade» õpetaja Kaarina Aurio, kes esitas käsikirja kirjastusele «Valistus».

Siis tõlkis «Kevade» dramatiseeringu Raili Kilpi-Hynynen, see esietendus 14. XII 1958 Helsingi Rahvateatris-Töölalisteatris. Teose lavastas V. Linna ja K. Hakala teatri noortetrupiga. Järgmisel aastal mängiti «Kevade» dramatiseeringut ka Turu Linnateatris. Mõlemad lavastused möödusid tagasihoidliku eduga.

1960. aastail tõlkis «Kevade» Aino Kaasinen, kes esitas käsikirja Põhja- maade suurimale kirjastusele — W. Söderströmi kirjastusele. Mitmesuguste asjaolude tõttu jäi ka see tõlge ilmutamata. Katkendi jutustusest esitas Eesti Televisioon ühes oma soomekeelses saates. Küll aga ilmus Soome ühes populaarsemas naisteajakirjas «Uusi Nainen» 1962. aastal A. Kaasineni vahendusel O. Lutsu «Vana kübar».

1972. aasta lõpul näidati Soome televisioonis meie «Kevadet», kuid kahjuks oli Helsingisse saadetud filmi venekeelne variant.

1970. aastail tõlkis «Kevade» Martti Rauhala, kel õnnestus leida kirjastaja Hämeenlinnas. Arvi A. Karisto Osaühisuse väljaandel ilmuskirja «Kevade» 1973. aasta aprillis pealkirjaga «Arno ja kumppanit» («Arno ja tema sõbrad»), kusjuures on kasutatud R. Kaljo illustratsioone ja A. Venderi kaanekujundust. Tunnustatud tõlkija ja pedagoogi Martti Rauhala soovendus on silmapaistev, teos on jäänud võluvaks ja paeluvaks, mis loob head eeldused «Kevade» soodsaks vastuvõtuks lugejaskonnas. «Arno ja kumppanit» ümbri-ripaberil tutvustatakse lühidalt O. Lutsu elu ja kirjandusliku tegevuse algust ning «Kevadet». Rõhutatakse, et «Kevade» on aastakümneid olnud Eestis menukamaid raamatuid ja et Joosep Toots on meie kirjanduses jäänud seni ületamatuks humoristlikuks kujuks.

Väike ebatäpsus on juhtunud «Kevade» tõlgete arvuga. Soomekeelne tõlge pole mitte kaheksas, vaid juba kümnes. Ilmselt Soomes ei teatud, et «Kevade» on ilmunud ka poola ja gruusia keeles.

O. Lutsu «Kevade» pole soome kriitikas leidnud ulatuslikku tähelepanu. Allakirjutanule on teada vaid kolm arvustust ja paar lühiretensiooni. Kuid kõik need on tunnustavad.

Esimesena ilmus Jyväskylä ajalehes «Keskisuomalainen» 6. mail 1973 Pekka Lilja retsensioon «Sugulasrahvaste proosat ja luulet». Tutvustatakse kirjaniku elukäiku, tuuakse paar lustakat anekdooti, räägitakse «Kevade» erakordsest populaarsusest Eestis (1967. a. sooritatud uurimuse järgi oli 200 000 raamatukogude lugejast «Kevadet» lugenud 98%). P. Lilja räägib lähemalt teose tegelastest ja kompositsioonist ning tuleb järeldusele, et «lugeja ei saa muud kui imetleda meisterlikkust, kuidas Luts oskab luua erinevaid lastetüüpe. Tal on tööpoolest olnud erakordne anne teiste inimeste mõttemaailma sisse elada ja seda lugejaile vahendada.» P. Lilja tõstatatab huvitava mõtte, et kui Rootsis on V. Linna «Tundmatut sõdurit» kasutatud sõdurite psühholoogia õpikuna, siis samahästi sobiks «Kevade» õpilaste psüühika tundmaõppimiseks. P. Lilja räägib tunnustavalt M. Rauhala tõlkest ja nendib, et Soomes on suur puudus tänapäeva tasemel olevaist eesti klassika tõlkeist.

Helsingi ülikooli kauaaegne eesti keele lektor Eeva Niinivaara avaldas 20. mail 1973 ajalehes «Helsingin Sanomat» arvustuse «Eesti Dickens soome keeles», kus tutvustatakse O. Lutsu loomingut ja tema kohta eesti kirjanduses. Kõrge hinnang antakse M. Rauhala tõlkele, kus on hästi vahendatud O. Lutsu teose rahvalikku fraseoloogiat ja omapära. Tõlkija on osanud aega ja miljööd nõnda edasi anda, et tekst on tänapäeva lugejaile nauditav niihästi seiklus- kui ka psühholoogilise romaanina. E. Niinivaara leiab, et tõlke pealkiri võinuks olla pigem «Toots ja tema sõbrad». «Kevade» tegelasi käsitledes tõmbab E. Niinivaara huvitava paralleeli. Ta leiab, et Tõnisson võiks olla Aino Kallase Bernhard Riivese poeg.

Mauri Oranen avaldas 27. mail 1973 Helsingi ajalehes «Demari» (end. «Suomen Sosialidemokraatti») arvustuse «Vallutavad sõbrad», milles käsitletakse peamiselt «Kevade» tegelasi ja teose omapära. Tõstetakse esile O. Lutsu oskust luua meeldejäävaid ja elavaid

tüüpe, tema lastetüüpide universaalsust — õpilased on ju kogu maailmas ühesugused. M. Oranen märgib, et teose taustana on kujutatud Eesti sotsiaalseid ja ühiskondlikke olusid. Ka M. Oranen nendib, et Soomes tuntakse eesti kirjandust, eriti noorsoo elu käsitlevaid teoseid vähe, ja soovib neid tõlkida, kui Eestis leidub ligilähedaltki «Kevade» tasemele küündivaid teoseid.

Kerttu Manninen («Lapsi ja yhteiskunta» 1973, nr. 5) leiab, et kirjanduse õpetamise seisukohalt on «Kevade» käsitlemiseks palju võimalusi ja oleks lausa kahju jätta need kasutamata. Ta avaldab ka tunnustust, et on tõlgitud eesti kirjanduse paremiku kuuluv teos. Vuokko Blinnikka võrdleb oma lühiartiklis («Kirjastolehti» 1973, nr. 6) Joosep Tootsi Tom Sawyeriga.

«Kevade» tõlke ilmumisele pühendas Soome raadio 26. VII 1973 sarjas «Nädala raamat» saate «Oskar Luts ja tema kaaslased». Saate autor O. Linnus peatus põgusalt kirjaniku õpinguaas-

tail ja tegevusel Kivisilla apteegis, tutvustas «Kevade» tegelasi ja nende omavahelisi suhteid, teose populaarsust Eestis ja kogu Nõukogude Liidus. Saatesse oli põimitud katkendeid «Kevadest».

Pekka Lilja avaldas 22. VI 1973 «Keskisuomalaises» ka pikema artikli O. Lutsu majamuuseumist («Oskar Lutsu muuseum elab Eestis»). Sissejuhatavas lõigus P. Lilja märgib, et O. Luts on Eesti kõigi aegade loetavaim kirjanik, kelle «Kevadet» on sõjajärgsel perioodil eesti keeles ilmunud 200 000 eksemplari, mis elanike arvuga võrreldes rohkem kui kahe kordselt ületab soomlaste «Tundmatu sõduri» hiiglatiraazi — 409 000. Artikli autor jutustab oma muljeid muuseumist, meenutab vestlusi muuseumi teadusliku töötaja Heivi Pulleritsi ja kirjaniku lese Valentina Lutsuga ning esitab mõned lõbusad anekdoodid rahvakirjanikust.

E. Teder

SURI IVO ANDRIĆ

Hiljuti lahkus inimeste keskel välja- paisteve serbia kirjanik, Nobeli preemia laureaat 1961. aastast, kauaaegne Jugoslaavia kirjanike liidu esimees Ivo Andrić. I. Andrić sündis 10. X 1892 Bosnia Travniki linnas käsitöölise perekonnas, hariduse omandas Sarajevos, Zagrebis, Viinis. Aastaid oli ta diplomaatilisel tööel. Kirjutama hakkas Andrić väga varakult; esimene raamat «Ex ponto» ilmus trükist 1918. Enamik kirjaniku teostest on pühendatud Bosnia minevikule ja tänapäevale. Tema romaanid, mis on tugeva psühholoogilise koega ja viimistletud stiiliga, vaatlevad peamiselt sotsiaalsetest ja rahvuslikest vastuoludest muserdatud inimese sisemaailma, need on kantud sügavast

humanismist, vihkamisest inimese rõhujate ja alandajate vastu. Erilise jõu saavutab tema humanism teostes, mis on loodud Teise maailmasõja aastatel. Tema parimad ajaloolised romaanid on kirjutatud 1945. aastal fašistide poolt okupeeritud Belgradis: «Sild Drina jõel», «Travniki kroonika», «Preili». Ivo Andrić oli ka väljapaistev novellist. Oma lühiproosaski käsitles ta peamiselt ühiskondlikke probleeme, olgu need siis minevikust või seotud tänapäevaga («Neetud talu» 1954, «Suletud ukseid» 1950).

Eesti keeles on Andrićilt ilmunud novellikogu «Janu» 1961 ja romaan «Sild Drina jõel» (1967).

INDEX LIBRORUM

Vaadeldes NLKP teooriat ja praktikat, võib öelda, et NLKP nagu iga teiseigi kommunistliku partei tõeline loomus saab paremini ilmsiks ajaloo käigus endas, mis suuresti osutub võitluse ajalooks muu, NLKP-välise, -võõra tendentsiga. Sellele viitab ka NLKP ajalugu käsitleva uuema (peamiselt 1974) literatuuri rohkus ja mahukus. Heidamegi sellele pilgu. Sissejuhatavalt tuleks osutada N. Maslovi ja Z. Stepanovi «Ülevaadetele NLKP ajaloo allikateadusest ja historiograafiast», mille aval-

das Leningradi ülikool. Politizdat avaldas K. Bogoljubovi ja F. Petrovi sulest historiograafilise ülevaate «Võitluse ja võitude dokumendid. Kogumikust «NLKP kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused», samuti teatmeköite mainitud kogumiku 8., täiendatud ja korrigeeritud väljaande kohta. Kõne all oleva kogumiku 4. ja 5. köite avaldas «Eesti Raamat» läinud aastal ka eesti keeles. NLKP eelkäija kohta aastast 1895 avaldas Permi Raamatukirjastus ühishismonograafia «Peterburi «Töölis-

RINGVAADE

klassi Vabastusvõitluse Liidu» historiograafia» (üldtoim. J. Volin). NLKP algusaegu valgustab samuti 3-köiteline dokumendikogumik «V. I. Lenini ja tema poolt juhitud VSDTP asutuste kirjavahetus parteiorganisatsioonidega. 1903.—1905. a.» (Mõsl), millest ilmus 1. köide (august-detsember 1903; toim. M. Volin jt.). Edasi võivad huvi pakkuda säärased uurimused nagu A. Ušakovi «Partei võitlus proletariadi hegemoonia eest Venemaa revolutsioonilis-demokraatlikus liikumises (1895—1904)» (Politizdat), V. Grinko «Bolševike partei võitlus trotskismi vastu esimese Vene revolutsiooni eel ja aastail (1903.—1907. a.)» (Saraatovi ülikool), I. Gorelovi «Bolševikud reaktiooniperioodil. 1907.—1910. a.» (Võššaja Škola), V. Anikejevi «VSDT(b)P — VK(b)P KK tegevus 1917.—1918. aastal. Sündmuste kroonika» (toim. A. Solovjov; Mõsl) või A. Jakuševski «Bolševike propagandistlik töö intervendiide vägedes 1918.—1920. aastal» (Nauka). Rohket ja terast tähelepanu pööravad uurijad NLKP võitlusele trotskismi, anarhismi, natsionalismi ja muude ird- või vastutendentsidega. Sellest annavad tunnistust mitmed raamatud, nende hulgas A. Titovi, A. Smirnovi ja Salagini «Kommunistliku partei võitlus Lenini-vastaste rühmituste ja nende vastu Oktoobri-järgsel perioodil. 1917.—1924. a.» (Võššaja Škola), V. Ivanovi «Partei võitlus Lenini-vastaste voolude ja rühmituste vastu sotsialismi ehitamise perioodil. 1921.—1929. a.» (Leningradi ülikool), M. Hudaikulovi «Bolševikud võitluses anarhismiga nõukogude võimu esimestel aastatel» (Uzbekistan, Taškent), A. Titovi «Partei võitlus trotskismiga sotsialismi ehitamise aastail NSV Liidus» (Politizdat), J. Šestaki «Bolševikud ning väikekodanliku demokraatia pahempoolsed voolud» (Znanije), I. Groševi «Partei võitlus natsionalismi vastu». Nii nende võitluste endi kui ka mainitud uurimuste fundamentaalset teooriat esitavad dokumendikogumikud «V. I. Lenini, NLKP partei ühtsusest» (koost. I. D. Nikonov, V. Nadtotšjejev ja V. Semjonov) ja «V. I. Lenin, NLKP võitlusest natsionalismiga» (kõik Politizdat). Teoreetilisi üldistusi teooria ja praktika vahekorra kohta võib leida järgmistest teostest: I. Mironovi «V. I. Lenini kompromissidest ja kokkulepetest ning kaasaegne kommunistlik liikumine» (Belaruss, Minsk), N. Sitovi «V. I. Lenin ja proletaarne internatsionalism (1917.—1924. a.)» (Politizdat), artikli-

raamat «Mõningaid NLKP rahvuspoliitika küsimusi» (vast. toim. J. Kirejev; Leningradi ülikool).

NLKP hilisema ajaloo seisukohalt võiksid meile mõnes suhtes huvitavad olla näiteks I. Trifonovi uurimus «Ekspluataatorlike klasside likvideerimine NSV Liidus» (Politizdat), I. Kuznetsova raamat «Leningradi parteiorganisatsioon sõja-eelseil aastail. 1938.—1941. a. juuni» (Lenizdat), A. Utenkovi ülevaade «NLKP võitlus rahvamajanduse taastamise ja sotsialistliku ühiskonna edaspidise arendamise eest (1946.—1955. a.)», V. Kasjanenko teos «NLKP — arenenud sotsialismi ülesehitamise organiseerija» (mõlemad Politizdat), L. Kisseļjovi uurimus «Patriarhaalsusest sotsialismini. NLKP kogemused sotsialistliku ümberkujumandise alal Põhja rahvusregioonides» (Kesk-Uurali Raamatukirjastus, Sverdlovsk), ühisuurimus «NLKP XXIV kongress ja maailmapoliitika aktuaalsed probleemid» (toim. V. Truhhanovski; Politizdat), jmt. Seda, et NLKP-problemaatika tõepoolest ka tänapäeva ideoloogilise sõja tulipunktis asub, peegeldavad aga säärased teosed nagu artikliraamat «NLKP ajaloo ja poliitika kodanlike kontseptsioonide kriitika» (koost. I. Siškin; Lenizdat), S. Titarenko «Mõningaid NLKP ajaloo võltsimise kriitika küsimusi kaasaegses kodanlikus historiograafias» (Võššaja Škola), I. Groševi ja O. Tšetšenkina «NLKP rahvuspoliitika kodanliku võltsimise kriitika» (Mõsl), I. Verhovtsevi ja J. Malovi «NLKP organisatsioonilised alused ja nende «kriitikud»» (Politizdat). Viimases teoses viidatud «kriitika» leiab olulise konstruktiivse kummutuse paaris uues raamatus: «Parteiühituse leninlike printsiipide internatsionaalne tähendus» (Politizdat — Svoboda, Praha) ja «Demokraatliku tsentralismi printsiip kommunistliku partei ehituses ja tegevuses» (Politizdat — Dietz Verlag, Berliin). Mõlemad sisaldavad materjale kahepoolsetelt Moskva sümposioonidelt, millest esimese organiseeris NLKP KK juures asuv Marksismi-Leninismi Instituut koos Tšehhoslovakkia KP KK Marksismi-Leninismi Instituudiga (12.—14. detsembril 1972), teise aga koos SSÜP KK juures asuva K. Marxi nimelise Kõrgema Parteikooliga (27.—28. nov. 1972). Ilmunud on ka V. Kulintšenko brošüür «Kriitika ja enesekriitika NLKP tegevuses» (Znanije).

Toimetuse kolleegium:

V. BEEKMAN, V. ILUS, J. KROSS, P. KUUSBERG (peatoimetaja), R. PARVE, J. PEEGEL, L. REMMELGAS, P.-E. RUMMO, E. VETEMAA.

Toimetuse aadress: 200 001, Tallinn, Hariu t. 1, tel. 413-65, 407-80, 407-81.
Kirjastus «Perioodika», Tallinn, Pikk t. 73.
Ladumisele antud 5. III 1975.
Trükkimisele antud 3. IV 1975.
Trükiarv 17 500. Trükipaber nr. 1, 70×100/16. Trükipoognaid 11,25 + 2 kleebist. Ting-trükipoognaid 14,95. Arvestuspooignaid 13,59. MB-04420. Tellimise nr. 718. EKP Keskkomitee Kirjastuse trükikoda, Tallinn, Pärnu mnt. 67-a. «Looming» nr. 4, aprill 1975.
Hind 50 kop.

На эстонском языке
Орган Союза писателей
ЭССР
«Looming» («Творчество»)
№ 4, апрель 1975.

- 531 M. TRAAAT
Luuletusi
- 533 V. ILUS
Kiri
- 580 A. SUUMAN
Luuletusi
- 586 E. KRUSTEN
Endakahjustaja
- 593 A. SIIG
Luuletusi
- 597 G. SKULSKI
Kuidas oleksid elanud sina?
- 620 K. KANGUR
Luuletusi
- 623 V. VAHING
Eiteakusttulnu
Hommik
- 627 V. MEISTER
Direktor
- 653 J. PEEGEL
Suhtelisus
«Öllepruulija»
Labidas
Kes?
Kartul
Defitsiit
Paraad
- 660 H. PUKK
Mehed ja meeste tahud
- 666 Kolmkümmend aastat hiljem
- 677 I. VIIDING
Mis on õnn?
- 688 L.-M. KASK
Ajakirjandus ja kirjandus
- 690 I. KOPSO
Küsimiste rammad
- 692 V. KRIMM
Ise ilutegija...
- 695 V. VILLANDI
Ent luuletus kui üksikteos?
- 697 RINGVAADE
Esikaaie siseküljel:
A. HOIDRE. Vabastatud rannal (Autolito)
Tagakaane siseküljel:
A. BACH. Pögenikud (Akvatinta)
Kleebistel:
A. MILDEBERG. Vanemleitnant Raudsepp (Pliiats)
P. AAVIK. Võitleja portree (Pliiats)
E. OKAS. Eesti Rahvuskorpuse naisvõitleja (Värviline pliiats)
P. REEVEER. Nooremleitnant P. Pettak (Pliiats)

AINO BACH

Põgenikud (Akvatinta) 1943

50 KOP.

78 174